

Д Е Ш Е В А
Л І Т Е Р А Т У Р Н А
Б І Б Л І О Т Е К А

Г. Квітка-Основ'яненко

ПАН ХАЛЯВСЬКИЙ

С Р А Ї Ж С Ъ Л И Ї
Р О Б Ї П Л Е Н И

680

М. Стеніш.
ДЕШЕВА ЛІТЕРАТУРНА БІБЛІОТЕКА

Г. КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО

*вступило
літ. 1932 р.
зупинило на ст.
Вис. (Мисловий)*
ПАН ХАЛЯВСЬКИЙ

РОМАН

Переклад з російської Пр. Воронина
Редакція і передмова І. Айзенштока

- 1936/37 -
№ 320
ВІІІ в.

ВИД-ВО „УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК“

Бібліографічний опис цього видання опубліковано в "Літо-
пису Українського Друку", "Карківському репертуарі"
та інших публікаціях Української Книжкової Палати

Друкарня „Укр. Робітник“
Укрголовліт № 1058
Замовл. № 5415
Прим. 10180
Харків
1929

М. Сомкив

-1936/37-

№ 320

ВІСНИК

ПЕРЕДМОВА

Популярність „Пана Халаявського“ дорівнюється хіба популярності українських повістей Квітчиних; в усякому разі, вона лишає далеко позад себе інші твори російські Основ'яненка, що їх можна нарахувати томів 5—6.

Квітка багато писав російською мовою, писав навіть тоді, коли остаточно впевнився в своїх здібностях письменника українського, що проказує нові шляхи національній творчості. У своїй відомій „Суплиці“ він з гречністю зауважував: „Не усе ж для Москалів, може б треба й для нас щонебудь, щоб і ми,—знаєте, не усе, а так: дещо, потроху, де чого знали...“ але водночас він уперто намагався демонструвати свою творчість саме перед „москалями“, особисто перекладав на російську мову свої українські твори, діяльно співробітничав у російських журналах, писав російські п'єси тощо. У свій час, в 30—40-х р.р. минулого сторіччя, він здобув собі чималої таки слави, як російський письменник, але слава ця розвіялася дуже швидко: нові письменники, нові смаки літературні відтиснули Квітку на другий плян; наступні покоління, незнайомі з українською творчістю письменника, забувши його численні російські твори, знали Квітку лише як автора „Пана Халаявського“... Але й цього було досить для того, щоб забезпечити Квітці почесне місце серед найчитабельніших авторів дореволюційної доби. І треба думати, що не мине „Халаявського“ й сучасний читач, бо хоч як ґрунтовно змінились соціальні основи нашого життя, саме тепер інтерес до історично-побутового питання загострився так, як ніколи в минулому.

Що ж дає „Пан Халаявський“ сучасному читачеві?

Протягом цілого XVIII століття переможною ходою на-
тупає російська державність на Україну, знищуючи, в ко-
рінні змінюючи типові особливості старожитнього козацько-
шляхетського побуту, що створювався й зміцнювався протягом
десятиліть, ба навіть століть. Спочатку Петро I, а далі Кате-
рина II остаточно долучили Україну до загальноросійської
державної системи, і старовинний побут українського пан-
ства, хоч і зберігався в окремих рисах по глухих кут-
ках, відійшов у минуле ще наприкінці XVIII століття.

Сам Квітка навряд чи знав цей старожитній, старосвіт-
ський побут у всій його повноті: аджеж народився він
р. 1778 і жив увесь час у Харкові, що стояв на „великому
шляху“ московської колонізації. Проте, від старих людей,
з переказів своїх родичів і близьких він чув досить для
того, щоб згодом відбити це в великій загальній карти-
ні—в „Пані Халявському“.

Найбільша вага „Пана Халявського“, найбільший інте-
рес його для сучасників та для нас саме й полягає в істо-
рично-побутовому матеріалі роману, зафарбленому коміч-
но-сатиричним порівненням побуту минулого з сучасним
авторові.

Не треба шукати в романі великих картин та подій:
Квітка свідомо обмежувався невеличким колом спостере-
жень, він навмисне замкнувся в суто-провінціальному ото-
ченні своїх персонажів, він нарочито намагався оком про-
вінціала поглянути, скажемо, на Петербург тогочасний
тощо. В цьому—один із комічних засобів письменника.

Як сказано, „Пан Халявський“ після свого виходу в
світ мав не абиякий успіх. „Краски Основ'яненко,—пи-
сав про нього В. Белінський,—живы, картины уморительно
смешны, и, несмотря на то, что местами его рассказы
слишком обстоятельны, занимательность нигде не ослабе-
вает“. І в іншому місці: „Кто смешлив от природы, со-
ветуем не читать „Пана Халявского“, если боится уме-
реть от хохота: уморительнее ничего нельзя выдумать“.

За дев'ять десятків літ, що пройшли з того часу, як
писалися ці рядки, багато змінилося в наших смаках та

уподобаннях. Фарби Основ'яненка вже не здадуться та-
кими яскравими, якими вони здавалися Белінському, до-
тепи письменника іноді незрозумілі. Але тим краще
виступає історично-побутова підоснова роману, тим цін-
ніше вона для сучасного читача.

В українському перекладі „Пан Халявський“ з'являється
вперше, хоч лексика та синтаксис роману давно вже ніби
проказувала потребу цього перекладу. Отже, можна поба-
жати, щоб українському читачеві роман цей так же при-
пав до вподоби, як і читачеві російському.

І. Айзеншток

ЧАСТИНА ПЕРША

Цур йому та пек, як я подивлюся! Не надивуешся, ей ей, як же то світ наш змінюється!.. І до чого не кинься: чи там до освіти, чи до обходження, чи до смаків, чи до політики—так що не встигнеш і придивитися до чогонебудь, дивись,—уже знову нове щось. Он,—щоб не далеко ходити,—в мого сусіда, в Марка Тихоновича, з діда-прадіда дід був вимазаний жовтою глиною; ну, от і був, от ми всі дивились, бачили й знали, що він жовтий, як раптом—на тобі—він його візьми та й побіли! І став тепер білий, от неначе папір. Хто їх зна? А всі сусідки гомонять, що чи не через молоду невістку — ото бо недавно сина оженили — так чи не вона це встругнула отаку штуку? І це може статися: вона в пансіоні виховувалася—любить все переміняти.

Всі падкаються за освітою. Дядечко мій Хома Лукич,—і борони боже подати одну свічку до кімнати! „Нудьга голубчику, бере,—зараз скаже,—при одній свічці сидіти; І на тому світі посидимо в пільмі, давай більше“. От і подадуть йому чотири свічки та по дві в прохідну, та в їдальню, та сюди, туди, аж скільки ото за вечір вигорить? А що чотири свічки, то й фунт. А до чого, нащо це? Мій браток у третіх, Василь

Дмитрович, затіяв дім на дванадцять покоїв та з двадцятьма вікнами. „Не люблю темряви,—міркує браток мій:—світло, так світло“. Так, ні слова. Але як же взимку? Зайве вікно зимне, шибки, окитування, та й дров більше треба, ніж в затишній—на одне-двое вікон—кімнаті. Сусіда мій, Трохим Іванович,—жодні іменини чи дні народження в його родині не святкуються без площок та смоляних бочок. „Нехай,—каже,—всім світло, як я гуляю!“ Так, думка перегарна! Але дядечку, братику й сусідонько, порадуйте, скільки у вас на ваші примхи за рік зайвого витратиться,—ось вам і освіта! А по старовинці б? Перед собою огарочок, або каганчик, або й з другої чи третьої кімнати запозичиш світла. В кімнатах—не вікна, віконечка, та й то в залі—два-три, а в інших по одному. Навіщо бочки та площки? Була б кухня справна, знайдуться щирі вітальники й набажають стільки, що й на два віки вистачить. Так куди!..

За освіту й казати нема чого. Погляньте на всіх наших паничів, що приїзять на вакації з університету: чи той у них вигляд і подоба, яке було в нас, їхніх батьків? Де коси, де заплітушки, де вистрижений і скуйовджений вержет? Змінилася, змінилася освіта!

Смак також втрачено. Де колишня горілка—червона мастихінна, кардамонна з золотом, інбірна брунатна, зелена? Ще тільки внесуть той судок з шістьма карафками, що називався пристойно—„кабачок“, так по кімнатах і підуть пахощі, як тепер чую! А коли почнеш пити, то, слово чести, сама на-солода! Однієї вип'єш, вже другої кортить.

Та, випивши, губ не розведеш: так і злипнуться. А тепер? Хоч би й у нашого маршалка... що це за горілка? Зовсім іншого кольору, не колишнього смаку. Про вина й казати нема чого. Славні, канальські, а, проте, не той, не колишній смак, з якого ми втішались, пивши наші наливки! Ні, таки змінився смак!..

Політика пішла цілком в іншому напрямі—коли говорити штатською мовою, а просто—змінилася зовсім. Колись бувало так: на святки от я й поїду до сусіда, в кого, за чергою, всі з'їжджались. Увійду, розшаркаюсь, всім загальний уклін, та й пішов до ручок усіх дам і панночок підходити, як сидять вони в ряд, знайомих і незнайомих; та яке мені діло, що вона незнайома? Всім робиш честь і пильнуєш, щоб не проминути ні однієї й тим ненавмисне не образити. Інша, прїхавши недавно, не встигла теплих рукавичок зняти, підряд підійдеш до неї; ось вона—хап-хап за рукавичку, рука зіпріла, пальці замлілі—рукавичка не злазить; вже вона й зубами цупить, вже вона рве її, а рукавичка хоч би тобі що,—не злазить... Бачиш, що бідна панночка мучиться, вся упріла, від конфузії почервоніла, як калина змилуєшся над нею, скажеш: „Не турбуйтеся, панночко! Все-одно дозвольте й так“. І бодай у рукавичку, та зробиш честь,—поцілуєш. Тут же, тільки-но тебе посадили до масних пирогів, що з них так і тече від достатньої приправи масла й сметани, враз увіходить одна з дочок хазяйських або й чужа панна, якої не було, як я прїхав, і я з нею не бачився (цебто не підходив до її ручки), то я кидаю пиріг і, як серветки

при сніданку не буває, обтираю свій замаслений і засметанений рот хусточкою, а коли забув її вдома, то долонею, і підходжу до ручки новоприбулої паняночки. Боронь боже, когось проминути! Зараз же прозвуть гордовитим. Воно таки й ввічливо, політика цього потребує. А тепер і політика змінилася!

Заступив посаду секретаря в нашому земському суді з приказних гражданської палати молодий чоловік,—як не як,—губернський секретар. От, як потрібного чоловічка, ми давай його запрошувати. В перший з'їзд, от у Тимофія Васильовича... ні, брешу,—в Петра Степановича... дивимось—він входить... Але втім-то й жаль! Росту й постаті порядної, трішки на ногу шкутильгає, але в жовтотілесних демикитонових широких штаних, камізелька з червоної аладжі, в білій, добре зібраній манишці; блискучі перламутрові на ній гудзики й шпилька з виробленою мухою простою, але так натурально зробленою, наче от жива прилетіла й сіла; сурдутик на ньому блакитного камлоту, ловко пошитий, на розпашку; з усього таки видно, що ця людина бувала в губерському городі в ліпшому товаристві. Будь ласка, до чого це я його згадав? Ага! от такий-то чоловічина ввійшов у наше товариство і—кив, кив головою на всі боки—та й сів собі на першому-ліпшому стільці, не давши господареві й припрохати себе, щоб сів. Не забудьте ж, що тут було дам і панночок щось з двадцять з гаком, і багато йому вже знайомих, а він ні до одної не підійшов... Ну, божусь же вам честю, що ні до одної не підійшов! Коли не вірите—спитайтеся у тих,

хто там був, всі вам, це скажуть. Така-то тепер подітика по губерських містах!.. Що ж? Цього мало. На нього дивлячись, і вся наша молодь за його прикладом іде, і хоч ти розрекомендуй, що це, мовляв, моя дружина, а це мої дочки,—нічого не допоможе! Підійде до самого носа господині і бачить же, що та зняла вже рукавичку, вважай навіть руку простягла,—ні! Він кивне головою та й по всьому! Бідні наші панни! Хоч цілий день просидь в рукавичках, ніхто не потурбує! От тобі й політика!

А обходження? О, обходження вивелось... Я на все буду вам, як каже мій старший унук, буду наводити факти. Обідав я в губерському місті в тамошнього мешканця, давнього мого приятеля,—а, може, й ви його знаєте,—Йосипа Дмитровича... Що ж? За ввесь обід хоч би він разок устав та й обійшов гостей, та припросив, щоб більше їли та пили, і коли по правді сказати, так і сусідів коло себе за столом не просив, зате ж сам їв усе справно. А колись, як бувало, в нього обідають гості, так він не присяде, все обходить і все припрошує: і це з'їж, і того додай, і цього випий. Ну, одне слово, з душі пре, а він благає, а він підсуває, а він підкидає; загодує, бувало, й обпоїть... Я й тепер, сидячи в нього за обідом, і сподіваючись на колишнє обходження, з деякими стравами та чарками пасував, ждав, що ось господар устане, підійде, припросить... Еге, сподівайся!.. Тим-то я встав таки, порядком не доївши. Далі цього не робитиму. За правило встановив: що подають—ім і п'ю, не чекаючи припрохувань хазяйських. і завжди задоволений. Та коли вже потрібно

приноровлюватись до звичаїв світу або, як кажуть унуки мої, йти за віком, то я, порадившись з жінкою, скасував і в себе всяке обходження. На нас дивлячись, і в сусідів його скасовано. Пішли нові звичаї.

І чи з наших часів світ почав змінятись? Куди!.. Сімдесят років живу на світі—і скільки я бачив змін! Батечки мої!..

Якось ми з жінкою були в розладі. Засівши до свого кабінету, я вдався в меланхолію і став порівнювати, як то бувало колись і як іде нині, як поведився мій батенько з матінкою, які вони до них були слухняні, і як живу я, син їхній, із своєю жінкою, і вже не вона мене, а я її слухаюсь. Це затягло мене в глиб подій життя мого; вдавшись у спомини й рівняючи минуле з давноминулим, а сучасне з усім загалом минулим, спостеріг велику різницю. Здивування моє підштовхнуло мене викласти все на папері, щобто списати головніші періоди життя мого й найцікавіші доби або випадки, що траплялися з мною.

Нехай це буде старості в насолоду, а юності в науку.

Починаю спочатку, щобто від самого дитинства мого.

У наших батенька й матінки нас, дітей, було: Петрусь, Павлусь, Трохимко, Сидорко, Охримко, Юрочко і Софійка, Вірка, Надійка та Любка; шість синків-молодців, чотири доньки—всього десять штук... Ми, сини, діставали ймення, по-тодішньому, за ім'ям того дня, в який родилися, а дочок батенько бажали мати за числом чеснот і почали з премудрости... Втішалися, що вже,

хоч у кінці подружнього їхнього життя, знайшлася в них Любов. Не зважаючи ні на що, матінка все їх запевняла, що в них має бути ще синок; але, коли батенько заперечували, що вже й так досить і що не треба проти натури йти, матінка, не розуміючи нічого, бо російської грамоти не знали, стояли на своєму і навіть призналися, що вони мали видіння, що в них син буде, що його треба назвати Дмитриком. Батенько повірили були матінчиному видінню, але, як минуло кілька тижнів, почали примовляти, ніби матінці явилось не правдиве видіння. Матінка плакали (вони були дуже тонкі на сльози: ледве зачують щось сумне, страшно або не по їх почуттю та волі, зараз вдаються в сльози; така була в їх натура) і запевняли, що саме син мав бути в них, але батенько рішуче сказали: „Це в тебе, душечко, махлюдія!“

Так батенько називали меланхолію, що їй приписували всі витівки, які не можна здійснити. На тому й припинилось збільшення нашої родини на користь добробуту нашого.

Правду мовити, не всі синки були молодці: один з нас, Павлусь, був горбатий від недогляду няньок, яких за кожним з нас було по дві, батенько бо були багата людина. Павлусь якось оступився й упав з ганку, а ганок був високий, з нього один тільки наш Сидорко—о! та й проворна ж була штучка!—міг стрибати, отже можете зміркувати, як то воно було високо! Так ось з цього ж таки ганку Павлусь скотився вниз і скалічив себе.

Няньки тоді не сказали матусі, та вже на п'ятому році його життя побачили, що

в нього горб росте ззаду. Перепало ж тоді нянькам! Я гадаю, що коли вони живі ще, то й тепереньки пам'ятають подяку батенька та матінки за догляд Павлуся.

Брат Юрочко й сестра Любочка були в нас останні. У всіх нас віспа була натуральна, і ми з її рук вийшли не зовсім знівеченими. Але в останніх брата й сестри віспа була щеплена, яку батенько, прочувши, що вона входить у моду, схотіли прищепити своїм дітям.

Для цього звеліли вони старому нашому Кіндратові, який, начувшись від людей, рвав зуби й тому звався „цилюрником“,—так цьому медикові батенько, розтолкувавши, як вони за віспу чували, звеліли йому щепити. Матінка плакала, тужила, кілька разів хотіли зомліти (це тепер зветься „в обморок упасти“), одначе не зомлівали, а пішли в інші покої та пошепки дорікали батенькові, що вони, катюга, живцем ріжуть своїх дітей¹.

Батенько цього не чули, а коли б і зачули, то це б їх не стримало. Вони були дуже розсудливі і вважали, що ніхто нічого розумніш за них не вигідає; та й матуся з тим згоджувалися, але не завжди, як побачимо далі...

Так от. Віспа пристала, та яка! Так покопирсала бідних маленяток, так знівечила, що страшно було й глянути на них. Матуся, як побачили цих дітей своїх, то, зідхнувши

¹ Прищеплення віспи від суб'єктів, що хоріли на легку форму натуральної віспи, відомо задовго до того, як винайдено телячу вакцину. В Росії ці прищеплення заведено в другій половині XVIII ст. Отже, в Квітки маємо певний анахронізм.

важкенько, похитали головою й сказали: „А що мені з таких дітей? Хоч кинь їх! Ось уже трое моїх народжень викидаю з серця мого, хоч і вони—кров моя. Як їх любити нарівні з іншими дітьми? Пропали тільки мої труди та хвороби!“ І матуся назавжди додержали свого слова: Павлуся, Юрочка й Любочку вони ніколи не любили через їх негожість.

Нас виховували з усією пильністю та дбайливістю і, правду мовити, не шкодували нічого. Вранці завжди вже була для нас молочна каша, чи локшина, чи яєшня. М'яса зраня не давали, для здоров'я це, і хоч ми з пожадливістю накидалися на олив'яне блюдо, що в ньому був наш сніданок, і швидко вминали все, але няньки підливали нам знову, примушували, часто з стусанами, щоб ми ще їли, бо, казали вони, що матінка в них будуть доправлятися, коли діти мало виїли з наготовленого. І ми, надимаючись, зібравши всі сили, ще їли до несхоуч.

Після сніданку нас вели до батенька чоллом віддати, а потім за тим таки й до матінки. Як же матінка любила щільно поснідати і завжди насамоті, без батенька, то ми й знаходили в них або млинці, або пироги, а в пісні дні пампушки або горохляники. Матінка і вділяли нам порядні порції та наказували, щоб тут же при них і з'їдати все, а не носитися з їжею, як ті собаки, мовляв.

Відпустивши інших дітей, матінка затримували мене при собі й тут діставали з шафки особливу, чудово заготовлену, порцію млинців або пирогів, що аж текли від масла, сметани й інших подібних смачних речей. „Покушай, душко Трошку, — при-

казували матінка, гладячи мене по голові:— старші більше їдять, а тобі мало лишається“. Впоравшись з цим, я діставав од мамочки або яблучко або якінебудь солодоші на закуску й завжди з наказом: „З'їж тут, не показуй братам, ті, головорізи, видеруть все в тебе“. Така відзнака врозумила мене, що я матінчин пестунчик, що й справдилося згодом. Але за що мені дісталася така честь, хоч убийте мене, не знаю!.. Видко—по мамчиній комплекції.

Віддавши чолом батенькові й матінці, нас висилали в садок пробігатись. Дворові хлопчачки нас уже ждали, і починалася потіха. Бігали наввипередки, лазили по деревах, ламали гілля, а коли були на них фрукти (бодай тільки зеленуха), то ми тут же їх і об'їдали; руйнували пташині гнізда, а особливо гороб'ячі. Горобинятам тут же відкручували головки, та й старих, як їх було ловимо, не милували. Нас так і вчили: матінка не один раз нам з'ясовували, що горобець поміж птицею те ж саме, що жид між людьми, і тому милувати їх не слід. Матінка, хоч і неписьменні були, але мали пречудову пам'ять: і в старості не забували історій, що їх чували вони ще в дитинстві.

Серед таких невинних іграшок та забавок нас покличуть обідати. Це завжди бувало під полудень. Борщ з годованою птицею, пречудовий, салом заправлений і сметаною заблєнений—розкіш! Таких борщів я вже не знаходжу ніде. Я, на своє щастя, був у Петербурзі—не з гонору хвалюся цим, а до речі прийшлося,—обідав у порядних людей і навіть обідав не раз у „Лондоні“, та не в тому Лондоні, що є в самій Англії—місто,

а просто великий будинок, не знаю чому „Лондоном“ прозваний,—так я й там обідав, але й духу такого борщу, як у нас, не чув. Де ти, свята старовино?!.

До борщу подавали нам по великому шматкові пшоняної каші, коров'ячим маслом облиті. Потім м'ясо з борщу розріже тобі нянька шматочками на дерев'яній тарілці і зверху ще присолить грубою, не вимитою сіллю—тоді ще була натура: так і вминай. Далі дадуть ногу великого салистого гусяка або індики,—гризи зубами, обгризуй кістку до останнього, а сало, повірте, так і тече по руках; коли не встигнеш обсмоктати тут же рук, то й на одержу накапа, надто, коли нянька, що повинна втирати нам роти, загавиться. А насмілюся не виїсти всього, що накладено тобі на тарілці, матінка, мало того, що лаятимуть, а під гарячий час і ложкою тріснуть по лобі: „Іж, дурню, не мудруй!“ І перестанеш мудрувати і вишкрябуєш з олив'яної тарілки або заходишся виїдати м'ясо з кістки до останньої плівочки. Спасибі, тоді ні в нас і ніде не було срібних ложок, а все дерев'яні: так воно й не боляче; тільки загуде в голові, наче в порожньому казанку.

По обіді батенько з матінкою ляжуть у спальні спочивати, а діти йдуть у садок, на вулицю, лазять по деревах, плотах, дахах хат і таке інше. Коли ж батенько й матінка прокинуться, тоді покличуть дітей до ласощів. Тут нам винесуть або горіхів, або яблук, пастили, повидла, або чого іншого в цьому роді і накажуть розділитися дружно, нарівно й ні в якому разі не сперечатися. Що ж? Тільки-но Петрусь, як старший брат,

почне ділити й відкладати свою частку, ми, підстарші,—в крик, що він несправедливо ділить і для себе бере більше. Він нам не уважить, а ми—хап-хап!—і заходилися хапати без рахунку й міри. Сестри й меншенькі діти, як скривджені в цьому поділі, почнуть кричати, плакати... Чуємо, батенько, йдуть, щоб втихомирити й виправити непорядок, а ми, що заволоділи силоміць, галасуючи, чкурнемо на голуб'ятник, витягнемо за собою драбинку й сидимо там, не боїмось нічого, знаючи, що коли ввечері зліземо, то вже ніхто не згадає про зроблену від нас кривду.

Хоч щоб ми ділили поміж собою, поділ завжди завершувався сваркою і на користь одного з нас; це змусило горбаньчика Павлуса сказати раз при такому поділі: „Ах, дусіньки, братіки й сестрички! Коли б ви швидше усі повмирали, щоб мені не треба було з ким ділитися й сперечатися!“

В полудень нам давали молоко, сметану, сир, яешню, різних гатунків—і всього досить. Далі, під вечір, ми підвечіркували—звичайно тут давали нам холодну печеню, що зоставалася з обіду, свіже печене порося і щонебудь подібне. А як сонце на заході—вечеряти: галушки, здобні з молоком, „квашок“ (особлива м'ясна страва з цибулькою—і що за смаковита! В ліпших домах, за пишними столами, її вже не видаги!), ковбаса, що шкварчить на сковороді, і завжди вареники, що плавають у маслі й политі сметаною. Наказ від мамоньки був такий самий—їсти якнайбільше: вночі, мовляв, не дадуть.

Змалювавши домашній наш побут, не зайвим вважаю викласти й про бенкети, що впоряджали батенько в урочисті дні року.

І що то були за бенкети! Куди там! Тепер і не приснитися нікому справити такий бенкет, і тіні подібного не побачиш!.. А ще кажуть, що всі вдалися в розкіш! Та яка ж була у всьому пристойність і регула!..

Коли батенько задумували завдати бенкет, то заздальгидь загадували матусі, які, бувало, зараз заходжуються зідхати, а іноді й заплачуть. Щоправда, вони мали для того велику рацію. Подумайте: для одного бенкету потрібно було курей штук півсотні, качок з двадцять, гусей так само, поросят—десять. Кабана неодмінно треба було заколоти, кілька баранів зарізати й зарізати ще ялівку. І все це випасене, відгодоване добірним зерном. Ох, як мамочка майстерно вміли відгодовувати птицю або, особливо, кабанів! Навряд чи яка з теперішніх молодих паній-господиць знають усі способи до того, та чи й заходжуються, піди, коло цієї важливої частини! Повірте моему слову, коли, бувало, заколять кабана, так у нього, поганця, сала на цілу долоню, окрім того, що все м'ясо обросло салом! А птиця—пальцем можна було розділяти, а сало з неї в роті не вміщається, так і тече!

Треба сказати, що матінка не зразу взялася до господарства і попервах багато було кумедних з ними пригод. Розкажу один жалісний анекдот. Незабаром по одружінні їх з батеньком приїхала до них родина сусідів тільки пообідати. Матінка, щоб добряче їх прийняти, покликавши кухаря домашнього, звеліли йому зарізати барана і зготувати, що слід. Кухар—ретельна людина до вигод панів своїх—почав наводити резони, що мовляв, ми барана заріжемо, а всього його не

з'їдять за столом — половина залишиться й по літній порі зіпсується: доведеться викинути. „Так ти ось що зроби,—сказали матуся, недовго думавши,—задню частину барана візьми до столу, а передня нехай живе й пасеться в полі, до іншої okazji“. Кухар так і зареготав, а матінка стали розмірковувати, чого-то йому так смішно. То як додумались і побачили, що сказали нісенітницю й сміховину, так махнули рукою, почервоніли, як вишнівка, й пішли геть від кухаря. Після цього годі його держати, відпустили на волю, а найняли куховарку...

Так от, перейдемо до свого предмету. Як батенько було оголосять матінці про бенкет, то сами пошлють до міста за „міським кухарем“, як усі звали чоловіка, в ранзі урядовця, що його всі шанували за незвичайне мистецтво й умілість готувати страви до столу; при тому ж він, виконуючи свої обов'язки, підв'язував білого хвартуха й на голову натягав ковпака,—все досить чисте... Цей кухар заявиться за п'ять днів до бенкету і, перш за все, почне гуляти. Відомо, що три дні йому треба було гуляти перед початком справи! І хоч чого б він у ці три дні забажав, треба все йому поставити: інакше він кине все, піде собі й нізачо вже не візьметься. Відгулявши три дні, візьметься до роботи. Довідавшись від батенька, скільки має бути змін за столом, він іде з матінкою до сажів, де годується живність, і вибирає сам, яка йому до вподоби.

Пам'ятаю й тепер, як матінка стоять було коло дверей сажа й, склавши руки на грудях, жалісливо дивляться на вибір кухаря.

Коли ж він загляне найгладшу з птиці і зробить їй смертний вирок, тут матінка ойкнуть, витруть слізку з очей і не витерплять, щоб не шепнути: „А щоб тобі самому луснути. Найгладшу взяв, тепер хоч цілого сажу відцурайся!“ Проте, матінка це робили не з скупости й не шкодуючи подати гостям ліпшеньке, а так: любили, щоб усього багато було в запасі і щоб усе було якнайкраще. Вони, бувало, й перед гостями вихвалялися, що благословенні природою, як достатністю дітей, як і домашньою худібкою, цебто птицею та іншим. На завтрішній день порожнє місце в сажі наповниться птицею, яка згодом так само буде вигодована, а за взятими все ж жалкують. Нез'ясоване серце, недовідомий характер господинь, подібних до матінки!

Кухар, за допомогою десятка бабів, узятих з роботи, пораяється з птицею, поросятами, корінням, зеленню; пекарка трясеться тілом і духом, щоб опара на паляниці була добра і щоб тісто висходилося, і булки випеклись на прочуд; куховарка в другій кухні з помічницями також пораяється коло птиці, що їй видано, але вже не вигодованої, а з тих, що гуляють на волі, і готує у великих горшках обід окремо для фурманів гостей, для козаків, що супроводять пана полковника та інших панів; окремо й смачніше для дрібної шляхти, яка приїде з паном: їй не дозволено пробувати за спільним столом з почесними особами. Шафар, видавши, щоб почистити, великі олив'яні полумиски з гербами славетного роду Халлявських і з вензелями прадіда, діда, батька таткових і самого таточка, сам гострить но-

жа й другого про запас, щоб розрізати за столом птицю та інше м'ясо. Шафар розливає в глечики пиво й мед з щойно початих барил, з яких проби носив уже до таточка, й, за ухвалою їх, розподіляє: з яких барилиць подавати панам, а з яких шляхті, козакам, фурманам та іншим. А з барилиць, що стоять окремо й містять у собі визначні меди: липець, цукровий і т. п., буде він видавати під кінець столу, щоб „покласти“ гостей. Фурмани на стаєнному дворі одержують ліпшого вівса і зсипають його в свої засіки, клопочуться привезти сіна з ліпшого стіжка й скидають його в стайні, щоб усе це дати гостьовим коням, як тільки прийдуть,—хай люди опісля не гудять панів: такі, мовляв, господарі, що про коней і не подбали.

Одне слово, всім і кожному сила справ та клопоту, а батенькові й матінці—найбільше. Вони, кожне, за всім дивляться по своїй частині, за всім наглядають, і біда фурманові, коли він прийняв овес не чисто вивіяний, сіно лугове, а не найліпше степове; біда ключникові, коли кубки не повні націжені або для меншого стола виготовлено напої гіршого сорту; біда пекарці, коли булки недобре спечено; куховарці—коли страву для людей не так смачно й не в достатній кількості виготовлено. Тільки „міський кухар“ не підлягає доглядові: йому дано цілковиту волю готувати, що знає по своєму мистецтву, й робити, як уміє і як хоче. Зате вже, коли чого вимагає, все досконально поспішають йому видавати, хоч матуся й не пропустять, щоб не побурчати: „А щоб він подавився! Яку прірву потребує масла! А рижу? А родзинків? Силу-силенну!

Що за охота була Миронові Йосиповичу справляти бенкети! Чи ж не штука: чотири рази на рік! Не настачиш усього; так і дивись, що й зведемося ні на що“. Останні слова матуся вимовляли пошепки, щоб батенько не чули, ато перепало б їм. Батенько, хоч були й дуже політичні, але коли вже їм чого бува забажається, так уже поставлять на своєму. Матуся, не знаючи ще добре їх комплекції, літ п'ять тому бувало, беруться суперечити їм,—так що ж?.. Ну, не наша справа міркувати, а знає про те кофійна шовкова хустка, яка не один раз в такому випадкові злітала з матусиної голови, дарма, що намотана була на підкапок з синього цукрового паперу.

Стривайте, про що то я мав оповідати? Еге ж, про бенкет... Так от у цей урочистий день, перш за все, ще вранці з'являється команда козаків для почесної варти—бо ж у домі пробуватиме сам пан полковник, власною персоною. При цій команді завжди є сурми й бубни. Команда й становить варту.

Як мине ранок, удень, геть-геть, так години о десятій після півночі, з'їжджаються запрошені гості. А кого тільки не кликали батенько на бенкет до себе? Верстов за п'ятдесят посилали, нікого не проминали, та й усі ж збиралися. Непристойно ж було таку персону, як був у той час його ясно-вельможність пан полковник, вгощати при двадцятьох лише чоловіках, годилось бо запрошувати, чести ради гостя, хоч сотню; годилося ж усім приїхати, з пошани до такої особи, і вшанувати батенька, чималенького пана по достатках і значності давнього

роду. Хто не мав на чому приїхати, той і пішки приходив з родиною, принісши в клучок чепурне убрання, бо тут у простому не можна було й показатись. Та подивились би ви, як усі гості вифризовані, причепурені! Мужеська стать у славних сукняних черкесах темних кольорів, рукави з вильотами, цебто назад відкидними; під ними каптан златоглавий, блискучий; а на кому то й моревий. Та одежина—знаєте, що при дамах непристийно називати—чорвоного сукна, широка; пояси блищать, наче ковані; за поясом, на золотому чи срібному ланцюжкові—ніж в багатій оправі; чоботи з сап'яну чорвоного, жовтого або зеленого; а хто чепурун, то й на високих підковах; волосся гарненько підголене кружалом, вуса пригладжені, охайні, як називали тоді—„чепурні“. А жіноча стать і собі теж—розкіш! Кунтуші з найбагатшої парчі, такої, що й не зігнеш; на стані перетягнуто, сутою викладено; корсетки златоглаві; запасочки з заморських перістих матерій, цупких, як лубок. На головах кораблики чи очіпки парчі сутої, як жар горять! Нинішні дами не посміли б надіти кораблика чи очіпка. На шиї—намиста, намиста! дукатів, єднусів, хрестів! Господи твоя воля! Інші дівчата для полегкості—без кунтушів, в самих спідницях, в корсетках... і, як би вам політичніше сказати?... не утісняючи натури чи природи—без рукавів. А зате які рукави їх сорочок—це дивовище: з тонкого полотна, гаптовані, які можна тільки уявити! Та все це мистецьки вигаптоване різного кольору шовками, золотом, сріблом. Голови прибрані напрочуд гарно! Коси заплетено дрібушеч-

ками, завито вінком і вкладено на маківці, а на лобі викладено, одну по одній, різних кольорів стрічки, а зверху на них—золота намітка—сута... Одне слово—розкіш! Ніжки в сукняних панчішках, білих або синіх; черевички червоні, на колодочках. З-під шовкової плахти виглядає ляхівка, цебто поділ сорочки, таким же визерункем вишитий, як рукави... Так отака краля мимохить вбере очі на себе одна, а тут їх збиралось десятками! Не подумайте, що вони витрачались і справляли собі убрання для нашого бенкету! Зовсім ні! Кожна все це дістала від матері, а та від своєї матері, і так усе вище; тепер носить сама й передасть майбутнім своїм дочкам та внучкам. Теперішні збори на банкет не коштували їм нічого більше, як кварта криничної води, щоб умитись, а одягались у все готове. Та які ж вони хороші! Який здоровий колір на обличчі! Який яскравий, живий рум'янець на лицах! Яка свіжість у прекрасних очах! І не дивно: вони лягають спати ввечері, а з сонцем устають, вони...

Тут усе, що я написав, моя невістка, другого сина дружина, жінка модная, вихована в пансіоні мадам Гросваш, замазала так, що я не міг і розібрати, а повторити—не пригадаю, що був написав. Ну, та й потреби немає. Ми й без того все знаємо, все. Гм!..

Ось такі-то гості зібрались і сидять ладком. Так уже під полудень, годині об одинадцятій, сурми засурмили, бубни заgrimіли—іде сам, іде вельможний пан полковник у своєму берліні, машталір раз-у-раз хльоскає батогом на четверо коней ворогих, в посріблених шорах, а вони без фо-

реса, по-теперішньому форејтора, їдуть на самих віжках машталірових, що сидить над правим підручним. Убрання на машталірові і шкіра на шорах зелена, бо й берлин був зелений.

Батенько з матінкою вийшли зустріти його ясновельможність на рундук, цебто ганок. Батенько кинулись до берлина, відчинили дверцята й прийняли пана полковника, який вилізав, спираючись на батенька. Тут батенько поцілували його в руку, а він—це, ей, я сам бачив і ніяк не брешу—він, вилізши, обійняв батька. Матуся з рундука дуже низько вклонилися панові полковникові, а як він зійшов на наш високий рундук, кинулись також поцілувати йому руку, але він вихопив і припустив матусю поцілувати себе в губи. Цим почав він давати знати, що недавно був у Петербурзі й бачив тамошню політику. За таку визначну честь матуся знову йому низенько вклонилися й приніжено просили його ясновельможність ошасливити їхню убогу хатину своєю присутністю. Полковник просив їх іти попереду, але матусю (не вважай, що вони були таки трохи простувати—де треба, трудно було їх ошукати), хоч вони й чули що пан полковник просить їх іти вперед, хоч і знали, що він вивіз багато петербурзької політики, аж ніяк не пішли поперед пана полковника і, йдучи позад його, переглянулись з батеньком, на обличчі якого сяла радісна усмішка від спритности матусиної.

В сінях пана полковника зустріла вся мужеська стать, стоячи по чинах і віддаючи честь уклонами; як же ввійшов у кімнату, вся жіноча стать зустріла його коло дверей,

низенько й поштиво вклоняючись. Пан полковник, всупереч своєму розумінню про політику, запозичену у Петербурзі, через свою товстючість, зараз розсівся на особливо виготовлене для нього з м'якими подушками високе крісло і став пропонувати дамській статі також сісти, але вони нічого не чинили на це, а тільки мовчки вклонялися. Нарешті, коли він оповістив, що, будши в Петербурзі, до всього приглядався й дуже ясно бачив, що жінки там сидять навіть при особах в генеральських рангах, тоді вони тільки змушені були сісти, тай сиділи—хитрі: коли пан полковник зволив котрусь питати про щонебудь, тоді вона поспішала встати і, вклонившись низенько ясновельможності, знову сідала, не сказавши у відповідь нічого. Для чого ж було й відповідати? Коли відповідь мала бути потверджуюча, то це й без мови означав уклін; коли ж слід було в чомусь заперечити панові полковнику, то, не насмілюючись на таку захвалість, з'ясовували це уклоном. Де збачиш тепер таку витончену ввічливість? В наших молодих людей? Ой-ой-ой! Не кажіть мені про них!

Помітно батенько були схвильовані, що пан полковник зволив бути веселий. Зачувши голосний і приємний спів чижа в клітці, він похвалив його. Батенько, низько вклонившись, зняли клітку й, винісши, віддали людям пана полковника, щоб прийняли й обережно довели додому, „як річ, що вподобалась його ясновельможності“.

Пан полковник, розмовляючи із старшими, що стояли коло стіни і аж ніяк не сміли сідати, зволив закашлятися і плюнути наперед

себе. Прожогом один з бунчукових товаришів, поважний дідок, кинувся й поштиво затер ногою плевка його ясновельможности: така в той вік політика була витончена!

Трохи згодом ключник вніс велику тацю, що кругом обставлена була срібними позолоченим чарками; а на другій таці несли кришталеві—пригадую, купили батенько у заходжалого до нас з крамом цесарця—карафки, налиті різного гатунку, смаку й кольору горілками, що їх навмисне для цього матуся виготовила. Горілки не підносили нікому, поки батенько й матуся із своїх рук не почастують пана полковника. Коли він зволив взяти до рук чарку, тоді тільки почали підносити гостям, і кожен наливав собі бажаної горілки, а батенько не переставали припрошувати кожного, щоб повнішаливали.

Пан полковник був політичний. Він, не пивши, держав чарку, поки всі налили собі, й тоді почав пити. Всі гості дивились на нього: і коли б він спожив усю чарку разом, то й вони випили б так само, але як полковник куштував, пригублюючи, то й вони не сміли випити раніш його. Коли він зволив кривитись, виявляючи міцність спожитої горілки, або цмокати губами, милуючись смаком горілки, то й вони все так само робили, щоб догодити його ясновельможности.

Пан полковник, випивши горілки, зволив довго розглядати чарку й похвалив її. Справді, чарка була знаменита: великої міри, важкувата, щирозлата і з гербом Халаявських. Політика потребувала й чарку віддати панові полковнику, що батенько з приємністю й виконали.

Слідом за тим пана полковника запрошено випити по другій чарці, при чому батенько з приниженим поклоном докладавали: „На-смільюсь найнижче докласти вашій ясновельможности, що по першій не закушують“, і на цей раз панові полковнику поставили іншу чарку, таку ж саму, і він випити випив повну, але вже не хвалив чарки. За його прикладом пили й інші гості, розуміється, сама мужеська стать, бо жінкам і підносити не сміли; вони дуже пристойно й тихо сиділи, тільки-но перебираючи пальчиками один коло одного (мода ця завелася з незнатъ яких часів, довго держалася, але й це вже вивелося, і пальчики жіночої статі спокійні, не крутяться), або кінчиком вишиваної хусточки махали на себе, бо в кімнаті було душно від народу.

Ще трохи згодом батенько підступили до пана полковника з докладом, що „поставлено, мовляв, тарілки, і чи не zvolите бува, ваша ясновельможність, по чарці горілки?“ Тут пан полковник, підвівшись, сказав: „заждіть“, і пішов. Їм забажалося прогулятись. Така була їхня натура. Тільки-но пан полковник устав, то і вся жіноча стать підвелася з своїх місць, а пан полковник, в супроводі батенька, вийшовши в сіни, закричав до вартових: „А нуте ж сурміть, сурміть: ось я їду“ І разом на сурмах і бубнах віддавали йому честь доти, доки він не повернувся у покої. Що значить високий ранг!

Так от! Тим же порядком випито й по третій чарці—і враз засурмили й ударили в бубни вже в сінях на знак того, що пора до обіду і що першу зміну на столі вже поставлено.

Стіл виготовлено в кімнаті напроти, цебто через сіни, супроти тієї, де були гості до обіду. Попід стінами були лави й перед ними стіл довгий, накритий килимом, а зверху скатертиною довгою, вишиваною по краях уздовж та по кутках червоною заполоччю, різними вигадливими прекрасними узорами. Стіл заставлено густо великими олив'яними блюдами або мисками, чудово, наче дзеркало блискуче, вичищеними, і все з гербами Халявських, налитими, цебто миски, борщами різних гатунків. Для присутніх за столом не було більше приборів, як олив'яна тарілка, коло неї—великі шматки хліба білого та чорного, ложка дерев'яна, лаком критая—і все це через усю довжину на обох кінцях покривав довгий рушник, теж вишиваний, як і скатерка. Об нього витирали руки, замість теперішніх серветок. Стола, окрім мисок, заставлено ще великими глечиками, а часом і бутлями, з пивами й медами різного гатунку й смаку... І які це були напої! Єй-право, не брешу: тепер нікому й не присниться смак таких напоїв, а щоб зварити їх або зготувати, так і не кажіть: ніхто й не розуміється на цьому. Уявіть собі пиво—тонке, рідке, що ледве має колір жовтуватий, пригубте ж, то вже один дух вабить вас покуштувати його, а спробувавши, ви вже не хочете залишити і п'єте його, скільки душі вашій завгодно. Солодко, смачно, приємно, насолодно і в голові не лишає ніяких наслідків!.. А мед?! Це на диво! Ви налили його, а він чистий, прозорий, як кришталь, як кринична вода. „Що це за мед?“—сказали б ви байдуже, а може ще й з призирством. А підіть же з

ним,—почніть його куштувати, цебто пити, так від третього ковтка ви не рознімете губ своїх: вони так і злипнуться. І яке такі солодке! А дух який! Тепер ні від однієї панії нема таких пахошів, а, одверто мовити, коли вони виїжджають поміж люди, так це вони справді таки мають. Ні, ніхто мені не кажи, де саме Росія! Сперечаюсь і стверджую, що вона у нас, в Малоросії. Доказ: коли росіяни ще були слав'янами (це я, не пам'ятаю, десь читав), то мали прекрасні меди і тільки їх і пили. Коли якому народові хотілось попиту меду, то вони їхали до слав'ян. У великій Росії таких медів, як у нас, у малоросів, варити не вміють: виходить—ми справжні слав'яни, перейменовані згодом в росіян...

Але облішмо вчені розвідки й вернімося до батенькового бенкету. Так звольте ж пригадати, що такі меди й пива стоять по всьому столі. Побачите ж, що з того після вийде.

Проміж глечиками чи бутлями стоять кварта, стопки—все срібне, важке, викарбоване різними постатями й мітологічними, цебто вигаданими, божествами—і всі затавровані пишним гербом Халявських, преловко виконаним.

Його ясновельможність пан полковник зволив сісти, за звичаєм, на саме перше місце, в голові столу, біля нього не було наготовлено іншого місця, бо нікому ж не пасує сидіти нарівні з такою важливого рангу особою. Жіноча стать, заміжня, сиділа зачинами своїх чоловіків, на лавах коло стіни. Господар повинен був пильно додивлятись, щоб пані осавулова не сіла якнебудь вище

пані бунчукової товаришки; коли він завважить таке порушення порядку, то мусить просити пані осавулову пересісти нижче, в противному разі—сварка вічна в чоловіка приниженої жінки з господарем бенкету й осавулою, чоловіком зарозумілої, а коли він йому підлеглий, то помста й пеня по службі.

Після того, як посідають жінки, сідали панночки, також за чинами своїх батьків. Чоловіки, також за чинами, сідали на основах проти жіночої статі. Господар бенкету сідав на самому кінці столу, щоб зручніше було вставати за різною потребою. Господиня ж не сідала зовсім: вона поряdkувала роздачею страв і наглядала за всім ходом бенкету. Кілька дівок дворових, відповідно вбраних, у своєму національному, вільному скрізь, убранні—тоді ще не вмiли стискати й шнурувати—як би це сказати? ну, натурально чи природи—так стояли вони в кутку, коло великої груби, готові виконувати вимоги гостей. Господинині очі наглядали за ними—і біда дівці, коли вона загавиться до того, що гість сам скаже: „Дівчино! Підніми-но мені хліб або ложку“, або щонебудь попросить. Матуся було з другої кімнати кивнуть пальцем на винну—а іноді їм тільки здається, що вона винна—так, викликавши, схоплять її за коси й тут же—ну-ну-ну-ну! та так її відчухрають, що дівка нескоро й до пам'яті прийде. По обличчю ж у такому разі ніколи не били, щоб неподобні згуки не дійшли до вух гостей. Провчена, поправивши коси і все сколошкане, знову прибуває на своє місце і стоїть як свічка.

От усі посідали й дивляться на полковника. Він зняв з тарілки рушник, поклав со-

бі на коліна—і всі гості, обох статей, зробили те саме. Він своїм ножом, що висів у нього на ланцюжку, відрізав скибку хліба, посолив, з'їв і, взявши ложку, сьорбнув з миски борщу, перехристився—і всі гості за ним повторили те ж саме, але тільки сама мужеська стаття. Жінки ж і дівчата не повинні були зовсім їсти чогось, а сидіти непорушно, опустивши очі додолу, нікуди не задивлялись, не розмовляли з сусідками, а могли тільки, як і до того, або пальчиками вертяти, або кінчиком хусточки обмахуватись; інакше паничі, що сидять проти них, засміють їх і знеславлять так, що їм і просвітку не буде: соромно буде й очі між люди показати.

Після першої ложки пішли гості їсти, як і скільки кому завгодно. Проти чотирьох осіб ставилась миска, і з неї просто їли, викидаючи в тарілку, що стояла перед кожним, кісточку, муху або інше, що непристойно потрапить. Як вийде один борщ, подають другий. І яких тільки сортів бували борщі,—так навдивовижу! Борщ з яловичиною, борщ з гускою, на сало відгодованою, борщ з свининою, борщ Собієського (що був у Польщі королем), борщ Скоропадського (гетьмана малоросійського). Знову повинен зробити вчену примітку: з історії нашої відомо, що ці особи сами скомпонували особливого роду борщі, і вдячні нащадки надали цим стравам наймення їх винахідників. Рибний борщ печерський, бігус, борщ з годованою качкою... та вже й не пригадаю всіх назв борщів, які, бувало, подають!..

Коли закінчувались борщі, то сурми й бубни у сінях оповіщали кінець першої

переміни. Зачувши їх, треба було покинути їсти й покласти ложки. Гості мужеської статі вставали з своїх місць і ставали збоку, щоб дати кухареві вільно орудувати, Він забирав випорожнені миски, а дівки, за знаком матусі, з другої кімнати поданим й з вигуком: „дівчата, а нуте! заснули?!—прожогом кидалися до столу збирати тарілки, змтали руками із столу кришки з хліба, кістки та інше, ладнали нові прибори і, закінчивши все, відходили вбік. Тут, при новому згукові сурм та бубнів, з'являвся кухар з блюдами другої зміни й заставляв ними стіл, і тоді мужеська стаття знову сідала за стіл, як і раніше.

За цим підносили горілку; пана полковника й гостей просилося випити й перед другою зміною.

Другу зміну складали супи, також різних сортів і смаків: суп з локшиною, суп з рижем і родзинками і багато інших, в числі яких був і суп історичний, що, подібно борщеві, мав назву „Леопольдів суп“, винахід якогось-то маркграфа Римської імперії, але якого саме—не знаю. Зацікавлені можуть довідатись напевне з історичних розглядів критик і суперечок учених мужів.

З початком другої зміни пан полковник, а за ним і всі гості, всі ж мужеської статі, попускали свої пояси. При першій же і другій зміні пили пиво або мед, чого кому хотілося.

Дарма, що в гостей мужеської статі нагрівались губи й червоніли лица ще при першій зміні, батенько з самого початку обіду ходили й, починаючи з пана полковника, до останнього гостя, припрошували

побільше їсти, вибираючи з мисок шматки м'яса, клали їх на тарілку кожному й припрошували з'їсти все; навіть упріють, ходячи й кланяючись, а все просять, приказуючи сумним голосом, що доконче, мовляв, я чимсь прогнівав пана Чупринського, що він ображає мене і в рот нічого не бере. Пан Чупринський, кречучи, сопучи й важко дишаючи, силкується з'їдати покладене йому на тарілку понад силу, щоб не образити господаря.

М'ясо розрізали на тарілці ножем, що мав у себе кожний гість, а ілі—як виделок ще не було—просто з рук.

Третя зміна відбувалась тим самим порядком.

За третьою зміною розставлялися блюда з „солодкими“ стравами. То були: качка з родзинками й сушеними сливами, з червоною підливою, ніжки з яловичини, з такою ж підливою, з додатком „миндалю“, мізки, різне солодке коріння, ріпа, морква та інш. й інш., все мистецьки виготовлене. При цій зміні пан полковник знімав з себе пояс геть, і батенько, поквапившись взяти його, обачно й з пошаною несли й пристойно клали на постіль, де вони (цебто батенько) з матінкою звичайним чином спочивали. Гості мужеської статі, знявши свої пояси, ховали їх у свої кишені або передавали через стіл дружинам, а ті вже ховали їх у себе за корсет або куди зручніше було. При третій зміні ставились на стіл наливки: вишнівка, тернівка, слив'янка, яблунівка та інш. та інш. Чарок тоді не було, і їх не знали, і їх би засміяли, коли б побачили, а пили наливки тими ж кубками і стопками, що пиво

й мед. Всякому вільно було випити по охоті й комплекції.

Тим же порядком поставлено й четверту зміну, що складалася з різної печеної птиці, поросят, зайців і т. п., квашені огірки, огірочки, оцтом залиті, також з часником, вишні, груші, сливи, опішнянські та інших сортів, горами навалені були на блюда й поставлені на стіл. Що далі стіл наближався до кінця, то ретельніше батенько припрошували гостей побільше їсти й пити, щоб їх опісля не гудили, ніби вони не вмiли вгостити. Вже на блюдах мало чого залишалось, але батенько й рештки підкладали почеснішим гостям, припрошуючи „добирати все“ й залишити посуд в чистоті. Нарешті, щоб примусити гостей довгенько згадувати свій бенкет, батенько впрошували пана полковника й гостей, вже обох статей, випити „на потуху“ по чарці медку. Тут же, дивіться, яка штука вийде: як уже до пива й меду не торкалися, а пили наливки, непомітно заміною мед медом таки, але іншої властивості.

Прохані гості, щоб зробити господареві честь і втіху за його щирість, пам'ятаючи, що мед був дуже смачний, охоче згоджувались приємним напоєм засолодити свої почуття.

Мед на вигляд був той самий—чистий, як кринична вода, і світлий, як кришталь. От вони наливали в кубки, випивали по повному. Батенько, ковтнувши свій сміх і вклонившись полковникові та всім гостям, ввічливо просили вибачення, що не вгостили, як годиться, його ясновельможність та дорогих гостей, а тільки потурбували їх і змусили голодувати.

Пан полковник, бувши до того часу вельми балакучий і невгомний в розмовах із старшими, що коло нього сиділи, випивши останній кубок меду, зацікавився, як риба: витріщивши очі, надувався, щоб хоч слово вимовити, проте, не міг ніяк; замахав рукою і підвівся з місця, а за ним і всі встали.

Але ось комедія! встати—встали, та з місця не могли рушити й вимовити слова не могли. Це, треба сказати, батеньків мед так діяв: він був надзвичайно солодкий і міцний до того, що тому, хто випив його шклянку, однімало язика й підкошувалися ноги.

Штукар батенько були. І цю штуку робили завжди в кінці стола й реготалися безтями, коли гостей розводили їхні жінки та дочки, а коли, траплялося, й жінки випивали згубного напою, то і їх укупі проводили люди.

Пана полковника, дуже сп'янілого, батенько сподобились сами відвести в свою спальню для відпочинку. А інші гості розташувалися, хто де запопав. Матінці було клопоту постачити кожному по подушці. Як же траплялися панії, що потягли медку, то їх проводили в дитячу кімнату, де зачинені сиділи четверо моїх сестер.

„Молоді паростки жіночої статі“, як їх батенько називали штатською мовою, а просто—„панночки“, або, як тепер зовуть, „баришні“, виходили з дому й розташовувались на призьбах гратись у різні виграшки. Яка з них була дотепнішою, та привозила з собою „креймашки“, і всі, сівши кружка, гралась. Це превесела й занятна гра! Креймашок не що інше, як обточена кулька з розбитих тарілок чи кафлів, завбільшки з мідну копійку. Кожна панночка покладе перед собою

один креймашок, а другий кидає догори, й поки той летить назад, донизу, вона повинна схопити креймашок з землі і зловити той другий, що летить. В цю прецікаву гру тодішні панночки бавилися хоч і цілий день. А тепер де ви побачите, щоб наші баришні гралися в креймашки? Легко трапиться, що вони аж ніяк і не розуміються на них!.. Просто жах, як світ змінився!

Так от! Поки так бавилась молодь жіночої статі, паничі, тут-таки, на дворі між собою боролись, бігали наввипередки, гралися в м'яча „в скраклі“... Теж не думаю, щоб хто з теперішніх молодих, навіть гречно вихованих юнаків, знався на цій грі. Скраклі. І що то за весела і моральна гра! Вибиваеш з города (цеб-то за мету) противної партії палки; переможеш—і в нагороду на переможеному їдеш верхи в тріумфі в завойований город. Скільки тут думок, заохочення до звитязтва! Винагороди за спритність! Це, мабуть, щось із звичаїв стародавніх римлян.

А деркач! От гра—просто вмерти зо сміху можна! Вбивають кілочка в землю й донього на довгих мотузках прив'язують двох паничів і, обом їм зав'язавши очі, дадуть у руки одному міцно зплетений джгут, а другому покарбованих дві палички, щоб держав ними. От один дерчить і стережеться товариша, а той, також не бачачи нічого, підкрадається й хоче вдарити джгутом—паф!—б'є в повітря, а той, скрутнувши, дерчить вже з другого боку... Той кидається туди, а цей утікає сюди... Ну, лягаєш, бувало, зо сміху! А попаде джгут деркача, так уже лупцює, лупцює, скільки душі завгодно! Сміховисько та й годі!..

Ех, скільки було подібних веселих, го-стрих, вигадливих грищ! І де це все тепер?.. Подивіться на теперішнє юнацтво—чи так воно виховане? Шкіра та кістки! Яке освічене! Не розпізнаєш від дорослих мужів. Які в них вправи? Наука та вчення. Як поводяться? Зовсім наперекір своєму вікові... Про цю річ побалакаю опісля.

Ось панночки, скучивши, що паничі не пристають до них і навіть не звертають на них уваги, вдаються до хитрощів: починається між ними гра в королі. „Королю, королю, що накажете робити?“—питається кожна у вибраного з них короля.

— В короля жінки немає,—відказує король.

Та, що питала, мусила б цілувати короля, але вона кричить голосно, щоб паничі чули: „От іще вигадали що! Що нам цілуватись між собою! Це буде горшок об горшок, а масла не буде“. При цьому деякі поглядають на наничів, чи підходять вони до них, і коли ще ні, то продовжують маневри, поки не пощастить привабити їх до себе.

Паничі з різними обходами, нарешті, підійшли до гурту панночок і просять „знецев'я“ прийняти їх до компанії. Кружок розсовується, паничі розсілись між панночками, і починається гра. Різними хитрощами і явними неправдами короля обирають завжди з красивих.

— Королю, королю, що накажете робити?—питається перша, червоніючи, знаючи зміст наказу.

Король відповідає велично: „Короля треба шанувати і всім панночкам по сім раз цілувати“.

— От вигадали! От вигадали! Досить би

й по два рази, а то по сім!—кричать бунтарки, та нічого робити: кожна, обтираючи губки, підходить до короля й рівно, не більше, не менше семи разів, цілує вірно, без фалшу, щасливця і спокійно вертається на своє місце.

— В стидне місце поцілувати короля!— наказує король іншій. Загальний регіт, і всі дивляться на зніяковілу. Що ж? Чого ти стала? Ти думаєш що?.. Хіба не знаєш?—так гукають їй подруги, і одна з них пропонує: „Дай я за тебе виконаю“.

Одержавши доручення, вона підходить до короля й вільно цілує його в обидві щоки— місце, де виявляється стид.

— Королеві відпустить стрічок п'ять аршин!— наказує третій, і та, що дістала такий наказ, панночка підходить до короля, бере його за руки й протягає їх, ніби міряючи на аршин і цілує при кожному одмірванні.

— Зібрати подать для короля!—І король з тією, що питала, йде стягати з кожної подать. Дістає поцілунок від кожної панночки і цілує свою подругу, ніби складаючи в торбинку подать.

— Та не щипайтесь паничу!—враз вигукує одна панночка з кола, відсовуючись від свого сусіди.

— Я зовсім не щипаю, а тільки лоскочу,— відказує пустун.

— І лоскотати не прошу; я лоскоту боюсь.

І багато відбувається тут веселих жартів. Сміх, забавні розмови, гострі й розумні слова займають молодих людей, що не зчучуться, як і день минеться.

А нині в якому товаристві молодих людей

знайдете подібну розвагу, подібні вигадливі грища, веселість, свободу, розум, утіху?.. Все, все змінилось!

Та от, годині, о четвертій після полудня, пан полковник та інші гості, виспавшись, сходяться у велику кімнату. Матінка, з дбайливості своєї, підготували їм достатній полудник. Блинці, вареники, яєшні, різна печеня холодна безупинно ідуть одне за одним. Тепер уже матінка турбується припрошувати гостей, щоб більше їли, і кожному, проте, за рангом, гостеві підкладають добірні кусочки й поливають маслом та сметаною, більше чи менше, зважаючи на значність особи. Батенько ж тільки те й роблять, що обходять гостей, заохочуючи до наливок, що їх різного кольору, смаку, гатунку й роду розноситься в достатній кількості. Коли блюда спорожені, підноситься на потуху „варена“... От знову не витерплю, щоб не сказати: де знайдете в нас цей напиток? Ніхто й скласти його не зуміє. А що то за напиток! Так я вам скажу: річ—що в рот, то й спасибі! Солодко так, що й губ не розведеш: так і злипаються, смачно так, що самий нектар не вартий проти неї нічого; запашна така, що я, будши в Петербурзі, ні в одному „козмаїтичному“¹ магазині не знаходив подібних пахощів. Дешево й нічого не варт, бо весь матеріал домашній: горілка, ягоди різні й кілька запашних речовин: перець, цинамон, лавровий лист. Підіть же ви! І цей дорогоцінний пахощами, здоровлям і смаком і дешевий матеріялами напій відкинули й загрузли у винах, нібито за-

¹ Цебто косметичному, парфюмерному.

морських, коли честю запевняю, що всі оці вина з чудернацькими назвами виготовують тут же, на місці, у нас, і продають по дорожій ціні, на шкоду кешеням і здоровлю православних. Серце болить і душа стискається!.. Де ти, блаженна старовино?

Так от. Як викуштують по кілька кварт вареної, пан полковник побажає пройтися по двору, оглянути батенькову стайню, обору для худоби й іншу господарку. Пішов— і всі урядовці за ним; батенько попереду йде, а сурми сурмлять і бубни гримлять на честь полковника, але вже з помітним розладом, бо достатне частування було й сурмачам, як і козакам, фурманам і всім людям, що прибули з гостями.

У стайні і скрізь пан полковник, оглядаючи, що похвалить, то негайно виводиться теть і здається в руки полковницькій челяді, що навмисне для цього прибула. Батенько од утіхи навіть облизуються, що їх господарство похваляє пан полковник.

Оглянувши все, вертаються до хати, де матінка тимчасом частувала жіночу стать... чим бажалося, і, як при цьому не було присутніх нікого з мужеської статі, то, натурально, діло було на порядках... І чудно: перед ними стоять пряжені оріхи, яблука, повідла різних гатунків і всяка така мебель, а наша жіноча стать, розчервонівшись порядком, лепечуть, базікають, оповідають одна одній всяку всячину, і кожна, одна одну не слухаючи, провадить своєї. Самий прихід пана полковника їм непомітний, і маменька, бігаючи від одної до іншої, стримують їх від розмов. „Та замовчіть же, пані обозна! Та перестаньте ж, пані бунчукова товаришко!

Ось пан полковник прийшли“. І насилу-насилу їх втихомирять.

Зрозумівши, що пан полковник тут, вони втихнуть і, як годиться, вставши із своїх місць, почнуть свої церемонії і всміхаються до нього, хусточками витираються і, хоч ні до чого, та все кланяються, поки його ясновельможність не зволить сісти й, мало не наказом, не посадить їх. Всі ласощі з столу прибрано й подано блюда підвечіркувати. Шинка, солонина, буженина, солоні перепілки й інша печена птиця прикрашують стіл. Після кількох чарок горілки беруться гості підвечіркувати і спорожняють усе, при безупинному частуванні різними гатунками пива й меду.

Тимчасом панночки, награвшись у королі, не маючи чим забавитись, знечев'я ідуть до річки, що протікає за садом, і там купаються. А паничі „для розваги“ йдуть у проходку в чагарники, що ростуть за річкою проти самого купального місця, і там милуються розгляданням природи чи природи. Тепер, коли вже старі, звісно, підвечіркувавши, мусять їхати, то от уся молодь, освіжившись купанням і намиливавшись природою та природою, сходиться на загальні збори й знову не дивиться одне на одного, бо не личить при почесних особах показувати, що вони знайомі між собою.

Закінчивши останню трапезу, пан полковник встає, щоб виїжджати. Берлин його подано. Машталір одно хльоскає бичем. Батенько піднімають кубок, припрошуючи до повного, „щоб у домі, що залишає його ясновельможність, все було повне“. При виході в сіни, на порозі, підноситься ку-

бок, „щоб хазяйські вороги не переступали через пороги“. На рундуку ще випивається повний кубок, „щоб зливались достатки на все видиме господарство“. Дійшовши до берлину, пан полковник був проханий знову випити „гладко“, щоб гладилася дорога його ясновельможності. Випивши до дна також і цей кубок, пан полковник обнімає батенька, а вони, впіймавши ручку його, цілують кілька раз і дякують в добірних принижених виразах за зроблену високу пошану своїми одвідинами і інш., а матінка, також схитрувавши, схопили другу ручку пана полковника й, цілуючи, перепрошують, що не могли пристойно почастивати нашого гостя, проморили його цілий день голодом, бо все було не гідне такої особи і інш. Пан полковник, переповнений... „почуттями“, не може нічого вимовити, а тільки махає рукою й силкується підняти ногу, показуючи на мигах, що він хоче сісти в берлин. Всі, хто стоїть коло нього, кидаються, піднімають його й садовлять. Тут батенько ще з кубком для побажання панові полковнику щасливої дороги; пан полковник, почувавши чуба, заїкаючись, ледве вимовляє: „Певне, пан підпрапорний (батенько мали чин підпрапорного, я оповім, як вони його дослужилися), певне, підносить того меду, що за обідом?“ Батенько передбачали запитання його й підносили точнісінько той самий мед. Пан полковник, спорожнивши кубок, тут-таки повалився на подушку, не вимовивши вже ані слова. Берлин рушив, сурми засурмили, бубни загриміли в честь полковника, чого він, одначе, чути не міг. За берлином вели коней, бугаїв, корів, везли

кабанів і все те, що вподобалось у батенька панові полковникові.

Провівши такого почесного гостя, батенько мусили були вконтентувати інших, що ще zostалися й бажали виявити свою щирість гостинного господаря. Почалося з того, щоб „погладити дорогу його ясновельможності“. Далі подяка за хліб-за-сіль і за вгощення. Матінка піднесла ще „ручкової“, цебто з своїх рук.

Потім пішли проводи тим самим порядком, як і пана полковника, до колясок, бричок, васажків, верхових коней та інш. і інш. і, нарешті, всі гості до останнього роз'їхались.

А що? Прошу покійно сказати мені, чи є тепер бодай тіль подібного бенкетування—широкого, веселого, пристойного, достатнього? То то бо й є!

А ось, не вам кажучи, як батенько потрапили в підпрапорні. Його ясновельможність наш пан полковник після трьох-чотирьох бенкетів у батенька, описаним порядком, став шанувати батенька, хотів вивести його в сотники, бо батенько були дуже багаті як маєтностями, як речами й монетою, ось, мовляв, такий сотник скомплектує сотню на славу і весь полк прикрасить. От і прислав до батенька універсала, що він батенька за щирю службу підвищує на ступінь підпрапорного з обіцянками й дальших милостей. Щойно дістали батенько цього універсала,—господи, що тут було! Й розповідати страшно!.. Ногами затупали, стали кричати гнівно, начебто у вічі полковнику, і навіть запинились...

Згодом, отямившись, поїхали до пана полковника і з'ясували, що вони служити не

бажають, остерегаючись від ворога наглої смерті, і що вони потрібні для родини, і що вони довго верхи їхати не можуть, зараз втомлюються, й тому подібних вартих уваги причин багато подали. Але коли пан полковник, навіть забожившись, запевнив батенька, що вони в похід ніколи не підуть, то батенько й погодився зостатися у військовій службі, проте, сотникування, за іншими охочими, що вміли особливим манером достукатись милости в полковника, батенько ніколи не дістали й, сорому ради, завжди говорили, що вони вищого чина нізачо не бажають, як підпрапорний, і любили слухати, коли їх цим рангом величали, та ще й вельможним, хоч, правду мовивши, підпрапорний і в сотні „не вельми міг“, а для сторонніх і того менше.

Вдаюся тепер проваджувати опис нашого виховання. Правду мовити, можна було б дякувати батенькові, а ще більше матінці, — їх труди не марно пішли. Нас виховано прекрасно: були такі пузанчики, що любовесело на нас дивитись: справжні бочарочки!

Коли вже з нами були досягли найголовнішого, цебто коли нам забезпечено здоров'я, тоді стали помишляти про майбутнє. Одного дня, коли в батенька розболілась голова від нашого гармидеру й узяв їх жаль, що ми переламали ліпші з щеп у саду, так вони, зідхнувши, сказали матінці: „А що, дусю, пора б уже наших хлопців віддати вчитися грамоти?“

Не можу й досі надивуватись рішучості матусиній. Вони були від природи складу палкого, галасливого, суперечливого, лайливого,

так що й господи! Та це бувало з пекарками, птичницями, ключницями й іншими службовими, й підлеглими, особами. Проти ж батенька вони не сміли ніколи й пари з вуст пустити. Навіть до чого! — годування птиці та кабанів було під необмеженим порядкуванням матінки, і вони були до цього вельми схильні й розумілися на цій справі, знали всі подробиці в цій галузі й не дозволяли нічого змінити.

Та коли батенько втручалися й наказували щось недоречне, як часто й траплялось, то матінка не перечили й чинили по волі батеньковій, хоч би й на шкоду самого вигодованого кабана; розуміється, не без того, що, зашившись до себе в спальню, перециганять батеньків наказ, перекривлять усяке слово його, але все це пошепки, щоб ніхто не чув. Окрім цієї речі, хоч чого б тільки батенько побажали, звеліли, матінка, як законна дружина, слухалися, квапились виконати досконально те, що від них вимагалось, їм наказувалось, навіть і в думках не нарікаючи на батенька. Так я до того веду: вони і в улюбленій своїй пристрасі не перечили явно; але ж у цьому випадку, коли батенько нагадали про заходи до нашого навчання, матуся вийшли з своєї комплекції проти батенька.

Розуміється, й то треба мовити правду, природа у всіх тварин однакова: подивіться на матерів з усіх тварин, коли їхнім дітлахам збираються зробити щось лихе — тут вони забувають свою статуру, не пам'ятають про свою малосилість і з розлюченням кидаються на напасників. Так діяли й матуся, коли побачили, що їх народженням загрожує жах-

ливе становище: відлучення від дому, невчасне харчування, вимушене сидіння, клопіт з уроками і, найпаче, кари, потрібні за навчання. Вони, бачачи, що це стосується вже не якогонебудь гусака, кабана або гиндика, а їхніх нащадків, розсердились і, бачачи, що справа поважна, стали кричати голосно, і слова в них сипалися швидко, до прикладу сказати,—наче хто сипав з мішка горіхи на залізну дошку. Так гостро й дзінко вони у відповідь на батенькові слова загукали:

— Змилуйтесь наді мною, Мироне Йосиповичу! Людина ви розумна й розумнішого за вас я на своєму віку нікого не знала й не бачила, а що не скажете, що не зробите, що не вигадаете, то все це таке дурне, що тільки треба дивуватись, плюнути (тут матуся справді плюнула) й замовчати. Але всни плюнути плюнули, але замовчать не замовчали й провадили в тому ж дусі.

— З чого спало вам на думку морити бідних дітей грамотою дурною й безтолковою? Хіба я їх на те породила й дала їм таке одмітне виховання, щоб вони над книгами заниділи? Отямтеся, побійтесь бога, не будьте дітовбивцею, не мучте безвинно моєї утробы!..—Тут матуся гірко заплакали.

Я таки не надивуюся зміні й батенькового обходження. Бувало, при найменшому заперчливому слові матінка не могли вже іншого вимовити, бо опинялись в іншій кімнаті, розуміється, проти волі... та це справа сімейна, а тут батенько дивились на матінку здивованими очима, крехтали, надувались і, як побачили сльози їхні, то, певно, перейнявшись материнським почуттям, сказали без

пасії і роздуму, а так просто дружньо:
— А як же б, ви Теклю Зінов'євно, гадали: щоб мої діти росли дурнями й нічого не знали?

Тут матуся, хоч і видко було, що вони зважились на більші надмірності, ніж опинитися навіть у сінях—материнське серце!—спостерігши, що батенько зберігають проти неї лагідність, підбадьорились і дужче загукали:

— Тому-то я й дурна,—кричали вони,—і я нічого не знаю через те, що не вчилася вашої дурної грамоти? То я й дурна? Дожилася у вас чести за вісім років подружнього життя!..

— То ви, дусю, а то вони...

— І не кажіть мені: однаково, однаково! Ви, доконче, голова: але ж я не раба ваша, а подружжя. В чому іншому я вас слухаюся, але в дітях—зась! Знайте: діти не ваші, а наші. Петрусьові восьмий рік, Павлусьові не сповна сім, а Трошкові (це я) що ж?—тільки стукнуло шість років. Яке йому навчання? Він без няньки й побути не може. А скільки грамоток витратиться, заким вони ваші дурні буки та віди зазубрять! Та хоч і вивчать щось, так, виріши, все забудуть.

Батенько замислились й почали лічити по пальцях наші роки від народження: вони їх ніколи досконально не знали, а вдавались до цього певного способу. І, зять, матінчин рахунок був вірний, бо батенько, подумавши, почмихавши, що означало в них досаду, й походивши по кімнаті, сказали, що ми ще годок погуляємо.

Матінка помітно зраділи і, щоб піддобритися до батенька, сказали: „Як знаєте, так

і робить. Ви мужеська стать: ви розумніші за нас“.

Хитрі ж і матінка були! Бачите, як вони вчинили: криком та слізьми всилували батенька зректися своєї думки, а потім і кажуть: „робіть на свою волю... ви, мовляв, розумніші“... Батенько й повірили на чистоту й помітно весь той день до матінки були м'ягкосерді.

Ну, та й пустували ж і збитки робили ми весь пільговий рік! Скільки шибок у людських перебили! Скільки в куховарок горшків перетовкли! Скільки скарг збиралося на нас за різні капості! Та матінка забороняли людям виказувати батенькові на нас. „Недовго вже їм гуляти!—казали вони. Підуть до школи,—перестануть. Хай буде їм чим згадувати життя в батьківському домі“.

Нарешті, й прийшло наше до нас. Не стямилися, як і рік минув. Перед Покровою¹ покликано нашого стихарного дячка, пана Тимохтея Книшевського. І спитали його, з якого часу годиться починати навчання дітей.

Пан Книшевський, кахикнувши кілька раз, за звичаєм дячків, сказав: „Вельможні пани й добродії! Премудрість читання й писання не щоденно дається. Подобаєть почати ону з дня пророка Наума, першого числа декаврія місяця. Відомо, що з днів Адама, пратця нашого, як його син, так і всі народи і язики, що від них пішли, не інакше починали засилати дітей до школи, як на пророка Наума, еже є першого декаврія, в інший же день початок не умудрить нічийх дітей. Сіє твориться в цілому всесвіті“.

¹ 1 жовтня.

Матінка й тому зраділи, що бодай два місяці ще погуляють діти, і хутчій сказали: „Коли ж у всесвіті з того числа починають, так і нам треба робити по ньому“. Матінка були неписьменні й тому не знали, що й вони у всесвіті живуть, тому й сказали так—трішки... по-простецьому...

Але тут же випрохали в батенька дозвіл торгуватися з паном Книшевським за наше навчання—і після довгого торгу встановили: замість сорока алтин (120 коп.) від учня платити по чотири злотих (80 коп.) й по мішкові пшеничної муки за вивчення кийвської граматики із заповідями; граматики мають бути наші. За мене ж, як меншого, бо рошно виговорене не пшеничне, а гречане, для галушок, власне, панові Книшевському, і буквар його, а не наш.

Я був у матінки пестунчиком і в першуліпшу пору дня міг усе їсти, хоч що дадуть, і з'їдати до крихти. Тільки став розуміти, то матінка виявили в мені цю перевагу й не в міру мене за це обдаровували й хвалили перед всіма, що в мене нема ніякої впертости. Коли б матінчина була на те воля, вони б мене не віддали б до школи пана Книшевського й нікуди б не відпустили мене від себе, бо їм зо мною була велика втіха: як посадять мене коло себе, то я ладен цілий день просидіти, не встаючи з місця, і не промовивши ані слова; хоч скільки б не наділили мені чогось поїсти, я все, без упертости, мовчки вкладаю й знову мовчу. Матуся не могла натішитися з мене. Бачачи ж потребу пустити до навчання, вони, закінчивши торгуватися, покликавши пана Книшевського в комору почастивати з своїх

рук горілкою на могорич, стали благодіяти його, щоб бідного Трошка, цебто мене, ніяк не карав, хоч би й варто було; коли ж уже конче треба буде покарати, так шмагав би замість мене когось іншого, з простих учнів. За це матінка тут же й відрізали йому п'ять ліктів (аршинів з вісім) домашнього полотна, трошки підгнилого од невідлого білення.

Матінка були такі добрі, що тут же мені сказали: „Не бійся, Трошку, хоч щоб ти зробив, тебе цей цап бити не буде. Хоч би й за десять літ цієї поганої граматики не вивчив, так не посміє й пальцем зачепити. Ти ж, коли прийдеш з школи, то не жалісливому твоєму батькові, а мені скаржся, що тебе дуже в школі бито. Отець спроста буде вірити й буде тішитися з твоїх мук, а я, прикидаючись, буду жаліти тебе“. Так ми собі й умовились з матусею.

І ось прийшов призначений день!.. Першого грудня нас нагодували понад усяку міру. Батенько, благословляючи нас, порядком сплакнули. Вони в дітях кохалися та крилися з своєю ніжністю до цього часу; тут не могли ніяк утриматись. Наказували нам віднині шанувати й слухатись пана Книшевського, як його самого, родителя, а втім... Тут голос батеньків змінився й вони, махнувши рукою, сказали: „після“, перецілували нас, обливаючи сльозами своїми, й подалися до спальні.

Але матуся!.. От уже щира мати!.. Що може зрівнятися з ніжністю материного серця? Вони плакали ревно, вицілювали нас, а потім заходилися голосити й примовляти, наче над померлими: „Ох, мої діточки-голуб'яточка! Куди ж ви виряджаєтесь, мої со-

колики! В далеку сторононьку, в дячкову школу... за цією проклятою наукою!.. Ніхто вас там не приголубить, не пригорне... Замучать вас дурним навчанням дурняцьких книжок... Кого я буду підготовувати смачними варениками? Для кого зготую молочну кашу“?..—й багато подібних таких ніжностей приказували дуже жалісно, так що й тепер, коли згадаю, мене жаль бере.

А які ж матуся були хитрі, так це на прочуд! Тут плачуть, ревуть, обнімають старших синів і нічого; мене ж заходяться оплакувати, то тут однією рукою обнімають, а другою—з-за пазухи в себе то бубличка, то пиріжка, то яблучко... Я перевантажений був матусиною ласкою...

Петрусь, браток, ішов з доброї волі; Павлусь, бувши завжди веселий, тут чогось похнюпився; я йшов цілком байдужно й потрапляв іти позаду братів, щоб вони не примітили, як я ковтаю ласощі, що ткнула на дорогу матінка. „Пропало батенькове борошно й чотири злотих за мое навчання“,—так міркував я, вминаючи яблуко та ховаючи його в рукаві і куди я, заховавши рот з зубами, їв крадькома, щоб не примітили брати. Я мав якусь шляхетну вдачу й не терпів примусу до того, що мені було не до вподоби. Бувши однієї з матусею натури, я терпів не міг наук, і через те тут же давав собі обіцянку як-мога гірше вчитись, а що карати мене не будуть, я це твердо пам'ятав.

Від матусі подібні проводи були нам спершу щодня, потім слабше й слабше: розуміється, вони вже призвичаїлись розлучатись з нами, а, нарешті, й до того доходило, що коли старші брати надокучали їм своїм пу-

стуванням, так вони бувало вигукнуть: „Коли б вас чорт заніс до тієї анахтемської школи!“ Батенько ж були до нас ні се, ні те. Я ж, будши вдома, від маменьки — ані кроку.

Будь ласка, як же ми почали своє навчання? Велика будівля, розділена на дві половини довгими сіньми; от ми й увійшли. Ліворуч була хата й кімната, де жив пан дяк Тимохтей Книшевський із своїм посімейством, а праворуч — велика хата з лавами навкруги й з великим столом.

Пан Тимохтей, зустрівши нас, увів до школи, де кілька учнів з тутешніх козацьких родин зубрили свої „стихи“ (уроки). Окрім нас, паничів, в той же день, на Наума, вступило до школи ще кілька учнів. Пан Книшевський, зробивши нам якесь наставлення, чого ми, як ще невчені, не могли зрозуміти, бо він промовляв високим стилем, посадив нас і виклав перед нами корінь, основу й підвалину людської премудрости. Аз, буки, віди — наказано нам вивчити до обіду.

„А що ти мені зробиш, як я не вивчу?“ — подумав я, спостерігши, що мені ніяк не йшли в голову й чудні ці назви й незрозумілий вигляд цих кривульок. Я знав, що панові Книшевському дано п'ять ліктів полотна за те, щоб належну мені кару він перекладав на іншого, й тому, цілком не дбаючи за уроки, гомонів з сусідою, козацьким синком, гудячи все. „До чого ця грамота? — міркували ми. — Чому навчать нас ці кривулі? Добре матінка роблять, що не люблять грамоти!“ Проклинаючи все навчання і вчених, ми, на злість азбуці, дали свої назвиська: „аз“ став у нас розкаряка, „буки“ — горбань

з рогом, „віди“ — черевань. Ці назви ми затвердили швидко, а справжні забули й не намагалися згадати.

Час ішов до обіду, і пан Книшевський спитав нас уроки. Із нас Петрусь проказав урок моторно: увів назвати букви й підряд і нарізно; і боком йому поставлять і догори ногами, а він так і шкварить і не помилиться, до того, що пан Книшевський підвів очі догори й, поклавши руку на Петрусьову голову, сказав: „Оце дитина!“ Павлусь не зрівнявся з ним. Він знав ріжницю між літерами та помилково називав і пристосовував ці назви до улюблених ним річей; наприклад, замість „буки“ все казав „булки“ й не міг інакше назвати.

Пан Книшевський тільки зідхнув; потім покликав мене.

— Що це за слово? — спитав він, показуючи на аз.

— А хто його знає! — відповідав я сміливо, пам'ятаючи таємні умови матінки з паном Книшевським. — Трудно якось звуть цього розкаряку.

Гнівні слова посипались на мене з уст пана Книшевського. Клини, лайка, дорікання за моє зухвальство, що я, замість православного найменування, приклав лайливе, нарешті, вирік він заборону, щоб я не ходив обідати, а все б зубрив урок.

Мені обід був байдуже, мене нагодовано досить, при тому ж із запасів, що дала мені матінка в годину сумної розлуки, залишалася ще чималенька частина. А як школа була від нашого дому не близько, а я лінувався ходити, то я ще й радий був спекатись подвійної промашки. Для годиться я

засумував і залишився в школі вчити свого букваря, наполовину обіраного.

Небагато часу минуло, коли, дивлюся, дві наймички від матері принесли мені всього вдосталь. Опріч звичайного обіду в достатніх порціях, матінка розміркували, „щоб дитинка не занудьгувала“, втішити її різними ласощами. Чого тільки не нанесли мені. Пан Книшевський по обіді спочивав і не приходив до школи до початку навчання, отже я мав час пречудово закінчити свою справу.

Після їжі думки мої зробились ясні й глузд вигадливіший. Коли повертав я в руках букваря, мені спала в голову щаслива думка: „Коли б не було літер, що я вчив би? Отже, коли їх не буде, нічого буде мені вчити“. Подумав, зважився й виконав. Ненависні аз, буки, віди—одне за одним—я вирвав, зімняв пальцями і, щоб їх швидко не знайшли, загарбав у кутку школи. Я не тільки був спокійний, а навіть веселий, не маючи чого вчити.

Прийшли брати, і вся школа зібралась. Почалося післяобідне навчання. Закінчилось. Подали уроки... Брати—куди!—аж до „како“ дійшли. Їх розхвалили. Покликали мене:

— Де твої слова? вигукнув грізно пан Книшевський, зирнувши на букваря.

— Не знаю,—відказував я майже сміло, підготувавшись до відповіді.

— Як не знаєш? Їх zde не обретається!

— Еге ж, випали з граматики,—сказав я й почав шукати по підлозі.

— Чи вивчив же ти їх?

— Вивчив дуже твердо, так ось же вискочили кудись.

— Дивись сюди,—прорік пан Книшевський і підсунув перед мої очі іншого букваря, що

в ньому ясно стирчали і аз, і буки, й віди, ті самі, які я знищив. Я так міркував, що вже й у цілому всесвіті не можна відшукати їх, а вони, як чарівники, відродились знову і з'явилися цілі й навіть не пом'яті.

Не зважаючи на переднше моє запевнення, що я знаю урок, я не міг найменувати їх. Викручування, що це не моя книжка й тому я цих слів не вчив, не допомгло. І пан Книшевський звелів винної руки пальці скласти до купи і... врочисто, з якимсь присвистом, ударив лінійкою по пальцях три рази... О! ви не можете ні з чим зрівняти цього болю!!! Чи добре ви пам'ятаєте почуття, якого ви зазнали, коли шмагали вас? А вже, запевне, били вас в дитинстві. Так повірте, тридцять ударів різкою все ж не те, що ці три вдари лінійкою по пальцях. У-у-у, як боляче!

Повернувшись додому, віддали ми про своє навчання звіт батенькові; братів похвалили, а мене вискубли за чуба порядком. Зате матуся наділили мені два маківники: один за батенькову скубку, а другий за дякову „палію“. При чому матуся сказали: „Нехай товче, собачий син, як хоче, коли без того не можна, аби різками не знущався з дитини“. Не порадувало мене таке матінчине метикування.

Початок навчання мене не звеселив і ще дужче підсилив мою огиду до наук. Часом, не хвастаючись скажу, з'являлось неначе-то бажання щось вивчити, але що ж?—б'юсь, б'юсь, зубрю, зубрю,—не йде в голову. Так і покину. Брати вже ловко читали шестопсалміє, а особливо Петрусь—що це за розум був: цілий псалом прочитає без запин-

ки, і ні одного слова в нього не розбереш, як деркач—тррр!—я ж тоді сидів за складами. Брати закінчували часословця, а я повторював: здо, тло, мну, зду, і то не чисто, а з додатком таких слів, яких не можна було не тільки в київському букварі, але й ні в якій тодішній книзі відшукати... Я про теперішнє нічого не кажу: світ змінюється, і книжки на що тепер подібні?

Нуте, будь ласка. Ось я вчусь кепсько, а брати лізуть наперед, пан же Книшевський бере плату й за мене, ніби й за доброго учня. На моє лихо, він був добросовісний і, дістаючи плату, хотів навчити мене всього того, що сам знав. „Не дарма ж мені одбирати гроші,—доб'юсь у пана Трохима премудрости“. І справді став її „добиватись“. При першому разі, коли він порушив свою умову з матінкою, цебто коли поклав мене на ослін—ох! і тепер пам'ятаю, як це боляче!..—я, прийшовши додому, поскаржився матінці, що пан Книшевський не тільки б'є мене щодня, але сьогодні навіть вибив різками. Що ж матінка? Уявили собі, що я навмисне так кажу при батенькові, чувши від них, як вони дорікали матінці, що вони упростили пана Книшевського, щоб він спускав їх пестунчикові. То матінка, вислухавши мою скаргу, сказали: „І добре, Трошку,—за битого двох небитих дають“. При чому й підморгнули мені, даючи знати, що вони зрозуміли мої хитрощі. Ов як розіграли зо мною!..

Пан Книшевський, довідавшись, що я скаржився на нього, почав частіше карати. Що мені залишалось робити, як не мовчати перед матінкою, і щоразу, коли мене розкла-

дали, я приказував у думці: „Пропали, матінко, ваші п'ять ліктів полотна: мене б'ють так, начебто й нічого від вас не платиться“.

Але чого ж досягнув пан Книшевський з своїми карами? Аж нічогісінько! Я в науці ніяк не посувався вперед. Нарешті, панові Тимохтею спало на думку, що людині даються різні таланти: інший грамоту погано знає, та хапається писати (в цьому пункті світ, очевидно, мало змінився). Спираючись на це, він прорік: „Ану, пане Трохиме, чи не угобзись ти в писанні? Несть чоловіка без здібностей; іний славен в одному, другий в другому, ов мудро четет, ов красно пишеть; іний умудряється дзвонити, а іний відзначається пустотливостю, і то кебета. І саме пиття горілки потребує уміння: ов від чарки упивається і робиться безгласен, а ов і осьмухою неодолим пробуваєть. А ну, пане Трохиме, заходімося випробовувати твої таланти“. Після цього пан Книшевський зело заклопотався, збираючи щось, і я сподівався, що він поставить передо мною око горілки, щоб вивірити, чи маю я талан до пиття її. Та все це хилилось до приготування писати.

Запропонували мені чорну дошку, розведену у воді крейду й перо. Пан Книшевський з'ясував з усім запалом користь писання, що без нього „како би возможно було словесно помянути всіх усопших. А понеже придумано писання, то і всі покійники, від Адама до сього дня, всі до единого переписані й записані в поминальні граматки й ніхто без поминання не залишається. А каковий дохід дається тим, що пишуть граматки завлокійні!.. Потщися, паничу, зачерпнути

сію премудрість і будеш іміти мзду велию. При добрій оказії, егда від лютуючих хвороб много вмирають, угобзяться тобі не мало толіко. Писання таких граматок одна корисна річ, а інше—все суета; не подобаєт припинувати свого великого художества на такове мизерне тщеславіє“.

Тут слідувало наставляння, як тримати перо, як писати і т. п., і моя десниця стала писати...

Але що це були за постаті замість літер, я вам і розказати не вмю; одне слово, намагався він учити мене уставом, напівуставом і скорописсю—все нічого не було варго.

Пан Книшевський справедливо зробив висновок, що мені „не дається мудрість і в писанні“, і тому відклав свої труди, але, бажаючи викрити в мене бодай будь-який талан, за першої нагоди послав мене подзвонити „на вірую“ по мерцеві.

На дзвіниці нашій було дзвонів усього п'ять, і я міг уже й один дати їм ради. Підбравши мотузки й бачачи, що ніхто не боронить мені втіхи дзвонити, я з захватом узявся видзенькувати на всі руки й разом з тим читати, як мені наказував пан Книшевський, читати неспішно, солодко й не борзяся весь символ по стихах, а з амінем перестати. „Розбестія Артемій!—додав до наставляння пан дяк,—міг би, з нагоди сконання родителя розщедритись і угобзитись на цілий п'ятидесятий псалом, та заплатив тільки на символ“.

Чи зазнавали ви, панове, насолоди дзвонити, а ще того більше—в усі дзвони калатати? Не в переносному, а в прямому літеральному! Ні? Мені жалко вас. Це особли-

вого роду втіха. Ви вилазите на дзвіницю, ви вище за всіх, все нижче від вас. Іще вилазите на неї: скільки хлопчиків, за природнім їх нахилом, переганяли вас, не пускали, спихали, та ви сяк-так уникли всіх перешкод, перемогли все, вдержали місце за собою. Натрапляючи на перепони, підібрали всі мотузки до рук, налаждали їх—і давай гриміти, калатати на всі руки. Який захват! По всьому селі лунає „дінь-дінь-дінь-бем-бем-бом!“ Всіх оголошує дзвін, і все це робите ви, стоячи на високостях, а чернь, цебто ваша чернь, що стоїть і ходить нижче за вас, чуючи ваше калатання, поглядає на вас, піднявши голови, як на щось величне. Тут задоволено ваше славолубство, самолюбство і навіть шанолубство! Ви плаваєте в захваті!.. Весь цей гармидер чините ви, порушуєте загальну тишу... Не хочете спинитися, коритесь одній кончій потребі: відкалатали—й з дзвіниці геть, змішалися зо всіма, ніхто й не дивиться на вас, не складає вам ціни й не помічає вас у юрбі... Не жалкуйте: ви були вищі за всіх, шум і дзвоніння ваше чули всі. Після нього не лишилось нічого? Дарма: ви втішалися, ви шуміли, ви калатали!.. Зазнайте, прошу вас, це особливого роду насолода! Спитайте в тих, хто побували на дзвіниці й теж калатали, і вони ладні вам цілий день оповідати, як само підбирали мотузки, як налагоджували все, як силкувалися дужче дзвонити!.. Ніхто вам цього, окрім самого виконавця, не розкаже, бо всі інші чули тільки дзвін, а тим, хто дзвонив, не цікавились, та й дзвоніння з останнім ударом дзвона забули—вважають, що людина, чи дурний хлопчик, тільки за тим і

лазив на високості, щоб порожнім дзвоном заглушити вуха іншим...

В таких філософічних міркуваннях я калатаю собі на всі руки більш як півгодини, забувши всі наставляння пана Книшевського, і тяг би й до вечора, аж він з'явився до мене на дзвіницю і з грізним поглядом вирвав у мене мотузки, схопив за чуба й безжалісно поволик мене по східцях наниз; дома ж порядно вибив різками за те, що я відкалатав більше, ніж за те йому заплачено.

— Немає і в дзвоні таланту,—сказав пан Книшевський, вдаривши руками об поли.

В той час був благочестивий у школі звичай—і як жалко, що тепер його немає ні по вищих ні по нижчих школах! В суботу школярі не мали уроків, а, протвердивши початки й зібравшись до купи, підходили до пана Книшевського. Учень, перший щодо вчення (це завжди був брат Петрусь), возгласив за всіх: „Мир ті, благий учителю наш!“ „Треба бити вас!“—відповідав урочисто пан Тимохтей, а ми повинні були вклонитись низенько. Після того всі учні, без різниці стану, становились у дві лави, посередині ставився ослін, і коло нього стовбичив пан Книшевський, маючи рукави засукані й у грізній десниці тримаючи товстий жмут різок. В лавках стояли окремо псалтирщики, часословщики й граматники; школа поділялась на три класи; писачі не відрізнялись окремо, бо хто вчив псалтиря, вчився й писати.

Коли все було влаштоване, пан Книшевський вигукував: „Пане Петре!“—і брат мій підходив вільно, розпускаючи, що треба було, щоб не затримувать інших... Пан Книшевський звертався до одного з учнів:

„Пане Закрутинський, кая єсть четверта заповідь? Прокажи нам її повагом і не борзися“. І учень деклямував: помни день суботній... та інше, слово за словом, не кваплячись, а пан Книшевський розкладав лівицею брата Петра на ослін, а правицею вдаряв різкою, і не по одежі, а в голизу... вдаряв же залежно від прихильности своєї до учня—або з усього розмаху, або злегенька, а також або сипав удари часто, або відпускав їх поволі. Я зробив обрахунок, що іншому доставалося вдарів з п'ятнадцять, залежно від швидкости рухів дякової руки впродовж читання, а іншому—тільки три. Той, що дістав напominання заповіді, підскакував, кланявся панові Книшевському й, цілуючи руку йому, повинен був сказати: „Дякую, пане Тимохтею, за навчання“. І пан Тимохтей з усією пихою стверджував обряд, приказуючи: „Сіє тобі за минулі й майбутні гріхи. Пам'ятай день суботній до наступної суботи. Іди з миром!“ Учень за цим вибігав із школи і був вільний до понеділка.

Далі відбувалася така сама дія з кожним учнем, аж до останнього. І як іншого року учнів бувало коло п'ятнадцяти шляхетних і простого звання (окрім нас, паничів, були ще діти поміщиків, нашої ж парафії), то ми, граматники, як останні, нетерпляче дожидали черги, щоб відбути неминуче й швидше бігти до іграшок, пустощів та лашки матерів. Чекаючи черги, ми, все потрібне розпустивши, піддержували руками, щоб не вовтузитись підчас дії.

Від діяння „субітки“ не звільнявся ніхто з школярів і навіть синки Книшевського дістава́ли однакове з нами напominання.

Зате яку волю в душі, яку радість почували ми на душі до понеділка! В суботу й неділю, що б учень не скоїв, його не тільки батьки, а й сам пан Книшевський не мав права скарлати й залишав до суботи й тоді „воздавав з лихвою“, як він сам казав. Діяння суботи мені не вподобалось відразу. Я бачив тут очевидне порушення матінчиної умови з паном Книшевським і тому не втерпів, щоб не поскаржитись матінці. Як же вони чудно розмірковували, ось послушайте: „А що ж, Трошку,—сказали вони, глядячи мене по голові,—я не можу закону змінити. Нарікай на свого батька, що завербував тебе в цю йолопську школу. Там не тільки я, а й пан Книшевський не має права нічого скасувати. Не від нас це встановлено“.

Дізнавшись про мою скаргу, пан Книшевський вжив своїх заходів. Щоразу, як надо мною відбувалася дія, він примушував читця-учня повторяти читання кілька разів, вигукуючи: „Як? Як? Я не дочув. Повтори, чадо! Іще прочитай!“ І протягом усього часу, поки заповідь повторювали, а іноді „п'ятерили“, він зачашав удари мілким дробом, як музика по бубнові... Йому жарти—він називав це „глумлінням“—але як то воно було мені?! Ясно, що матінчине полотно пішло задарма!

В одну з субот, коли пан Книшевський більше ніж звичайно поглумився надо мною, до того, що я не міг іти з братами додому, я зостався в школі дождати, поки матінка пришлють мені обід, що завжди бував розкішніший за домашній, приліг на лавці, подумуючись, з якої причини мені більше за всіх задають пам'ятного про суботу. В цей час пан Книшевський, розпустивши школу, роз-

сівся в своїй світлиці й узявся до ірмолою протвердити ірмоса, догматики й інші напиви, що потрібні були в наступну вечерню та недільну службу. Голос у нього був добрячий: коли брав басом, то ще нічого; коли ж піднімав горою, так тут розкіш була!—Розумієте—на третій вулиці чутно цей різкий, дзвінкий, разючий спів! До того голос його був пронизливий, що всі, хто слухав його, признавалися, що при його співанні з них шкіру на спині продирало, точнісінько як тоді, коли пиляють залізо. От коли він протверджував свої співи, я слухав його з насолодою. Коли ж дячиха покликкала його обідати, то я знечев'я почав собі, лежачи, поспівувати; і далі, далі, вдавшись у пасію, виробляв своїм голосом найтрудніші колінця.

Проспівавши одну псалму, другу, я озирнувся... — о, жах!—пан Книшевський стоїть з піднятими руками і роззявленим ротом. Я не смів поворухнутись, та він підняв мене з ослону, підбадьорив, приголубив і примусив мене повторювати співану псалму: „Пробудись від сна, невесто“. Я співав, як наслухався від нього, і намагався наслідувати його в усьому: коли доходило до вищих тонів, я так само кривився, як і він, заплющував очі, рот розширював і кричав з тією ж приемністю, як і він.

Із захватом погладив мене по голові пан Книшевський і повів до себе в світлицю. Там дістав він медівника і в той час, як я їв його, він намовляв мене вчитись ірмо-лойному співу. Злякався я дуже, почувши, що ще єсть один предмет навчання. Я гадав, що далі псалтиря нічого більше вчитись

людині, як тут—на тобі—іще ірмолой; щоб догодити наставникові й віддячити за пересохлого медівника, я згодився.

Пан Книшевський розгорнув передо мною ірмолой¹ і, спроби ради, став тлумачити мені значіння ірмолойних гачків. Сам не знаю, як це сталося, тільки я розумів усю цю премудрість і швидко потрапляв за різким голосом пана Тимохтея до того, що міг проспівати з ним легенький догматик. Правду мовити, що й метода його була щонайбагоуспініша. Користи ради інших учнів і в науку другим навчателам взагалі співові, я повинен відкрити її. Він держав мене за вухо: коли тони спускалися вниз, тягнув мене донизу, тони, що йшли нагору, змушували його тягнути моє вухо догори. При найвищих тонах він тягнув вухо догори скільки було в нього сили, а я співав, чи, вірніше, кричав з усієї сили. При переливах він співав мене то сюди, то туди, і я виробляв усі га-га-га-га чудово. Ото й увесь секрет; я не криюсь ні з чим і кажу, щоб усі знали. Раджу першому-ліпшому вчителю співу випробувати цю методи над учнем або ученицею, й чесно запевняю, що за кілька годин навчить голосному співу. Я тому живий приклад. Вік винаходів! Винайдено способи в кілька уроків читати, писати, рисувати, навчитися всіх наук; ось новий спосіб в дві-три години вивчитись співати так, щоб далеко було чути. Спосіб легкий, не мудрий і вдачливий.

Справа в нас ішла напрочуд успішно. Але вчення моє відбувалося келейно, крадькома

¹ Старовинні збірки церковних співів.

од усіх. Пан Книшевський хотів батенька й матінку привести в захват ненароком, як і успіхами інших братів—і ось як:

Петрусь, як я вже згадував, навдивовижу добре читав, після трьох років навчання не було такої книжки церковного друку, якої б він не міг розібрати, й читав ловко. Однієї неділі, коли батенько й матінка були в церкві, враз виходить читати апостола... хто ж? Петрусь! Сами посудіть, будь ласка: хлопчик дванадцяти років, не довчивши й дев'ятої кафізми, читає апостола! Та як ще читає! Без підлесливости мовити, діло давно минуле, і ми ж з ним усе життя провели у сварках і суперечках, але просто таки, ніби сам пан Книшевський читав: так само виводить, так само понижує. Ні, брат мав не звичайний розум. Розуміється, горлянка дитяча, та проти дзвінкої, різкої горлянки пана Книшевського це також чудо в своєму роді, та все-таки горлянка по зростові рідка.

Без умиленности не можна було дивитися на батенька й матінку. Вони, батенько, втирали сльози радощів, а вони, матінка, клали земні поклони й тут же поставили велику свічку. Пан Тимохтей дістав не в рахунок мірку кращого пшеничного борошна й мішок гороху, а Петруся по обіді нагодували бузиновим цвітом, на меду вареним.

Горбань Павлусь також у грамоті силу знав, та як його натура була пустотлива, то він усе робив, як тепер кажуть, „негляже“. Він схильний був більше до мистецтв: чи достати чого потрібно з матінчиної комірчини без ключа; накоївши щось самому, скласти вину на невинуватого, з очевидної халепи виплутатись,—на все це він був ве-

ликий майстер; але дзвіниця була його улюбленою справою. І, сказати по правді, як він дзвонив, так напрочуд! Не подумайте, однак, що його хтось учив або показав методу пан Книшевський або Дригало, наш лисий паламар; честю моєю запевняю, що ніхто його не настановляв, а так сам із себе, — натура чи, краще сказати, природа. Не з хвастощів сказати, а як знов до речі прийшлося, що я сподобився на своєму віку бути в Петербурзі й прислухався, як дзвонять... Бував і в Москві, чув усілякі дзвони... Добре, та все не те, що Павлусеве дзвоніння; хай собі столичні жителі хоч ображаються, але я правди не сховаю.

Діло минуле, він хоч і брат мій і вже помер, та скажу, що він видзвонював різні штучки: вмів на дзвонах вибивати, як качки квакають, як гуси гегаять, півні кукурікають... Та чого не висловлював він! Навіть до того дійшов, що вдавав, як дядица на пана Тимохтея бурчала й гризла його: це він висловлював маненькими дзвониками... Та як задзеленчить, задзявкотить, то от наче чуеш: „Згинь, пропади твоя голова, старий, нечупарний, та-ра-та-та-рата“, — як звичайно жінки гризуть чоловіків. А великий дзвін висловлював гнівного пана Книшевського, що ніби бурчить: „бабо, годі, буде“. Великий мистець був Павлусь.

Раз пан Книшевський послав Павлуся подзвонити по душі померлого обивателя багатого, що залишив велику родину. Павлусь старався, а дяк у дзвіниці читав сімнадцять кафізму, як міру поки треба дзвонити, бо заплачено подзвіння щедро. В той час батенько з матінкою були на прогулянці

й підійшли до дзвіниці послухати незвичайного дзвоніння.

— Хто це так умиленно дзвонить? — спитали матінка в пана Книшевського.

— Один з школярів моїх, — сказав з лукавством пан Книшевський, перервавши стих псалма.

— Майстерно! — сказали батенько.

— Явственно ізражаєт, — додав дяк, — і скорбь супруги, і плач чад, і брязкіт грошей, їхже немало зостаєся.

— Звеліть йому, пане Тимохтею, — сказали матінка, — як передзвонить, щоб прийшов до мене: я йому дам квашеного яблука за те, що він утішив мене своїм дзвоном.

— Сіє можно учинити і сю ж мить, — сказав пан Книшевський, махнувши рукою, щоб Павлусь перестав дзвонити і зліз.

Злізши з дзвіниці, брат Павлусь став перед очима родителів моїх — і радісний крик їх спинив словеса дяка. Неможливо й описати захвату батенькового. Побачили вони і впевнилися, що і в другого їхнього сина, скривдженого природою, яка наділила йому на спину визначного горба, відкрився талант — і ще видатний. Повні радощів душевних, як ніжні батьки, вони напереміну голубили Павлуся й повели з собою, щоб погодувати його молочною кашею, зготовленою для них після проходки. А панові Книшевському ні за що, ні про що — бо зовсім не вчив Павлуся цього мистецтва — батенько подарували копицю сіна, а матінка — клубок валу на гнотти до каганця.

Наближався час зазнати батенькові й матінці радощів і від третього сина свого, про якого навіть сам пан Книшевський рішу-

че сказав, що він не має ні в чому таланту. І так пан Книшевський велемудро все підлаштував: вибрав найтрудніші псалми й, завівши мене та своє дячина потай од усіх на тік, в клуні вчив нас виводити всі гаганя... О, та й дісталось же моїм вухам!

Пан Книшевський, працюючи до поту лица, встиг, нарешті, в бажанні своєму, і ми на три голоси могли проспівати псалм умиленних і кантичок чудово. Для враження родителів моїх раптовою радістю вибрав він день іменин матінки, знаючи, що з нагоди цієї радости в нас у домі буде бенкет.

В радісний той день, коли пан полковник і гості сіли за стіл до обіду, як ми, діти, не могли пробувати вкупі з високошановними особами за одним столом, то і я, під'ївши попереду порядком, переховувався з дячинам під нашим високим ганком, а пан Книшевський присів у кущах бузини в садку, вичікуючи підшого випадку. Першу зміну страв ми пропустили, щоб дати волю гостям досхочу наїстися. Та коли бубни й сурми возвістили про другу зміну, тут ми увійшли в сіни, прокашлялись, розгорнули ірмолая, пан Книшевський взяв мене й дячина за вуха, і ми почали... Раптове диво вразило всіх трапезників.

Батенько, як були дуже розсудливі, то їм першим спало на думку: чи не сліпці це співають? Та, дослухавшись ірмолойного мистецтва й разючого, що окселентував, голосу пана Тимохтея, як сиділи в кінці столу, встали, щоб подивитися, хто це так з ним солодко співає.

Підійшли до дверей, угляділи й остовпіли... Нарешті, щоб поділитись своїми радощами з

матінкою, що тут же стояли коло стола, обізвались до неї:

— Теклю Зінов'євно, подивись!.. — Більше нічого не могли сказати, і їх проїняли сльози.

Матінка дуже в співах кохалася, і хоч хто б їм заспівав, вони зараз замислюються; тут же вони підносили панові полковникові той шматочок від курки, що всякий бажає взяти, і як почули сладкопіння, забули й за шматочок, за пана полковника, і всі стали як остовпіли, дуже замислились і голову схилили. Почувши ж батеньків відгук, подумали й спитались, чого там дивитись?

— Подивіться, дуся, хто це співає, — сказали батенько.

— Ану-те, ну-те, хто це там співає, — сказали матінка.

Тут батенько, вхопивши пана Книшевського за пояс, втягли його до світлиці, а за ним і ми були втягнуті, бо дяк не пускав наших вух, щоб не розладилася псалма.

Матінка, як побачили й розслухали мій голос, що забрався на найвищі тони — бо пан Книшевський, щоб хвастонутти талантом учня свого, цупив мене за вухо, що є сили, від чого я й галасував незвичайно — так от, кажу, матінка як розслухали, що це мій голос, з радощів збирались зомліти, для чого треба їм упасти, то й побоялись, щоб не впасти на пана полковника, або щоб не зробити чого непристойного при падінні, то й утримались ради гостей, а тільки почали плакати сльозами радощів. Розуміється, їм би належало дужче висловити свою чутливість тому, що коли батенько, й не любивши мене, пустили сльози, бачивши мій талант, а їм, матінці, щодо пестунчика свого самих слів було за-

мало, та я їх не виную: бенкет, пан полковник та всі гості стали на перешкоді більшому „пасажові“.

Батенько, за дозволом пана полковника, піднесли панові Книшевському велику чарку вишнівки й просили іще втішити співом. Пан полковник звелів стати ближче до нього, і ми, підбадьорені, пішли все далі й далі. Пан полковник, хоч і їв гиндика, начиненого сарацинським пшоном з родзинками, до того зачарувався нашим співом, що, забувши, що він за столом, почав нам підтягати басом, досить приємно, хоч за жуванням не розтуляв губ, при чому занурився в глибокі думи, мабуть згадав свої молоді літа, вчення в школі й такий самий спів. Гості були в захваті від нашого співу; матінка все плакала від умилення, бо ми співали псалми все чулі. Батенько не могли всидіти на місці, забувши частувати гостей, і коли я виробляв від сіпання мене за вухо вищі ноти, вони підходили до мене й цілували мене в голову.

По обіді батенько звеліли вконтентувати пана Книшевського „еліко можаху“, а мене загодували всі хто чим устиг і все милувались і заздрили моему дужому й дзвінкому голосові.

Тріумф мій був довершений. Після цього видатного для мене дня мені стало легше. В школі—знав я чи не знав урока—пан Книшевський не карав, а після навчання брав мене з собою й водив по хатах найбагатших козаків, де ми співали різні псалми та канти. Йому давали гроші, а мене годували щільниками, огірочками, молочною кашею або чимсь іншим, як на чю ширість.

Матінка дуже були раді, що в коханого їхнього сінка відкрився любий їм талан, і коли, бувало, батенько нагрімають на них порядком, то матінка із страху й суму ради заходяться плакати й тут же посилають по мене й велять мені співати, а сами ще гірше плачуть—таке було солодке мое співання.

Так ото провадилось наше навчання, і вже інші брати—Сидорко, Юхремко та Юрочко—ступили до школи, а старший брат Петрусь, вивчивши весь псалтир, не мав чого вчитися. Найняти „інспектора“ (вчителя) батенько вважали незручним витратись на одного, а намірялись найняти до всіх трьох старших, тільки я затримував їх: як зачепився на першому часі, то ні взад ні вперед.

Братові Петрусеві було вже п'ятнадцять років. Він пана Книшевського мав за ніщо, і як був обдарований визначними здібностями й тому схильний до пустощів, то почав вигадувати всілякі потіхи.

Дячиха, жінка пана Книшевського, верховодила чоловіком своїм, не зважаючи на всі його запевнення, докази, що він є її голова. „Якби ти був у подружжі рука,—заперечувала йому дячиха,—тоді б ти що хотів, те й робив, коли ж ти голова, та ще дурна, то я, як руки, можу тебе бити“. І за цим словом вона таки добренько лупцювала свою „голову“ і скубла за волосся.

— Воздержись, навіжена!—благав Книшевський,—ізмождай тіло мое, но не глумися над власами, на них же не подабаєть залізу зйти...

— Я не залізом, а грішними руками скубу твої патли...—примовляла дячиха, цуплячи його за довгу косу.

Він цілковито залежав від неї по самий день її смерті. Коли вона вмерла, поклавши її, як годиться, назначив псалтирщиків своїх читати над нею, зворушився серцем і заголосив при всіх нас: „Брате, Тимохтею, лукавствуй! Твоя воля, твори, еже хочеші, несть препінающій тя“. І потім випивши на калган гнаної горілки, пішов до школи спочивати на лаврах, спекавшись гонительки своєї.

Це діялось увечері. Тільки-но пан Книшевський захріп, брат Петрусь взявся до роботи. Мене поставили до псалтиря, звелівши мугикати, нібито хто читає. Брат Павлусь, як великий мистець, пробив у горщиків очі, ніс і рот, заліпив папером і підправив вугіллям. Брат Петрусь дістав дячине вбрання, причепурився сьак-так і наготовлений горщик поставив догори дном собі на голову, а в середині його приліпив свічку. По-стать була жахлива; нема такого хороброго на світі вояки, щоб на смерть не злякався її. В цьому уборі Петрусь пішов до пана Книшевського, що міцно спав у школі. Петрусь був оточений школярами, що тримали кішок, яких при вході в школу стали вони тягти за вуха й хвости; коті зняли страшенний крик, м'явкання, вереск...

Пан Книшевський мимоволі прокинувся зо сну й, зобачивши надзвичайне з'явище, став творити заклинання. Та Петрусь не боявся їх і тонким, верескливим, різким голосом, як гримала покійниця, став загрожувати панові Книшевському, щоб він не вважав її відрізненою від себе, що душа її завжди буде пробувати в зеленому поставці і, залежно від дякових вчинків, по ночах буде

мучити його, як він що неподобне скоїть. Наказувала не карати зовсім нізащо школярів і не силувати їх до науки, а особливо паничів (що їх з дітьми інших поміщиків було всього одинадцять), яким наказувала давати у всьому повну волю... й багато такого іншого набалакавши, Петрусь зник з дякових очей.

Тремтячи, мов осиковий лист, увійшов до хати пан Книшевський, де вже Петрусь, нібито й не він, читав псалтиря швидко й не борзяся, а інші школярі слухали. Першою справою пана Книшевського було сквапно вихопити з зеленого поставця калганівку та інші горілки й потім грубим рядном покрити його, щоб душа дячихи, що за своєю обіцянкою там була присутня, не могла бачити вчинків його.

З цієї пори Петрусь, що хотів, те й робив. Школа наша обернулася в збіговисько найзухваліших збитошників. Головним заняттям було, під орудою Петруся, здобувати дині, кавуни, огірки, яблука, груші та інше та інше. Ніякі тини не стримували школярів, а де зустрічалися засови або колодки, тут орудувало мистецтво брата Павлуся, і він перемагав усе. Зухвалим пустошам не було краю. Неповажаний від нас пан Книшевський піднімався хмарою проти нас і вимагав, щоб ми сиділи смирно й зубрили стихи, та Петрусь при цьому виголошував: „Пане Книшевський! Чи ви не чуєте, що в зеленому поставці ворухиться?“

— Гм! гм! — покашлюючи, поглядав пан Книшевський на поставець і поволі відходив у свою світлицю, а школярі робили своє діло, ніким не стримувані.

Дому свого ми зовсім не знали. Батенько хвалили нас за таку запопадливість до вчення, але матінка догадувалися, що ми сваволимо, та мовчали, бо могли мене завжди, не пускаючи до школи, тримати коло себе. Тихенько, щоб батенько не почули, я співав матінці псалми, а вони обгодовували мене різними солодощами.

Брати ж мої, пробуваючи завжди в школі із шляхетними й підлими товаришами, „пре-успівали на горше“, як хвалився пан Книшевський, зідхаючи, не маючи змоги загнутдати своїх учнів.

Брат Петрусь, як усі великого розуму люди, був любовної комплекції, але у вчинки такого роду, за тодішнім правилом, не міг вдаватись, через те, що не голів бороди, бо йому ще не минуло шістнадцяти років.

Коли ж настав цей довгожданний для нього день, день його народження, що ним починалось сімнадцяте літо його життя, то покликали попа, прочитали молитву; Петрусь зробив три поклони до ніг батенька й матінки, прийняв од них благословення голити бороду й одержав від батенька бритву, „якою, як запевняв батенько, голився ще пра-пращур наш, вийськовий обозний Пантелеймон Халявський“, і бритва ця, переходячи з роду в рід по прямій лінії, доручена була Петрусеві з тим же, щоб нащадок його перший у роді, виголивши перворослу бороду, беріг, як власне око й передав би також з роду в рід.

А матінка благословили Петруся куском грецького мила й рушником, вишиваним різним шовком руками прабабки нашої, в по-

дарунок прадідові нашому для такого ж вжитку. От і доказ, що род Халявських є один з найвизначніших.

Церемонія була зворушлива. Сами батенько навіть сплакнули, а що матінка, так ті ревма ридали. Само собою, дуже хвильно для батьків бачити первака подружжя свого, що досяг повних літ, коли вже по закону чи звичаю він міг усе чинити, як доросла людина. Тепер де найдемо цей хвальний звичай? Хто з юнаків досягає шістнадцяти літ з неголеною бородою й уникаючи деяких вчинків, властивих дорослим людям? Наші, цебто теперішні юнаки в шістнадцять літ виглядають старими, запевняють, що вони знають світ, вивірили людей, бачили все, сучасне їх пригнічує, минуле (у шістнадцятилітнього!!!) роздирає душу, майбутнє страхає своїм безкраїм мороком та інше та інше. І всі такі чорні думки в них тому, що вони не мали вчителів, на кшталт Книшевського з його субітками, правилами навчання, методом у викладках співу і всьому, всьому: Свята старовино!

Загляньте ж, що там на церемонії відбувається. По закінченні уклонів та подарунків Петруся тут таки посаджено, і рука цилюрника, що голив ще діда нашого, обголила бороду Петрусеві, досить по чорноті волосся помітну; батенько з великим почуттям дивилися на цю важливу й урочисту дію, а матінка лякалися всякого руху бритви, потерпаючи, щоб цилюрник з необережності не перерізав горлянки Петрусеві, і тільки все ойкали.

Коли закінчилася дія (мушу оповістити, що вуса в Петруся, за тодішнім звичаєм,

не були виголені), тоді батенько почасти-вали з своїх рук цилюрика й Петруся, яко-му наказали випити чарку, сказавши: „Ти тепер довершений муж і тобі розрішається на вся“. Далі був святковий обід і після нього ласощі різного гатунку.

Пан Книшевський в числі інших дітей мав дочку, що досягла шістнадцяти років. Побачивши, що Петрусь, поголивши свою бороду, почав своє поведження з нею, як до-вершений муж, якому, за словами батенька, „розрішається на вся“, він почав її держати майже зачиненою на весь той час, поки па-ничі пробували в школі—виходить увесь день, а на ніч він зачиняв її в кімнаті й стеріг, щоб ніхто не потурбував її нічною добою.

Зачинена дуже сумувала й при нагоді встигла шепнути, що вона радніша була б позбутися таких утисків. Негайно взялися до діла.

Увечері кілька школярів, з самої назви тільки, а зовсім не таких, що хотіли б учитися, не слухаючи й не шануючи пана Книшевського, тут зібралися до нього і чемненько попрохали утішити їх своїм чи-танням. Захоплений нагодою блиснути сво-їм мистецтвом солодкозгучного читання й красномовного товмачення незрозумілих місць, пан Книшевський розсівся в почесно-му кутку й розклав книгу, замість каганця навіть свічку засвітивши, і, розсадивши нас навколо себе й наказавши слухати уважно, почав читати.

За третьою сторінкою я відпросився ви-йти. Не встигши вийти з сіней, я став гукати незвичайним голосом: „Собака, собака! Ря-туйте!.. собака!“

Пан Книшевський перший кинувся до ме-не рятувати; тільки ж він вискочив із сіней, як собака кинувся на нього, почав рвати його за пальці й лизати в обличчя.

Пан Книшевський кричав не своїм голо-сом. Всі школярі висипали з хати, загукали на собаку, що, відбігши й нікого не чіпаючи, дивилася з кутка на те, що діється. Не по-каліченого ніде, а більш переляканого пана Книшевського втягнули до хати й, огля-нувши, одногосно закричали, що це ска-жена собака, яка коли й не покусала його, то вже напевне заразила. Пан Книшевський затрусився ввесь, а школярі стали гукати: „Казиться, пан Тимохтей казиться, давайте води, спробувати“. Ми, не випускаючи його з рук, готувалися обхлюпати водою, а він галасував жахливо, навіть ревів. Тут ми ще більше стали запевняти, що „пан Тимохтей казиться“.

— Чада моя! Рятуйте мене!—став він про-сити, благаючи, і ми визнали за конче по-трібне зв'язати йому руки й ноги і так від-нести його в порожню школу і там зачи-нити. Тремтячи всім тілом і з слізьми, він згодився й був зв'язаний у школі, а двері зовні добре зачинили.

— Теодосію!.. Теодосію!..—став кричати пан Книшевський із свого ув'язнення, зга-давши про свою дочку.—Теодосію врятуйте! Да ідець вона на пробування до паламарки Дригалихи, дондеже переказюся.

Та ми, запевнивши „скаженого“, що дочка його при першій метушні побігла кликати знахарку, тим заспокоїли його.

Брат Петрусь, що орудував всією цією подією, радів з перемоги. А Павлусь, як

добрячий художник, будши виряджений і діючи собакою й так сильно налякавши пана Книшевського, тепер переряджувався в знахарку.

Коли все скінчилося і Павлусь теж був готовий, то Петрусь пішов з ним до ув'язненого. Теодосія, зніяковіла, стурбована, в тремтячих руках несла перед нами свічку.

Знахарка увійшла, шепотіла над страдником, плювала, лизала його, вмивала й, наколотивши товченого вугілля з водою, дала йому випити цю воду, не перестаючи нашіптувати. Всі ми запевняли, що з хорого наче рукою знято сказа, і ми випустили його.

Горбанчик Павлусь прекрасно зіграв свої ролі: був справжньою собакою, гарчав, гавкав, заводив і шарпав пана Книшевського так таки як і справжнісінький собака. Знахарку він також вдавав дуже натурально: приказки, примовки, хрипливий голос, ядушливий кашель—все, все було чудове. Не погано й Петрусь зіграв свою роллю, навіть дуже успішно, і це йому так уподобалось, що він затіяв повторити цю комедію й на другий вечір.

Увечері, коли ми посідали знову слухати читання пана Книшевського, і коли він з усієї сили надавав виразности читаному, Теодосія з кімнати, де її зачиняв батько, закричала: „Ой, мені лихо! Подивіться, панічі, чи не казиться мій батько?“

— Ой, так і є, так і є!—почав кричати Петрусь, а з ним і всі ми гукали:—Казиться пан Книшевський, казиться!

— Беріть же мене паки,—простогнав нещасний,—зв'яжіте вервієм і передайте заключенію во тьму кромішню...

Ми його чесно зв'язали й поволокли в школу. Він звідтіль кричав до дочки: „Теодосіє! По-вчорашньому“...

— І без вас знаю,—відказала вона, поспішаючи до кімнати.

— Закличте волошебницю хутчій!—галасував дячок.

У свій час знахарка прибула й звільнила пана Книшевського від казу. Він сам признавався, що на цей раз сказ володів ним менше, ніж учора.

Пан Книшевський охоче давав себе зв'язувати, і ми певні були, що він без ворожіння з місця не ворухнеться й тому що не день були безпечніші щодо нього: легко зв'язували йому руки й майже не зачиняли школи, завівши його туди.

Ці комічні інтермедії з паном Книшевським повторювались досить часто. Одного такого вечора наш художник Павлусь з недбалости якось ліниво вбирився за знахарку й вискочив з нами на вулицю ради якоїсь нової вигадки.

Панові Книшевському здалося нудно лежати; він підвівся й, не почувавши в собі ніяких ознак казу, звільнив свої руки, розторгав закладені двері школи й тихо через хату увійшов до кімнати.

Тут він справді „сказився“ й „возрикал, акі вепрь дівій“, як сам згодом оповідав.

Винний пробіг побіч його, за ворота, на вулицю... Не розуміючи в чому річ, ми також навтьоки за Петрусем додому!

Другого дня дуже рано пан Книшевський заявився до батенька із скаргою на всіх нас.

— Помилуйте, вельможний пане підпрапорний!—репетував пан Книшевський і бла-

гав і вимагав задоволення, при чому розповів увесь хід інтриги і всі дії з'ясував з усіма подробицями.

Батенько так і покотились зо сміху й здивовано вигукували: „Що за розумна голова в цього Петруся! Що за сміла бестія цей Петрусь! Мені б і за сто років так не вигадати! Це диво, а не хлопець!“

Коли ж пан Книшевський благав і вимагав винагороди за наругу, то батенько сказали йому:

— Та чого ти, пане Книшевський, так турбуєшся? Що дитина так попустувала, а ти вже й за діло вважаєш!

— Істина глаголеть устами вашими, вельможний пане підпрапорний! — сказав пан Книшевський, притиснувши руки до грудей і підвівши очеса свої д'горі. — Но, одначе... наслідки...

— Буде ще час балакати про це, пане Книшевський, а тепер іди з миром. Станеш скаржитись, то, крім сорому й вічного собі безчестя, нічого не доскочиш; а я, за зневагу чести роду мого, знищу тебе й зітру з лица землі. Іди ж, візьми, коли хочеш, мішок гречаного борошна на галушки й не розкажуй нікому про паничеві пустощі. Себе тільки зганьбиш.

Пан Книшевський, вклонившись, вийшов і, не відмовившись від борошна, приніс його додому, подію замовчавши навіки, а Теодосія й потім нікому не хвалилася.

І добре зробив пан Книшевський, що замовк. Він нічого б не виграв проти батенька, а тільки роздратував би їх. Хоч вони були не більш як підпрапорні, та, обминаючи титул, своєю заможністю були дуже сильні

й значні. Але які були пасійонні, жах просто! Всі тремтіли перед ними, а вони ні про кого й не думали. Не приведи господи вскочити на нашу землю хоч курці хазяйській—до щенту зруйнують власника її; а коли здумає заперечатися або дорікати, так і над тілом його назнущаються, а сами й гадки не мають... І пан полковник таки завжди на батенькову руч тягнув, пам'ятаючи його визначні бенкети й інші шанування.

Так куди ж було панові Книшевському подумати судитись з батеньком, таким страшним і шанованим не тільки від усієї полкової старшини, а й від самого ясновельможного пана полковника. Хоч де б і як він повів справу, все б дійшло до розсудливості пана полковника, який сам вирішував усе і всякі справи.

Чи міг би виграти нікчемний дячок проти батенька, що був пан на всю губу? Тому він і кинув усю справу, принижено прохачючи батенька, щоб більше вже жоден паняч не ходив до нього в школу.

Батенько, тупнувши ногою, нагримали на нього: „От дурний дяк, мудрує через свою дрантиву дочку! Сам не знає вже чого вчити, то й вишукує пусту причіпку, щоб відмовитись. Дурниця! Менші хлопці: Сидорко, Юхремцьо й Юрочко мусять в тебе вчитись за умовою, а старших трьох ти не вмієш чого вчити“.

В таких батькових словах тайлися хитрощі. Їм самим не хотілося, щоб ми після давнішого ходили до школи, та, бажаючи перед паном Книшевським додержати свого гонору, що нібито вони про цю історію багато не думають—це принизило б їх—і тому

сказали, що нам нічого в нього вчитись. А щоб ми не були без діла й не залишались без навчання, то поїхали до міста і в училищі випросили собі на кондиції одного такого Гната Галушкинського, що вславився своєю вченістю і здатністю передавати її іншим.

Матінка дуже скривилася, побачивши привезеного „нахлібника, дитячого мучителя й призвідника до пустощів“. „Хоч у нього й нема дочки,—так говорили вони з духом якогось передбачення,—та він знайде чим розбестити дітей ще гірше, ніж той цап (так матінка завжди називали дячка за його цапиний голос). А за скільки ви, Мироне Йосиповичу, договорили його?“—питалися вони в батенька, дивлячись спідлоба.

— Харчі вкупі з нами завжди,—оповідали батенько, одначе, впівголоса, бо сами бачили, що проторгувались, дороженько визначили,—харчі з нами, окрім бенкетів: тоді він обідає з шляхтою; жити з паничами; для постелі повсть і подушка. В зимові вечори одна свічка на три дні. На місяць раз дозвіл прокататись на таратайці до знайомих попів, не далі семи верстов. З моїх плечей чумарка, хоч яка б була, і по п'ять карбованців од хлопця, цебто п'ятнадцять карбованців за рік.

— То він уже за цю ціну вивчить дітей всіх на світі наук?—запитали матінка, хитруючи й докірливо проти батенькового промаху щодо високої ціни.

— Яких же всіх наук?—казали батенько, поглядаючи у вікно, щоб сховати свій маленький сором.—Російського читання, церковного й гражданського друку, писання й розуміння по латині...

— І по латині!—вигукнули матінка здивовано жалісливим голосом. То були прості, а тепер будуть латинські дурні!..

— Та годі бо,—сказали батенько, підвищуючи голос,—не давайте волі язичкові! Ви знаєте мене. Ідіть собі до свого діла.

І справді, матінка дуже добре знала батенькову комплекцію й тому поквапились забратись до своєї спочивальні, де наговорилися досхочу, засуджуючи батенькові розпорядження про нас, але все, за звичаєм, тихо, щоб ніхто не чув. Потім, по волі чи по неволі, а помістили пана Галушкинського в паничівській.

Нове наше вчення почалося першого вересня. Ми взялися просто читати по латині. Інспектор наш, Галушкинський, оголосив, що він, не маючи букварів латинських, яких батенько, поспішаючи виїздом з міста, забувся купити, не має на чому навчати нас абетки й складів латинських, то й почав нас учити просто читати за ним по верхах, не розуміючи, від чого й до чого; вказуючи на слово, ми мусили були конче говорити manus, pater¹ та інше. На запитання Петруся, як дуже допитливого, інспектор завжди відповідав: „Того вимагає наука. Не ваше діло міркувати“.

Петрусь, зважаючи на свій незвичайний розум (в чому не тільки раніш пан Книшевський, але вже й пан Галушкинський, що пройшов риторичний клас, признавався), а також і Павлусь, за здібністю до витівок, вмить вивчали свої уроки; а я, через слабу пам'ять, ніяк не йшов уперед. Та й сам гор-

¹ Рука, отець (лат.).

баньчик Павлусь, вимовляючи слова, бойко показував пальцем зовсім на інше слово.

На здивування і радість батенькові, матінка завжди, коли діло доходило до нашого навчання, махали руками й відходили геть— в першу неділю інспектор привів нас до батенька й примусив читати, „що ми вивчили за тиждень“.

Молодці заходилися лепетати бойко, голосно, дзвінко, з перемежками, руки витягши вперед себе, очі втопивши в стелю (доміне¹ Галушкинський, окрім наук, взявся викладати нам світську ловкість або „політичне поводження“) і з акцентами по своїй уподобі: „патер ностер кві ес ін целіс“ та інше, до половини.

Горбаньчик Павлусь, як підліток вигадливого розуму, самі слова вимовляв по своїй уподобі, приміром, *est in coelis*² він вимовляв—єсть нацелився і ін.

Батенько, слухаючи їх, були в захваті й трохи заплакали, коли ж спитались мене, що я знаю, то я все називав навиворіт: *panis*—хліб, *pater*—зуби, за що й одержав від батенька в голову щуток, а старших братів вони погладдили по головці, вчителеві ж з своїх рук піднесли ганускової горілки.

Матінка ж, побачивши, що я не визначився в знанні чудної мови, та ще оштрафований батьківським щутком—до речі дуже дошкульним, від якого в мене покотилися горохом сльози—матінка завели мене тихенько в комірчину і—то-то материнське серце!—нагодували мене різними солодощами й, голу-

¹ Пан (лат.).

² На небесі (лат.).

блячи мене, казали: „Добре робиш, Трошку, не вчись їхніх наук. Дай боже, і з однією наукою вжитись, а вони ще й другу вбивають дитині в голову“.

Таким побутом інспектор наш, доміне Галушкинський, підбадьорений милостивою увагою батеньковою, заходився викладати перед нами свої глибокі знання в далину і своєю особливою метою. Ні я, ні Петрусь, ні Павлусь не зобов'язані були, як то кажуть, вчитись чогонебудь, або щось вивчати, а повинні були переймати все із слів всезнавця наставника нашого й зберігати це все, за його висловом, „як бублики на в'язку нанизані, щоб ні один не випав і годився до вжитку“.

Добре було братам—їм усе щастило. Петрусь, як незвичайно гострого розуму людина, все викладене йому ковтав і навіть закидав уперед вчительських пояснень. Доміне Галушкинський віддався на волю думок і, надумавшись і кашлянувши кілька разів, сказав рішучо: „Бачите, граматики сама по собі, і вона є граматика, а піїтика сама по собі, і вона вже є піїтика, але ніяк не граматика. Зрозуміли?“—спитав він, підвищивши голову й поглянувши на нас із самозадоволенням.

— Зрозуміли!—гукнув я за всіх і перш за всіх, бо й тоді не любив і тепер до смерти не люблю мудрувань про вчені речі й завжди намагаюсь рішучим словом обірвати глибокодумну матерію. Ось чому я й покваліпався гукнути: „зрозуміли“, хоч, їй-богу, нічого не зрозумів тоді й тепер не розумію. Вже мабуть така моя комплекція!

Іншим разом Петрусь, заходившись мудрувати, відшукував у граматиці неповноту й

гадав, що треба додати ще одну частину мови: лайку — так він вітійствував і заходився на прикладах вираховувати всілякі лайки, іменні і з побажаннями, що їх він знав у всіх родах, властивостях і зворотах, і питався: „До якої частини мови це належить? Воно, мовляв, не ім'я, не займенник, не прийменник і навіть не оклик, отже, належало б особливу частину мови додати таки“.

Я бажав, щоб ви поглянули тоді на нашого інспектора. Нерозуміння, здивовання, захват, що його учень так глибоко метикує — все це ясно, як на таблиці в кравця у Пирятині всі його речі, що стосувалися професії, були виображені. Коли перший подив його минув, тут він цмокнув губами й вирік, задерши трохи догори голову: „Ну!“ Це нікчемне „ну“ означало: „ну, росте голова!“ І справедливий був висновок доміне! У всьому Петрусь мав поспіх, жаль тільки, що не створив своєї граматики.

Павлусь, як хлопчак мистецький, вигадливої вдачі, відкараскувався раніш усіх. Хоч яке б дали йому завдання — чи з граматики, чи з арифметики, — він у мить, не думавши, підпише так, ні се ні те, а чортзнащо, дурницю, яка тільки в голову влізе. Підмахнув, швидше з лави з паничівської, вже на вулиці у хлопців, що його дожидають... і шкварить собі в скраклі, швайку і їде врочисто на переможених. Завдання ж, дане йому, доміне Галушкинський сам пріє та вирішує.

Спершу намагався його завернути і всилувати виправити хибу... Куди там! І не кажи йому про те.

Зо мною доміне Галушкинському було важче, бо я не вчив своїх уроків і не ви-

магав у нього пояснень ні на що. Я спостерігав, що в мені є якась шляхетна амбіція, що наказує мені нічого ні в кого не просити, не бути нікому зобов'язаним. Отже, всі мої сумніви в науках і вчених речах я, через комплекцію мою, вирішував і доходив сам. Наприклад, мені здавалося чудним, нащо так розмовляти, щоб розуміли те, що кажу? Писати не як думка йде, а підкладати слово до слова, як куски печеної гуски на блюдо, щоб усе було до ладу, мало вигляд і зрозуміле було для іншого? По-моєму, чи балакаю я, чи пишу, все для себе. Подзвонив, та й з дзвіниці геть, нехай інші розбирають, що той дзвін значить: за здоровля чи за спокій. Так і тут: виказав усе, що є на душі, виписав усе, що на умі, й годі! Розбирай інший, що до чого, а я вдвоє не повинен працювати, щоб писати або говорити, та при тому ще й думати. Це завдання, повірте мені, я вирішив без допомоги доміне Галушкинського сам і не вчившись багато. Вкупі з іншими науками одна честь була в мене й славетній арифметиці, що її, як доміне Галушкинський запевняв, створив якийсь китаєць Пітагор, прізвища не пригадаю. Коли б, каже, він не винайшов таблиці множення, то люди й досі не знали б, що $2 \times 2 = 4$. Розуміється, доміне Галушкинський говорив по вченому, як людина, що вчилася у вищих школах, а я мовчав та думав: і навіщо трудився цей пан Пітагор? Для чого складав ці таблиці, що над ними мучились, мучаться і будуть мучитись довіку всі діти людського племені, коли можна вірніш порахувати гроші в натурі, розкладаючи їх купками на столі? Давайте мені і всяку іншу науку,

і я доведу, що можна жити й без неї, бути спокійним, а тому й щасливим.

Доміне Галушкинський, видно, був противної, ніж я, думки: він, всупереч нашій волі, хотів нас зробити розумними, та ба! Матінка прекрасно йому доводили, що він даремно силкується. Вони йому завжди казали: „Лиха матері діждеш, щоб з моїх синів був бодай один учений“, і при цьому, бувало, складуть дулю, крутять її, крутять і тикають йому під ніс, прицмокуючи... О! матінка йому ні в чому не спускали, розуміється, коли не було батенька, а то б...

Доміне Галушкинський, лютуючи в душі і візьметься за свої предмети, всіх заходів уживає, щоб втовкмачити нам науки, так куди тобі! Брати від присікувань доміне інспектора відкараскувались власними силами і сами лупцювали тих людей, що їх кличуть бувало, щоб „розкласти“. А доміне Галушкинський показиться та й відчелиться і батенькові не скаже, бо він помітив, що коли скаржитесь на дітей, то батенько й на нього гніваються; а коли хвалить за успіхи, то батенько почастиють „ганусківкою“. Так він—давай все хвалити. Мені ж цього роду метода не йшла на користь. Попервах ще матінка з Галушкинським уклали таємний „альянс“¹, щоб на мене за лінощі й тупість гримати й скаржитись, та ніяк не карати, і за всяке потурання обіцяно від матінки Галушкинському якусь нагороду з їстівного. Приміром, доміне інспектор, щоб придбати собі горілки й закуски, завжди братів хвалив, а мене гудив. Дуже хитрий чоловічина, а й у

¹ Цебто таємну згоду.

Петербурзі не був. І що ж? Він поскаржиться, і його вконтентують, а мені батенько дадуть тут же щіпки, і я плачу, та тут же прислухаюсь, чи не брязкотять матінчині ключі коло комірчини? Я добре знав їхню натуру: коли батенько мене лають або шутків надають, тут вони ласощами й заходяться втішати мене, примовляючи: „Нехай твій батенько гнівається. Ти, Трошку, не сумуй, не забирай собі в голову їх слів. І батенько твій нічого ж не вчився, а, ей-ей, у десять раз розумніший за всіх інспекторів“. І правда їхня була.

Але... залишмо вчені речі. Доміне Галушкинський і поза навчанням був щодо нас бундючним з суворістю. Вечорами ні з собою не брав „на проходку“, ні самим не дозволяв вибігати і наказував сидіти в паничівський смирно до його приходу. Куди ж він ходив,—ми не знали.

Мені це подобалось. Моя комплекція тягла мене до самотности, і я, зараз таки після навчання, добирався до своїх удень від матінки одержаних і старанно захованих ласощів, з'їдав їх сквапно і, впоравшись до щенту, тут же засинав, сподіваючись на бажану вечерю. А братам моїм такий примус був нестерпучий. На лихо їм, батенько дуже не любили, щоб діти непрохані прибігали додому, а тому й проганяли нас звідтіль. Матінка ж раді були всякому примусові, що робився братам, і все вичікували, що батенько не витерплять і відпустять інспектора, який, за їх обрахунком, не дешево їм коштував. Справді, як подумати: годуй його за панським столом,—тут зайвий шматок хліба, зайва ложка борщу, каші й усього більше ніж звичайно; а все це, матінка мовляли, в

господарстві робить рахунок, як і зайва кварта грушевого квасу, зайва свічка, зайве... та таки і все зайве, крім уже грошей—а за що?.. тьху! При цьому матінка завжди плювали в той бік, де в тот час міг пробувати доміне Галушкинський.

При тому ж він, як учений, не знався зовсім на політиці. Бувало, коли з'їсть порцію борщу, а матінка, бувало, накладають йому повну тарілку, то він, цілком спорожнивши, знов підносить до матінки тарілку й просить: „усугубить милости“. Не стану заперечувати, що матінка любили, щоб за обідом усі їли більше, й бувало приказують: „вже наварено, то їжте, не собакам же викидати“. Та усе ж доміне Галушкинський чинив проти політики.

І в які ж дурні він пошився одного дня! Треба знати, що в нас на обід готували одного дня борщ, а другого суп, щоб не приїлося. В суповий день принесли на харчі свіжу рибу й раки. Матінка побажали рибного борщу й наказали зготувати. Куховарка, знаючи порядок, зготувала, що потрібно було чергою, й суп з локшиною та гускою. З раків же, як їх було небагато, зготували холодець, що його за малим числом раків ледве вистачало на дві порції—батенькові й матінці. Матінка мали звичку роздавати всім гаряче, а потім уже сідали їсти сами, щоб ніщо їм не перешкоджало. Як же вони чужих мов не знали, то й не могли вимовляти „доміне“, рівно ж, не люблячи розводитись в далину, Галушкинського скорочували просто в „Галушку“ й тому без „доміне“ звали його просто: Галушка та й Галушка й більш нічого. Добре. От ми сіли за стіл; матінка, відсунувши в бік для себе й батенька холодець, стали роздавати

гаряче, питаючи, хто чого хоче—супу чи борщу? Питання цілком натуральне, коли є суп і борщ, кожен з нас відповідав на бажання. Дійшла черга й до інспектора. Матінка спитали його: „А ти, Галушко, чого хочеш: борщу чи супу? Доміне з усмішкою промовив, не моргнувши: „І борщику й супцю, а коли можна й холодцю, будь ласка, вельможна пані!“

Боже мій! Тут треба було бачити матусю! Вони густо почервоніли й тут же, поклавши тарілки, як склали подвійні дулі на обох руках, та як закрутять!—хвилин п'ять сукали, а потім цмокнули й ткнули йому підніс дулі, промовивши: „А дзуськи не хочеш? Бач, який ласий до холодцю! Нема ж тобі нічого!“

Напik же раків доміне Галушкинський, цеб-то, просто кажучи, почервонів, як сукно, й, не маючи духу через сором, на когось поглянути, просидів увесь обід опустивши голову і не ївши нічого. От тобі й поласував холодцем!

Та це все стороння матерія й наведено її тільки до речі. Звернімося до суті справи.

Мистецький Павлусь, а потім Петрусь, через визначний свій розум, помітили, що реверендісіме¹ доміне Галушкинський кожної ночі, цілком одягнений, а іноді й підголившись, виходить таємно з дому й вертається аж удосвіта. Однієї ночі брат-мастак тихенько вдарився по його слідах і викрив, що наш велемудрий філософ „відкрив шлях до храму радощів і там приносить жертви всіляким божествам“—це так кажуть вченою мовою, а

¹ Вельмишановний (лат.).

просто сказати, то він щоночі ходив на вечорниці й веселився там до світанку, не роблячи учасниками в радощах учнів своїх, з яких Петрусь, як незвичайного розуму, в багатьох випадках міг би увійти з ним у суперництво.

Від такого вчинку самолюбство моїх братів дуже було зачеплене. Як? Після того, коли Петрусь, послухавши домашніх льокаїв, збирався було з „цікавості“ пройтись на вечорниці і доміне Галушкинський вдержав, не пустив і вирік предовгу нотацію, що така забавка особам з шляхетного роду не цілком пристойна, а тим паче людям, що вдалися в науку, і що така забавка тупить розум, знищує пам'ять...—після всього цього він сам зволить швендяти (так висловився брат), а ми—сиди вдома, як хлопчики, як діти, що нічого не розуміють? Так доведімо ж, що ми знаємо й розуміємо все і навіть можемо залишати інших з дітьми, а сами гуляти з своєї волі. Ходімо за ним на вечорниці...

Вони зібрались, пішли, взявши й мене з собою для того, щоб усьому нашому вченому товариству рівно пити з одного келиха радощів або, в противному разі, відповідати.

Увійшовши в хату однієї з вдових козачок, що в них звичайно збирались вечорниці, ми побачили силу дівок, що сиділи за столом; кужелі з прядивом були біля них, але веретена валялись на землі, як і інша робота, принесена з домівок, спокійнісінько лежала по кутках; ніхто й не думав про неї, а дівки або гралися в дурня, або базікали з парубками, яких тут зібралося чимало; декотрі з них палили люльки, балакали, оповідали та іншим чином приємно гаяли час.

Над ними всіма законодавцем був наш реверендісіме Галушкинський, якого й величали „скубентом“ (зіпсоване „студент“), бо він був у сурдуті й курив тютюн з корінкової люльки.

О, як здивувався він, побачивши юнацтво, що він виховував, яке прийшло вкусити од утіх, про які він забороняв їм і мріяти. Таємні звиязтва його викрито!.. Коли ми увійшли, він з однією дівкою співав пісні: „Зелененький барвіночку“—й спинився на півслові... Опам'ятавшись, став кричати й проганяти нас додому. Та брат Петрусь, що мав хоробрий дух і геройську сміливість, нелячно став проти нього і заявив, що коли він і піде, то піде просто до батенька й зараз же розкаже, де пробуває і що поробляє наставник наш.

Доміне Галушкинський, оторопівши, не знав, як вирішити таке вельми складне завдання, аж ось дівка, що сиділа біля нього, уважно оглянувши Петруся, перша подала голос, що паничі можуть зостатись, і що коли йому, інспекторові, хочеться гуляти, то й паничам також, „бо і в них така ж душа“. Інші дівки ствердили те саме, а за ними й парубки, з яких деякі були з селян батенькових, то й були до нас поштиві; а були і з козаків, що жили в тому ж селі, як це в нас скрізь водиться.

— Вашеці мусите дякувати Меланці,— сказав наставник наш, вказуючи на свою пару,—її логіка переконала мене. Але не смійте виказувати вашим батькам...

Брати забожилися в тому й приєднались до товариства...

— Що ж вхідного від вас?—гукнув один

парубок і виступив проти нас.— Я тут за отамана й пильную порядку. Парубок, що вперше вступає, — хоч ви й паничі, а все ж парубки,—мусить сплатити вхідне.

Брат-горбань, зметикувавши про це в своїй мудрій голові, зараз таки взявся постачити все, що потрібне, й вийшов. Незабаром вернувся він і, на подив інспектора й Петруся, приніс три курки, півхліба й повен чобіт пшеничного борошна. Все це він, за своїм мистецтвом, секретно набрав у близьких сусідів, що спали, як же нікуди було йому набрати борошна, так він—вигадливий розум!—роззувся й повен чобіт набрав його. Всі ці припаси віддано куховарці, що готувала вечерю на все товариство.

Павлусь виконав те, чого вимагали звичай. Тепер Петрусь мусив поставити горілки. Грошей у нього не було. Вигадливий розум Павлусів відмовився допомогти в цьому з цієї причини, що до шинкаря трудно увійти секретно, а явно ні з чим було. Всі вдалися в смуток, та великодушний наш наставник все виправив, запропонувавши для цієї потреби власні гроші, сказавши Петрусеві: „Постарайтеся, вашеці, швидше мені їх повернути, вдаючись до хитрощів і випрошуючи в пані підпрапорної, матінки вашої, але не признаючись, як, що, де й для чого, вживаючи лише самого лаконізму; коли ж не пощастить виманити, то підстержіть, коли їхня скринька буде незачинена та й... що ж?—це нічого скрута змінює закон“.

За таке мудре наставляння, що послужило не раз Петрусеві й нам на користь при багатьох випадках, брат дякував реверендісіме.

Діставши гроші, Павлусь, з ретельности своєї, побіг до шинку й швидко повернувся з горілкою. Пішла гульня. Щоб надати й мені серед товариства роботу, приемну іншим, наставник заходився зо мною співати псалми, чим ми зачарували бесіду до того, що й дівки затягли своїх пісень, парубки до них пристали—й пішла потіха! Вечеря наша була достатня у всьому; простота в поводженні з парубками й залицяння до дівчат брата Петруся так усіх прихилило до нього, що тут таки одноголосно його обрано за отамана наших вечорниць, і всі, навіть сам шановний студент філософії, доміне Галушкинський, дали врочисту клятву слухатись усіх наказів отамана.

Коли ці рядки дійдуть до сучасників моїх, що, може, живі ще, то, поперше, вони не дадуть мені збрехати, що в вік їхньої золоті старовини все так траплялося й з ними, і з нами, і з усіма, починаючи від „виховання“, цебто вигодовання (тепер під словом виховання розуміється інше, цілком протилежне), через все навчання в панів Книшевських, пригоди в школі, субітки, Теодосія, так і в домінів Галушкинських, навіть до походеньок на вечорниці; скрізь, почавши від родини найясновельможнішого пана гетьмана, до останнього підпрапорного (не за батенька річ), скрізь так було, розуміється, із змінами, але не разючими.

А тому вони, сучасники мої, визнають, що справді принадно було для брата Петруся без великого звитязтва звернути на себе увагу такого товариства й від усіх дістати довіренність.

А Петрусеві було не більше, як сімна-

дцять літ. Ось що значить талан і здібності!
Брата Павлуся за його здатність вигадувати способи за ловкість і проворство обертати їх і все на загальну користь і втіху не залишили без уваги, а обрали ключником наших вечорниць.

Його повинністю було пильнувати, як сам знає, щоб на вечерю в нас було всього доволі. Куховарки були в його завідуванні. Для нього було відкрите широке поле виявляти свої здібності й мистецтво. Вечері наші були розкішні: годовані кури матінчині, яйця, молоко, масло, дрова й інше.—все це бралось в сусідів *секретно*, а вигадливим розумом брата-горбаньчика всі сліди заміталось бувало по-мистецькому й ні від кого ні однієї скарги не бувало.

Вдаюся в подробиці, розуміється, зайві для теперішніх молодих людей: вони усміхаються й не вірять моему оповіданню, але мої сучасники зазнають, запевне, однакової зомною втіхи й вибачать за дрібниці споминів про таке веселе, ласе життя. Часто дивлюсь на теперішніх молодих людей і з сумом у серці звертаюся до постійної думки моєї: „як світ змінюється!“ Чи так вони проводять свої літа, золоті, молоді роки, як ми? Куди! Вони раби власних, від них вигаданих приписів; вони, не живши, зів'яли, не зазнавши життя, мають його за тягар. Не бачивши ще на своєму віку людей, вже цураються їх; не натішившись нічим, тужать за минулим, нудяться сучасним, з журбою направляють погляди в майбутнє... Їм здається, що в далечині, серед мороку, манячить їм заповітна зірка, обіцяє щось неземне... а до того їх, як засохле листя, що впало з дерев, носить

вітер і сюди й туди, проти їх мети й бажань. Чи так хіба ми жили? Ми жили і втішались, а вони не живуть, а сумують!.. Та на бік їх: візьмімось за себе.

Доміне Галушкинський замість вихователя нашого став цілком підлеглий нам. Аби тільки здумав заговорити до нас трохи наказуючим голосом, то ми й почнемо загрозувати, що скажемо батенькові про відвідини вечорниць, і тоді він позбудеться місця, що дає йому, окрім утримання, п'ятнадцять карбованців на рік і чумарку з плечей самого батенька нашого, та ще й напишуть до його начальства, і він позбудеться „кондиції“ назавжди. Це його спиняло, і він дав нам цілковиту волю у всьому. Удень ми були невідлучно в паничівській, куди нам приносили ситні й достатні сніданки. Ми їх знищували, курили люльки, слухали різних повістей, що сповідав нам наш вихователь про звитязтва бурсаків по вечорницях та по вулицях у місті, напади ночами на баштани та шинки за містом; викручування тоді, коли товариші попадались і оборонялись, і багато тому подібного. Багато з того ми запам'ядали собі, щоб використати при нагоді. Додому приходили тільки в обід, чоломкалися з батеньком і матінкою, обідали, дотримуючись скромності й поштивості, заповіданих нам великим по цій часті мужем, студентом філософії Гнатом Галушкинським. По обіді, повернувшись до паничівської, ми лягали спати, щоб бути бадьорими вночі, й потім бралися за приготування до наступних вечорниць. Від руху, нестриманих веселощів, коли ми не могли заснути, то ментор наш давав нам випити по добрій чарчині горілки, дово-

дячи, що вона дає сон, а сон зміцнює людину й дає їй силу! Сила ж людині у всякий час і за всяких обставин конче потрібна; „ergo“, — промовляв реверендісіме, — горілка найкорисніша річ, і тому не треба ухилятися від неї“. Нам цей засіб був до вподоби, і ми зазнавали від нього втіхи. Правда, я не повинен був би пити горілки, бо за молодістю літ не дістав ще благословення голити бороду й дозволу на все, як старші брати, та доміне силував мене й наводив якийсь латинський вірш — не пам'ятаю вже — в силу якого всякий, хто бажає собі добра, мусить конче пити. З слухняності перед латинськими мудрецами я пив, але трохи — голова не могла видержувати, — брати ж, навпаки, могли пити багато й не були п'яні. Така була їх щаслива натура!

І за обідом, при батенькові й матінці, і на вечорницях, при сторонніх людях, в нашому розумному товаристві бувало потрібно нам часом передати свої думки, щоб інші не зрозуміли. Як тут бути? Досвідчений вихователь наш ознайомив нас з таємною бурсацькою мовою. За одну клясну годину ми зрозуміли її й вільно могли порозумітися, користуючись з неї. На мою думку, мова ця — паросток латинської, трудної, незрозумілої, нестерпучої мови. І чого б не закинути зовсім усіх цих чужих мов, що за ними, як хвіст, слідує граматика із своїми дурницями? Тут же яка легкість і зручність! Ось вам приклад: замолоду я твердо знав слів з десять латинських, розумів їх значіння; а тепер — хоч зараз забийте мене — не пам'ятаю нічого; тою ж бурсацькою мовою я можу й тепер вільно про все говорити. Прелегка і презручна мова, найвартіша бути в загаль-

ному вжиткові більше ніж тепер французька, що за вивчення неї французькі мусьї, на кшталт Галушкинських, беруть тисячами й морять дитину років з три; а цю мову можна без книжки зрозуміти за півгодини й без копійки грошей. Яка економія навіть у часі!..

Навіть прекрасна стаття з захватом прийняла б цю мову, бо нею можна висловлювати всі найтонші ніжності солодче, ніж французькою; не треба гундосити, а говорити яскраво, при тому ж, як забажається, можна виявляти почуття свої одверто й приховано... Та, видно, нам не переучувати людей!..

Раз в обід, коли доміне Галушкинський впорався з тарілкою масного з гиндичкою борщу й старанно серветкою, за звичкою, витирав піт, що зросив його обличчя й шию, батенько спитали його:

— А що? Як хлопці учаться й чи нема за ними яких пустощів?

Тут доміне з решпехту встав, що робив завжди в подібних випадках, і в добірних виразах з'ясував усі успіхи наші (про які нам і не марилося) і в конклюденцію (на завершення) сказав, що ми — „золоті паничі“.

Примітно було на батеньковім обличчі сердечну втіху, і вони наїдили крихітну чарочку вишняку й підсунули до інспектора, сказавши з вимушеною байдужістю: „Пий, доміне!“ Доміне Галушкинський встав, поштиво випив й, подякувавши за честь, втерся з насолодою і, сівши як і перше, сказав до Павлуся:

— Доміне Павлуся! Не можентус украдентус ціеус вишнівентус для вечорницентус?

А брат так зараз і відповів:

— Як разентус, я украдентус у маментус

ключентус і націндентус із льохентус пляшкентус“.

Треба було бачити, як вплинула ця розмова на батенька! Вони були розумна людина й надто любили вченість. Як же воно було їх батьківському, сповненому до нас ніжності, серцеві чути, що діти його такі вдосконалені в науці, що хоч і при ньому розмовляють, але вони нічого не розуміють. Почуття його можуть зрозуміти й теперішні батьки, чуючи дітей, що проводять подібного змісту розмови французькою мовою, і також не розуміючи з неї жодного слова.

Очі в батенька засяли з радощів, щоки спалахнули; вони зирнули на матінку таким поглядом, що в ньому ясно висловлювалось запитання: „А що? як?“ і в першій хвилі захвату вже не націдили, а зо всім старанням налили з своєї кварти велику чарку вишнівки й, поляскавши інспектора по спині, сказали милостиво:

— Пийте, пане інспекторе. Ви заслужили своїми трудами, морочачись з моїми хлопцями.

Доміне Галушкинський, як слід при одержанні від добродія якої милости, встав, уклонився батенькові низенько, дякував за похвальне підбадьорення посильних трудів його, сів з повторенням поклонів, з приємною насолодою випив чарку до дна й завершив похвалу цьому напиту риторичною фігурою:

— Таковий напиту ледве чи й боги з Олимпу п'ють в святкові дні.

З матінкою ж було цілком інше. Ой, як вони позирнули на інспектора, коли він заговорив невідомою мовою; а ще більше, коли відповідав Павлусь. Та коли батенько з свого келиха вділили інспекторові вишніжку та ще

й велику чарку, тут матінка вже не витерпіли, а сказали батенькові просто:

— Помилуйте ви мене, Мироне Йосиповичу! З чого це ви взяли так розливатися вишніжком? Бо ж у нас його не море, а тільки три бочки. І за що йому така благодать понад умовлене?

— Теклю Зінов'євно!—відказали батенько поважно.—Не смущайте в цю хвилину мого батьківського серця, що сповнене радістю. Я в цю мить не тільки чарку вишніжку, але й цілий всесвіт віддав би панові інспекторові. Н. В. Батенько при якійнебудь радості завжди балакали таким підвищеним стилем і голосом голосніш за звичайний.

— Всесвіт як хочете, мені до нього ніякого діла—відповіла матінка,—кому хочете, тому його і віддавайте: не від мене нажите добро; а вишніжком не згодна розливатися. Це справа інша.

Н. В. Матінка, за тодішнім часом, були неписьменні, і тому не могли знати, що ніяк неможливо відділити вишніжак від всесвіту. Та справді ж: ви всесвіт перенесете, а вишніжак де залишите? На чому його утвердите, поставите? Ніяк неможливо.

— Я ж тільки чарку й налив,—сказали батенько,—здається, чарка вишнівки варта радощів, що ми маємо, чуючи дітей наших, як вони розмовляють чужим діялектом?

— Іменно, що чужою мовою. Ніхто й не зрозуміє її,—сказали з очевидним незадоволенням матінка.—І якось скидається на вечорниці та на крадіжку. Жахливо слухати!

Н. В. Я довго не міг зміркувати, від чого матінка, неписьменні, а швидше ніж батенько, що були, навпаки, розумна людина, зро-

зуміли, про що каже доміне інспектор. Вони якраз дослухались вечорниць і „украд“, а батенько і з ученістю, та прогавили всю силу. Тепер уже мусьє гувернер одного з внуків моїх з'ясував мені, що іноді людина й без розуму, а скаже слово або зробить дію таку, чого розумному й на думку не спаде, і що, мабуть, — додав він, — мати ваша, як жінка, обдарована була... статестичним... почуттям. Що матінка були жінка — це так; та щоб мала таке почуття — я в ній не завважив, і вона не признавалась. Мені здається, це трапилося так, без усякого почуття.

На її зауваження батенько заперечили:

— Це, маточко, від того, що ви зовсім у язиках не знаєте сили.

— Бачите, які ви стали невдячні, Мироне Йосиповичу! А згадайте, як ви посватались за мене й навіть у перші роки подружнього життя нашого ви завжди хвалили, що я великий майстер заготовляти, солити й коптити язики; тепер уже, через вісімнадцять літ, поприкаєте мене явно, що я в язиках сили не знаю. Гріх вам, Мироне Йосиповичу, за таку фалш! — і матінка ледве не заплакали: так їм було образливо!

— Змилосердіться надо мною, Теклю Зинов'євно! — майже гукнули батенько й кинули назад піднесену вже до рота кісточку печеного поросяти, що її збиралися обсмоктати. — Ви завжди навиворіт толкуєте. У вас і стільки глузду немає, щоб зрозуміти, що я не про яловичі язики розмовляю, а про людські. Ви їх не знаєте, так і мовчить.

— Принаймні, я маю свій язик і знаю його краще, ніж ваш, і тому кажу ним, що думаю.

Говорю й завжди скажу, що дитячий язик не той, що в них у роті, а той, яким вони говорять не по-нашому: язик поганий злодійський, непристойний.

Н. В. Матінка мали багато природніх хитрощів. Бувало, коли завважить, що вони скажуть якусь нерозсудливу річ, то зараз викрутяться й забалакають про інше. Так і тут учинили: зміркувавши, що не доладу почали толкувати про тваринні язики, так і відійшли від речі.

Батенько, щоб більше матінці дозолити, стали глузувати з них і просили доміне інспектора проекзаменувати й нас з чужою земною словесністю.

Петрусь на дане запитання відповідав „бойко й отчотисто“ (слова, що їх я недавно схопив в одній газеті, а змісту їх зовсім не розумію); батенько усміхнулися від захвату. Дійшла черга до мене, і доміне спитав:

— У когентуз ліпшентуз голосентуз — у Гапкентуз чи у Веклентуз?

Питання було зручне для вирішення й цілком у моїй галузі. Для незнайомих з бурсацькою словесністю я перекладу на українську мову: „в кого, мовляв, ліпший голос — у Гапки, чи у Векли?“ Це були дві дівчини, що їх доміне Галушкинський учив співати зо мною різні кантики. Я міг би одним словом вирішити завдання, сказавши, що в Гапки, мовляв, бо в неї справді був незвичайно дзвінкий голос, від якого мені мороз поза спиною йшов. Та я був матінчиної комплекції: чого мені не хотілося, ні за що не скажу і не зроблю ні за які мильйони, і хоч сама найчистіша правда, а мені не подобається, то я й не згоджуюсь ні з ким, щоб

то була правда. І як бачу, що матінці, яка мала огиду до всякої вчености, не подобається наша чужомовна словесність, зважився прикинутись, що нічого не розумію, й мовчав... мовчав, не потураючи ніяким вговорюванням, натякам і силуванням доміне Галушкінського.

Батенько, розсердившись, вставши від столу й проходячи коло мене, дали мені таких шутків у голову, що в мене сльози покотилися горохом, і пішли спочивати.

В батенька рука була дуже важка. Матінка ж, навпаки, погладивши мене по голові й обтерши гіркі мої сльози, взяли за руку й повели в свою комірчину й надавали мені різних ласощів і, посадивши мене із всім моїм придбанням у себе в спальні на лежанці, сказали: „Змилуйся, Трошку, не переймай нічого німецького! (Н. В. Відомо вже, що матінка були неписьменні й до того не знали в світському звичаї, що не знали різниці поміж німецькою й латинською державами. Їм і на думку не спадало, що ці різні між собою народи говорять різною мовою. За їх розумінням, усі—німці, та й по всьому). Ти й так зроду дурненький, а як навчишся всілякої премудрости, то й зовсім здурієш“.

Гідний пам'яті вираз! Його варто було б виобразити золотими літерами на публічному стовпі кожного міста. Слухаючи його, скільки б молодих людей від дверей училища повернулись би з пристойним мисленням і жили б пристойно, а то, не маючи власного глузду й пірнувши в безодню премудрости та зрозумівши її навиворіт, заважають себе і псують інших“.

Це міркування умістив у моїх записках один з великого числа племінників моїх, який, хоч і був записаний у студенти, та, слухаючись застереження матінки моєї, далі сіней університетських не доходив, навіть в карцері не бував. А проте, був розумна голова!

Матінка на цьому застереженні не спинились. Вони були з найніжніших матінок нашого століття, яких, правда, й тепер у новому поколінні можна було б знайти тисячі, під іншою лише формою, але з тими ж поняттями про користь та вигоди укоханих синочків своїх. Отже, матінка, намотуючи нитки, продовжували навчати мене:

— Я з утіхою спостерігаю, що в тебе хвтає досить розуму на те, щоб не виучувати всіх цих дурниць, що їх вбиває в голову вам цей проклятуший бурсак. Ти, котю, вислухай усе, та нічого не запоминай і не переймай. Плюй на науки й зоставайся розумним і з здоровим шлунком на весь вік. Замість цієї чудернацької грамоти, що тільки й навчить тебе читати, я б хотіла, щоб ти взявся малювати образи або, принаймні, за малярство. Що за весела робота! Що не мазнув пензлем, то або червона, або блакитна смуга. Й мені б колинебудь обмалював скриньку або дзиглика (так тоді називався стілець). Я б умерла спокійно, коли б побачила щонебудь обмальоване твоїм мистецтвом...

В ту пору я доїдав квашене яблуко з наділених мені матінкою ласощів і поспішив порадувати матінку, що я вже вмю розмальовувати „кунштики“.

— О!..—гукнули захоплено матінка й, від захвату забувши, що вони мотають нитку,

сплеснули руками й упустили клубок свій.

— Хто ж тебе цього мистецтва навчив?— спитали вони, аж облизуючись з радощів.

— Ніхто не вчив, а сам перейняв,— відповів я. І не збрехав. Почувши в собі нахил до малювання й, побачивши в доміне Галушкінського кілька фарб та пензлик, я випросив їх і заходився працювати. Намалювавши скільки з своєї голови коней, собак і людей і будучи цим задоволений, я зважився йти далі й розмальовувати все, на що натрапляв у книжках. В Баумейстеровій логіці та в Ломоносівській риторичі¹, які були квіточки чи прості фігурки, я так ловко замалював, що справжнього не можна було й дошукатись, і навіть обертав досить вдало квіточки в коника, а скотинку в жінку.

Матінка не цілком повірили мені; та коли я приніс своє мистецтво, то вони ойкнули, а потім пустили сльози від захвату. Довго роздивлялися на розмальовані кунштуки і, як були неписьменні, то й не могли нічого зрозуміти й кожний кунштик держали до себе як не догори ногами то боком. Я їм усе розказував, а вони не переставали хвалити, що, мовляв, як це все живо зроблено. То-то материнське серце: завжди радіє з обдарованості дітей своїх! Розпитуючи про значіння кожного кунштика, їм враз спала в голову оця щаслива думка:

— Послухай, Трошку, що я надумала. У твого пан-отця (матінка про батенька й позаочі обзивались політично) є книга, вся в кунштах. Мене совість мучить, і чи нема

¹ Два дуже широко розповсюджені підручники XVIII століття.

часом гріха, що всі ці славетні особи лежать у нас в домі без всякої пошани, наче вони якої арабської породи, всі чорні, без усякого людського вигляду. Книга, кажуть, по кунштам своїм рідка, та я думаю, що її ціни вдвоє прибуде, як ти їх помалюєш і надаєси кожному живого вигляду.

Я затрусився від захоплення, що мені припаде така славетна робота, й тут же обіцяв матінці опрацювати всі куншти так, що їх і впізнати не можна буде.

Матінка незабаром знайшли нагоду витягти цю книгу в батенька й передали її мені для опорядження в ліпший вигляд. З тремтючим з радощів серцем узявся я до роботи. Всіх кунштиків було сто. Перший куншт являв собою якогось голого чоловіка в садку, оточеного звірями. Не було в мене фарб усіх кольорів, та це мене не спинило. Я дав раду своєму лихові й розмалював чоловіка, як першу постать, ліпшою фарбою— червоною, лева— жовтою, ведмедя— зеленою і так далі по черзі, дотримуючись правила, за яке тоді й не чував ще, а сам з себе дійшов, щоб на двох, що рядком стоять, звірях не було однакового кольору.

Робота моя посувалася швидко й дуже вдало. Матінка не добирали слів хвалити мене й загодовували ласощами. Тільки й зажадали, щоб голих людей зафарбувати, як найтовстішим шаром, щоб нічого не можна було розпізнати. „Намаж їх, Трошку, товстіш; охорони їх від сорому“. І я старанно накладав на них усіх кольорів фарби, не шкодуючи, і мав утіху чути від матінки: „От тепер живо, не можна й відрізнити— чоловік це чи стовп“. Обличчя, що мені по-

добалися, я розмальовував укоханими кольорами, наприклад, лиця — зелені, волосся й борода—жовті, очі—червоні, та як пензель у мене був досить товстий, то й малювання моє переходило за межі, та це зовсім не псувало нічого. Тих же, що мені не подобались,—ух, якими потворами я зробив! Щоб мати зручність репрезентувати їх за своїм бажанням, я, замість обличчя, намазував велику пляму й на ній уже розташовував потворно очі (в найлютіших моїх ворогів видряпував їх зовсім), ніс і рот, і все в найогиднішому вигляді. І так їм і треба! Нехай не рівняються з порядними людьми!..

Нарешті, роботу я закінчив, і матінка збиралися порадувати батенька ненароком. В них обох було спільне правило: про щонебудь приємне не попереджати, а раптом вразити несподіванкою. Матінка так і нарихтувалася до випадку, що незабаром і трапився.

Доміне Галушкинському закінчувався термін бути „на кондиціях“, і він мусив повернутися до школи, щоб продовжувати своє навчання. За керування нашим ученням він одержував добру плату і не бажав позбутися її, для чого він запропонував батенькові, щоб нас, паничів, одвезти до школи для більшого вдосконалення в науках, в яких ми, за його керівництвом, стільки встигли. Батенько, вважали це за вигідне й домоворились з ним наново: замість убрання з плечей батьківських, треба було йому набрати сукна кольору, що він сам вибере, на дачу наділити його шнурками та китицями, як годиться для киреї. Гроші такі самі, само по собі. Жити йому з нами на квартирі й на наших харчах. В місті підшукано

вже й квартиру і сукно для киреї пана Галушкинського було куплене бажаного для нього кольору. Колір сукна був чудовий. Це був вишневий, впомісь з червоним, чорним і блакитним. Чудовий відблиск був! Стійте ж, що з цим прекрасного кольору сукном трапиться, так це сміховисько! Оповім згодом. Тепер же батенько, що від них залежало, до останнього всьому дали порядок; залишалось матінці влаштувати нас з харчами, посудом і наймичкою. Батенько шукали зручного часу оповістити про це матінці, не тому, щоб їх не вразити наглою звісткою про розлуку з дітьми, а щоб самим підготуватися й, вислухуючи заперечення й нарікання матінчині, що їх уже сподівалися, не вийти з рівноваги й гнівом та пасійонністю не пошкодити свого здоров'я, що з ними й траплялося часом.

На такий кінець батенько почали досить меланхолійно:

— Звелить, Теклю Зінов'євно, завтра вранці видати борошна, крупи, масла й що треба...

— Чи не знову комісарові?—спитали матінка твердим голосом, не сподіваючись нічого неприємного.

— Якому комісарові? Пропадіть ви разом із ним та слухайте мене. Всього цього видасте скільки потрібно для дітей. Вони завтра переїдуть в місто вчитися в школах.

Матінка так і вмерли!.. Через превелику силу змогли заговорити й узялись були доводити, що вчення дурниця, марна трата, мовляв, наших грошей та здоров'я. Можна бути розумним нічого не знаючи і, всього навчившись—дурним. „Чого такого навчилися

наші діти? — провадили вони:—Дарма, що стільки ми на їх вгатили коштів панові Тимохтеєві і ось цьому дурневі, що по-чудернацькому навчив говорити наших дітей і невинні їх уста примусив вимовляти незрозумілі слова“...

— Чудні ви мені, Теклю Зінов'євно, з вашими дураками! Як би було вам слухати, якби я став толкувати про ваші нитки або годованих птахів? Так і тут. Наук зовсім не знаєте, а толкуєте про них.

— Перші роки після нашого одруження, — сказали матінка дуже сумним голосом і зворушливо підпершись на лікоть, — я була й хороша й розумна. А ось п'ятнадцять років, рахунком рахую, як не знаю, не відаю, чому я у вас з дурної не виходжу. Нащо ж ви мене, дурну, брали? А що правда, я те й кажу, що ваші всі науки дурисвітські. Ось вам приклад: Трошко, теж ваша кров, а моє народження; та коли він ще непорочний і тілом, і духом, і думкою, так він і має до них велику огиду.

— Ви мені, Теклю Зінов'євно, не вибивайте очей своїм пеступчиком Трошком; він хоч і непорочний, але з дурнів дурень і з нього буде не більше, як свинопас. — Батенько від сперечань починали вже входити в азарт.

Тут матінка знайшли зручну хвилину ошелешити батенька й, підійшовши до стола, дістали німецьку книгу й почали перекидати листки, розмальовані моїм мистецтвом.

— Хто... хто це зробив? — гукнули батенько, заклекотівши від гніву.

Матінка, не завваживши до тонкощів стану духа їх, а віднесши вигук їх за знак здиво-

вання, відповідали тим же меланхолійним тоном, як і батенько при початку розмови: „Це дурень із дурнів так прикрасив, він не більше як свинопас!“ Матінка такою алегорією хотіли кольнути батенька.

— Як він смів це зробити? — не гукали, а ревли батенько до того, що вікна й двері в домі тряслися. В запалі кинулись вони до матінки, бажаючи, за звичаєм, одлупити їх добренько... І тоді мені було б ліпше. В батенька така була натура, що коли розлютуються, так і лупцюють першого, хто потрапить; коли ж зіб'ють своє серце, то винному вже й слова не скажуть. Тут же, на моє нещастя, матінка втекли від ударів батенькових, залишивши в дверях і опанчичку свою, а мене, що був заховався в матінчиній перині, батенько витягли звідтіля і покарали чутливо й боляче.

Батенько цілий день не могли заспокоїтись і одно твердили, що книзі їхній по кунштам ціни не було, що маляр, який розмальовував у сусідньому селі іконостас, сам давав за неї десять рублів.

Матінка ж, хоч не сміли й на очі показатися батенькові, сидячи в другій кімнаті, перекривляли їх слова тихенько: „Десять рублів! велике діло! Здається, своя утроба дорожче стоїть“.

Однак, ця подія не втримала б нас від поїздки в місто, та трапилося ще дещо чудне. Перед від'їздом, коли доміне Галушкинський, за звичаєм, справлявся з другою тарілкою борщу, враз... як обпарений, кидає ложку, схоплюється за живіт, стрибає з стільця й біжить... формально біжить з кімнати... Матінка нахмурились за таку його

непоштивість, а батенько, подумавши теж, що й матінка, усміхнулися, а за ними ми, діти, й особливо менші розреготілися на все горло. Ну, й менше з тим, пересміялися, подумали й узялися за другу страву... як біжить наш доміне, блідий як мрець, волосся, як не було звязане міцно в косу, одначе, все наїжилось від внутрішнього хвилювання; в руках він несе якусь ряндюгу, рижо-жовто-червоного кольору, з різними відворотнього кольору плямами, а сам гірко плаче і, вдаючись до батенька, жалісливо каже:

— Ось, ваша вельможність, мій милостивий патроне й добродію, ось що зчинилося з вашим подарунком!..

Батенько здивувалися на такі його речі, взяли цю ряндюгу, розгорнули її й насилу впізнали, що це було те саме сукно, що вони, за умовою, наділили на кирею доміне Галушкинському, і яке було незвичайно чудового кольору, як я згадував вище, а тепер стало паскудного кольору, з бридкими плямами.

Як минуло батенькове здивування, вони стали розпитувати доміне, від чого сукно змінило колір. І той, цебто доміне Галушкинський, серед зідхань і хлипання, розповів такий пасаж: одержавши від милостів батенькових згадане сукно, поніс, щоб похвастатись ним Олені, нашій ключниці, молодій жінці, що дружно жила з доміне інспектором, до того, що вона кожного ранку присилала йому гаряченьку булочку з маслом і сметаною ради фріштिका. Та це інша матерія, відкладімо в бік. В ту саму пору, коли він приніс сукно, Олена розливала оцет, і як доміне Галушкинський незвичайно

близько підійшов до Олени, то одна дрібненька крапля бризнула на сукно й зробила на ньому плямочку яскраво-жовто-гарячого, незвичайно привабного кольору. Повернувшись від Олени, доміне Галушкинському прийшла щаслива думка—все сукно обернути в такий чудово прекрасний колір. На цей кінець, доставши від Олени достатню кількість оцту, намочив у ньому нещасне сукно... Як намочив, а сам пішов на spacer; повернувся, повечеряв, ліг спати, а сукно все мокне!.. Він завжди казав про себе, що хоч чим би був зайнятий, хоч щоб робив, завжди мав філософічні думки в голові. Так і тепер: ївши борщ, він міркував, що мала кількість їжі не може задовольнити сильного голоду. Від цього силогізму виходячи все вище й вище, з пристосуваннями й асоціаціями, він у думках дійшов і до сукна—як раптом зазоріла перед ним свіжа думка: коли капнула крапля оцту на сукно, то він його в той же мент стер і від того вийшов колір несказано привабний, коли ж сукно мокне невпинно цілу добу, то не зіпсуватись би йому... Цей здогад, як блискавка, вразив його, і він, наче окропом ошпарений, вискочив і побіг, „залишивши про себе непевність—так завершив він своє оповідання—щодо моєї благопристойности“...

Батенько й ми всі сміялися з нещастя доміне інспектора; тільки матінка дуже сердито поглядали не з жалоців до „Галушкиної шкоди“, а потерпаючи, що батенько, жаліючи, „цього дурня“—так вони його часто називали,—наберуть йому знову сукна. Так і вийшло. Лише на злість матінці батенько послали в місто за сукном, і поки його при-

везли, ми за цей час втішалися домашнім життям.

Нуте. Щоб не довго оповідати: нас зібравши, вирядили візком до міста. Окрім достатньої з усіх боків провізії для харчування нашого, нам дано хлопця Юрка; він повинен був прислужувати нам трьом і доміне інспекторові нашому. Для догляду над годуванням нашим відряджено бабусю, що майстерно вміла виробляти оладки, пироги, пиріжечки, пироженчики й інші різні смачні страви та ласощі. Їй дано докладну інструкцію—і все це від найніжнішої матінки нашої—чим і по скільки разів на день годувати нас. На поміч їй дано дівку, куховарку; на ній лежав обов'язок мити нам голови щонеділі, чесати й заплітати довгі коси наші, порядкувати білизною і т. п.

Ще з вечора від'їзду нашого матінка почали плакати, а з ранку сумного дня голосити й оплакувати нас невимовно зворушливим приказуванням. Само собою розуміється, що, я, як визнаний пестунчик їхній, доставав більше ласки, ніж старші брати мої. Отож, примовляючи й голублячи мене, вони враз справді зомліли й валяться, валяться—й упали на підлогу... Я злякався й закричав: „Батеньку, а йдїть-но сюди: матінка померла“.

Батенько прийшли й, побачивши, що вони зовсім не вмерли, а тільки зомліли, дали мені доброго стусана, щоб я не брехав, а сами заходилися визволяти з млостів матінку, лоскотючи їй у носі папірцем. Це швидко помогло: матінка чхнула разів зо три і встали сами по собі, як нічого й не бувало, й узялися знов за своє—голосити.

Отже, як не хвалити старовини? Дивна річ,

як було все доскональніше! Хоч би як дуже матінка не зомліла, батенько, полоскотавши їм у носі папірцем, в ту ж хвилину вертали їм притомність. Тепер же, прошу покїрно. Жінка моя те й знає, що, за кволїстю натури, зомліває, але лоскотати їй у носі навіть і я не смію: найсуворїше заборонила, не з'ясувавши причини. А тут позбігаємось усі: я, діти, наймички,—хто спирт до носа тиче, хто „поль-декоком“¹ скроні їй натирає, хто, розчинивши ложку „гімназії“ в червоному вині, дасть їй випити, й сила клопоту. А не встигнемо привести до притомности, як вона знов зомліла—і геп на підлогу. Полоскотать би їй у носі, то й не було б такого лиха!

І те сказати: різні млості від різних причин бувають. В старовину матінка зомлівали від усякого сильного почуття, в середній час моє люб'язне подружжя зомліває так, ні від чого, з радощів, чи з суму, коли здумає—геп! І вовтузиться з нею. В найновїший—вдосконалений, як сучасні люди гадають, час друга моя невістка, хоч їй найдужча радість чи печаль, ні за що не зомліє, як не трапиться тут „гувернер“ сина її. Він, зволите видіти, якийсь природний маркіз, та має особливу пристрасть виховувати юнацтво й тому, занехаявши свою значність, договорився в моєї невістки, коли вона була на чужосторонніх водах, просвітити сина її... О! та й взяв же з неї—гунстват, між нами кажучи—дуже дорого! Правда, окрім навчання хлопця, він їй корисний при мло-

¹ Цебто „оподельдоком“—пахучою старовинною мастю.
Прим. ред.

стях: ніхто, мовляв, так ловко не підтримає, як цей мусьє гувернер. А з тієї причини, коли він при ній, що часто буває, то вона вже сміло падає, щоб мати насолоду бути підтриманою від мусьє маркіза. От і виходить, що й млості й причини для них тепер цілком відмінні, від давнішних.

Будь ласка, про що ж я оповідав?.. Ага, от нас стали виряджати. Та я не в силі передати вам цього чутливого пасажу. Мені й при згадці сльози навертаються. Досить сказати, що матінка, за гіркими сльозами, не могли нічого говорити, а тільки нас благословляли; що ж до її серця, то, певне, воно тоді розбилося на дрібні шматочки і вся утроба їх розривалася на шматки... бо ж — материнське серце!

Щождо батенька, то вони виявили міцний свій дух. І не дивно: вони мали міцну комплекцію. Вони не плакали, та не могли й слова більше мовити нам, як тільки: „Слухайте у всьому пана Галушкинського; він ваш наставник... щоб не пропали даром гроші“...—і, махнувши рукою, заплющили очі; матуся ойкнули і впали, а ми собі поїхали...

Ще ми не виїхали з села, як мене опанувала велика туга, з тієї причини, що я забув свою макагигу в папірці, для дороги загорнуту й залишену мною в матінчиній спальні на лежанці. Заспішив—забув... Нудьга смертельна! Ну, вернувся б, коли б можна було! Та тут уже мав необмежену владу доміне Галушкинський над нами, кіньми й найменшою дрібницею, що становила наша валку.

Він заporожнив собою у возі перше місце, простягся й звелів розмишляти в дорозі про мету поїздки нашої, про наміри наші, як

нам ужити часу, і коли що стрінеться нам в наших думках розумненьке або таке, що викликає сумнів, повідомити його, а він буде роз'язувати справу.

Довго панувала між нами мовчанка. Хто за що думав—не знаю, а я все мовчав, думаючи про забуту макагигу. Горювання матінчине мене не цікавило. Я гадав, що так і повинно бути. Вона з нами розлучилася, а не я з нею, вона повинна сумувати... Коли враз брат Петрусь, що його бистрий розум не міг бути спокійним і потребував собі харчів, враз спитав наставника нашого:

— Скажіть, будь ласка, реверендісіме доміне Галушкинський, де ж місто й наше училище? Ви казали нам, що де небо з'єднане з землею, там і кінець всесвіту. Генген, далеко дуже видко, що небо зійшлося з землею, ergo, там кінець світу; але на цій простороні я не бачу міста. Де ж воно? Чи ж туди ми ідемо?

— Бене, доміне Халявський. Ваша пропозиція глибокодумна й ви мені показали, що голова ваша сповнена важливих міркувань; але я мушу розвіяти ваші сумніви.—Так сказав великий наш наставник і, поправивши під собою подушку, далі ораторствував:

— Видне вам з'єднання неба з землею не є в суті, а це... просто... мовляли... „фле... флегматична“ омана. Навпаки, нам треба їхати довго й дуже довго, поки ми доїдемо до моря, і все нам здаватиметься, що поперед нас земля з'єдналася з небом, та це брехня, омана, привид. Далі й морем ми повинні їхати ще довше, ніж суходолом, але не возом, а короблем чи іншою посудиною (інакше назвати доміне Галушкинський вва-

жав непристойним і гудив за це інших) і тоді можна досягнути до краю всесвіту, цебто де небо зійшлося з землею. Та ніхто з смертних ще не досягав цього. Отже, на цьому просторі, що ми переїздимо до краю всесвіту, зустрінеться нам місто, в якому наше вчилище...

— То ми й морем поїдемо?—спитав Петрусь жваво, а я, боячись води, вже розпочав плакати.

— О, ні!—гукнув наш реверендісіме:—це в описові я вжив лише риторичну фігуру, цебто викривив істину, надавши їй невірною вигляду. Та ми морем не поїдемо тому, що не маємо підхожої для того посудини, а подруге й тому, що вчилище наше на суходолі; ergo, ми суходолом і поїдемо.

За цим доміне інспектор удався з іспитовими запитаннями до Павлуса, що заглибився в думках своїх про коней. Повторене запитання наставника—про що він так глибоко помишляє?—ледве витягло його з роздуму.

— А ось,—сказав Павлусь, позіхаючи при виході з своїх роздумвань,—я вважаю, що в кінській запряжці багато зайвого—і шкіри, й ремінців, і кілець,—то я й доводжу, як би цей непорядок виправити.

— У всьому видко вигадливий розум!—промовив упівголоса доміне й продовжував свої запитання.

Як не вслухався я в учені розмови нашого наставника, але мене здолав сон, і я не чув ні закінчення на цьому переїзді початого, ні в наступні за тим дні дороги нашої розмов, бо аби тільки влізав на воза, то й засинав. Ergo, скажу по-вченому, я

путь свою завершив спокійно для тіла й розуму, не навантаживши його ніякими мудруваннями.

Близько чи далеко було місто, швидко чи не швидко, але нас довели й розмістили на квартирі в якогось обивателя. Квартира була зручна всіма сторонами й дуже близько від училища. Бабуся, прибувши раніш за нас, розташувалася із своїм господарством і вконтентувала нас вечерею смачною, масляною, достатньою. Спасибі їй! Вона була майстер своєї справи.

Гаразд. Другого дня доміне Галушкинський мусив був вести нас до начальника, помічника й до голови учителів шкіл; для чого одягли нас у нові довгополі бавовняні киреї. Новина ця дуже тішила нас. Справді, приємно перерядитись з вічного халата, хоч би й з китайки зробленого, в сукняну, що пишно облягає вас, кирею, поцяцьковану лямцями, шнурками й китицями.

Доміне Галушкинський, оглянувши нас і повторивши уроки, як ми повинні були опускати вперед руки, вклоняючись помічникові, і як ще більше настовбурчувати їх принайнижчому поклоні начальникові, сказав нам оце наставляння.

— Вашеці, не забувайте, що начальник є все, а ви—ніщо. Стояти ви мусите перед ним з побожністю; одне слово, виобразити собою—?—знак запитання і премудрі його наставляння слухати з увагою. Боронь боже перечити! Речеть: „лягай“—виконуй негайно, хоч би ти був роз-пере-правий й роз-перевинний. Витерплюй кару в мірі, числі й вигляді, які соблаговолить призначити премудре правосуддя його, і не смій ані трошки

Й ніколи обуритись і сперечатись. Завгодно йому буде північ визнати за полудень—признавайся й стверджуй, що сонце світить і навіть пече. Зволить дієслово обернути в ім'я—bene¹,—визнай і стверджуй. Його влада і сила. До помічника збережіть все те саме. Часто помічник буває глагол дійсний, а начальник—крапка,—знак дужий та безголосий. В школі, куди ви в міру ваших знань поступите, вчителя шануйте й ставтеся, як і до самого начальника, але при очах самого реверендісіме вчителя вжеставте ні в що. Перед товаришами держіть себе шляхетно, як—!—знак здивування, бадьоро, гордовито, пишно і всі вас шануватимуть. В сварці потрапляйте відгризатись і заганяйте своїх супротивників, інакше вони принижать вас гірш за кому. В бійку сами не лізьте, але напасника лупцюйте досхочу, остерігаючись робити явні бойові знаки,— для цього є волосся, ребра, спина та інш. Ходячи по базару, не зважуйтеся нічого вкрасти, а найпаче ви, доміне Павлусю, що маєте до того великий нахил—тут не село, а місто, треклята поліція зараз втрутиться. Сами не напивайтеся, а тільки як когось запросите, або коли вас запросять до когось. Ви, доміне Петрусю, обдаровані особливою щасливою здібністю: можете випити прірву і пробувати в ногах твердими, з незапамороченою головою, але дух вина вас може зрадити. Для цього майте завжди в кишені пшоно або часник. Коли вас, що пробуваєте в такому стані, покличуть до начальника, поспішіть пожувати пшоно чи часнику й

¹ Добре, гаразд (лат.). Прим. ред.

сміливо ставайте перед реверендісімуме: ніс його не почує—з досвіду звісно. Далі, за інші подробиці, як вам поводитись і як чинити, скажу іншим разом.

Ми так глибоко вражені були повчаючим для нас наставлянням нашого наставника, що мивоволі, з сердечного пориву, віддали йому уклін, достатній для самого начальника, і при виявах вічної подяки всі його мудрі правила обіцяли назавжди відбити в юних серцях наших і слухатись їх.

Само собою розуміється, що я не казав таких слів, бо не знав, що вони є, і що означають, а говорили мої брати, а я лише кланявся, опускаючи руки вперед і, торкаючись довгими рукавами чепурної моєї киреї до підлоги, тішився.

Умнявши добрячий сніданок, піклуванням бабусі заготовлений, ми пішли до начальника, а гостинці, привезені для нього, несли за нами люди, що привезли їх з дому. Ми йшли вулицею... Незабутні хвилини! Що могло дорівнюватись захватові мойому, коли я йшов у киреї синього сукна, якої китиці на довгих шнурках теліпалися туди й сюди! Не знаю, чи дивились на мене перехожі,— я не дбав за це; я дивився сам на себе, ворухив плечима, махав руками—все для того, щоб метлялись мої китиці. Істинно кажу: при моему одружінні я був виряджений хвацько, йдучи в парі із своєю тоді прекрасною молодю, але я не втішався так, як тими китицями, що метлялися коло моєї киреї... Ох, кирея! Ох, китиці!.. Та все ми-нулося!.. Вернімось до справи.

Ми прийшли до начальника. Коли ми ще жили вдома, то батенько не

раз казали нам, щоб ми сами себе готували до того звання, яке кому до вподоби, включаючи Павлуса, що його призначав він на паперові справи, кажучи: „Горб не зашкочить тобі бути добрим юристом“.

І от лише увійшов я ще в передпокій начальника, то вже собі наважився бути нічим іншим, як начальником училища. Це було закінчення вакацій, і батьки повертали синків своїх з домівок до школи. Треба було вписати явку їх, переписати до вищого класу: ergo, з чим батьки з'являлися? То-то ж! Я дуже благородно вибрав. Отже, вирішено: „бажаю бути начальником училища!“

Нарешті, після багатьох, доступилися й ми до самого. Віддавши належні його високому чинові поклони, доміне Галушкинський став викладати, що він не дурно провів час на вакаціях: підготував трьох юнаків, що мають вчинити честь училищеві й навіть вікові. Начальник сподобив нас оглянути, та трішки меланхолійно. Доміне інспектор поквавпався подати листа, що його написав сам батенько.

Начальник прочитав і поглянув на нас уважніше. Далі сказав керівникові нашому: „Ну, що ж?“

— Зараз, — сказав Галушкинський і став „діяти“. Попервах вніс він три голови цукру і три сувої вибіленого найтоншого домашнього полотна.

Начальник сказав меланхолійно: „Записати їх в синтаксус“¹.

Доміне Галушкинський не занепадав ду-

¹ Тут і далі згадується назви різних кляс старовинної бурси. Прим. ред.

хом. Уклонившись, вийшов і ввійшов, несучи при посудині з коров'ячим маслом і три мішечки добрячої різної крупи.

Реверендісіме, підвівши голову, сказав: „Вони можуть бути і в пітиці“.

Вихователь наш не спинився і припер трое барилець: з вишнівкою, тернівкою й слив'яною.

Начальник навіть посміхнувся і сказав: „А проте, нащо заглушати їхні здібності? Коли вдома так добре все підготовлено (при чому поглянув на все принесене від нас), то вписати їх в риторик“.

Доміне Галушкинський став, уклонився низенько й почав балакати з ним чужомовним діалектом...

„О, батеньку й матінко, — думав я в той час, — і чому поскупували ви й не прислали своєї відмінної грушівки, що славилась у всій околиці. Нас би визнали просто філозофами, а через це скоротився б курс навчання нашого, і ви, хоч і зразу, та, мабуть, менше заплатили б, аніж тепер, платячи за кожен предмет“.

Тут я став прислухатися до розмови реверендісіме начальника з доміне Галушкинським. Першого я не розумів зовсім: запевне він балакав справжньою латиною, доміне ж наш кульгав на обидві ноги. Тут була суміш слів латинської, бурсацької і чисто російської мови. Завдяки такого роду розмові я легко зрозумів, що він просив за старших братів, щоб їх помістити в риторик, а мене, замість інфіми, „по слабоумію“ записати в синтаксус, обіцяючи попрацювати зо мною окремо й так, щоб я догнав братів.

Реверендісіме кивнув головою і сказав:

„Вене, згоджуюсь. Ти знаєш, що треба робити, виконай“! І проказавши ще чистих латинських слів кілька, що я їх не зрозумів, відпустив нас.

Доміне Галушкинський обходив з нами помічника й інших учителів. Ми вклонялися їм, підносили гостинці, відповідно до звання й ваги їхньої в училищі й повернулися на квартиру—брати „риторами“, а я, мізерний, синтакчиком: що ж поробиш!

О, благословенна старовино! Не можу не похвалити тебе! Як було тихомирно й справедливо. Наприклад, діти багатих батьків—нащо їм турбуватися, знесилювати своє здоров'я, найголовніше—виснажувати свій шлунок, мучитись зубрячкою тих наук, що вони непотрібні будуть весь їх вік. Подаровано—а дарувати є з чого—і дітям прислано всі знання й надано їм учених звань без затрати часу й шкоди для здоров'я... Тепер же?.. Мороз іде поза шкірою. Голови цукру, пляшки, барильця, хоч дайте їх вдвоє більше—ніщо, ніщо не допоможе! Бідні молоді люди теперішнього часу! Хоч лусніть, а мусите всі науки вивчити, як буки-аз—ба. А скільки намножилось наук! Скільки виразів, слів, що над їх винаходом просиджують цілі ночі,—і в нагороду значіння їх ніхто і навіть сам він, винахідник, ніяк не розуміє й з'ясувати не може! О, tempora, o mores!¹—мимоволі вигукую я вчену фразу, що ненавчальства змінилися в справі приймання тих, що шукають світла науки... Де ти, блаженна старовино? Чи повернешся?.. Сумно...

¹ Ну, й часи, ну, й звичаї! (лат). Прим. ред.

Та продовжуймо далі. Тут побачите, яка різниця сталася протягом двадцяти п'яти років, і що я мусив витерпіти, віддаючи в науку Мирончика і Юрочку, Савку, Хомика й Трохимця, милих синків моїх.

Настав день початку навчання. Не ївши, не пивши, нас повели до школи. Брати, як ритори, пішли окремо, а я в супроводі вищезгаданого хлопця Юрка поплентався в свій синтаксис, що його й вимовити ледве міг. В школу ступив я досить байдужо, покірний долі, а сам зважився, за напучуванням найнижньої матінки, не приймати жодної з усіх наук, взагалі дурних і від дурних людей знечев'я вигаданих. Отже, я пристав до твердого й непохитного вирішення—„не вчитися з запалом“, а жити вільно, як хочу, як того потребує гідність моєї шляхетної породи. Будуть карати? Правда, боляче й навіть, на твердо скажу, дуже боляче, але й пан Книшевський і доміне Галушкинський не раз казали: „все, що починається, закінчується“. Отже, хоч і почнуть бити різками, то природнім порядком, що я з досвіду знаю, перестануть. При тому ж після биття яка буває людина чи хлопець жвавий, одухотворений, невимушений—посилаюсь на всіх, що зазнали на собі різок. Досі не знаю справжньої тому причини: чи це фізичний наслідок, коли від експерименту кров приїде в швидкий кругообіг, і від того людина робиться веселіша, моторніша у своїх вчинках, чи тому причиною душевний стан людини, коли вона знає, що її накарали й більше бити не будуть. Але хоч як уже там, а лише після хльосту становилось чудесно. Та залишмо одну половину цього вченого

метикування: чи вигідно не вчитись. І звернімось до другої: яку користь дасть навчання?

Скажімо, я в молодих літах проковтнув усю премудрість, научений всього найкращим чином, гідний на всі вчені ступені. Та, вступивши в світ, скажіть, будь ласка, коли й для чого здадуться науки? Жити своїм домом на господарстві, на полюванні—скажете? Тут їх зовсім не питають. При одруженні—їй того більше. Хоч проковтни всю халдейську премудрість, а єгипетською закуси, так все ж не розпізнаєш вдачі в молодій до шлюбу й потім не пристосуєшся до вередування, коли стане твоєю дружиною. Є на світі й невчені й живуть собі гарненько. І я туди ж піду, куди й ті, що вислухали всю премудрість. Коли батько з матінкою помруть, і ми з братами розділимося маєтностями, то на мою долю припаде порядна частина, і тоді до чого мені науки? Мене шануватимуть люди, що навідуватимуться до мене, так як і вченого.

Скажіть—треба вчитися для того, щоб читати книги? От ще що вигадали! Що з того, коли вони досягнуть мети, для якої пишуться, щобто щоб нас присипляють! І правду мовити—як присипляють! А особливо—каналські!—з пишними заголовками, з кольоровими обкладинками, з красномовними крапками, з навмисними пробілами... Це чудо, що за книжки! Гадаю, що не родилася людина, щоб їх до кінця перечитала, засне—будь я каналя, коли не засне—з досвіду кажу,—знаменито засне. Так невжеж для того, щоб самому заснути або присиплять інших, нищити примусом золоту

молодь, витратити час, потрібний для гри й веселощів, руйнувати здоровля вимушеною сиднею й утримуватися від їжі? До чого це подібне? Мене й простий оповідач казок так же приспить, як і ліпша повість або роман в чотирьох (ух!) частинах.

При тому ж матінка моя правду мовляли: ні що людині так не потрібне, як здоровля: з ним можна все й багато їсти, а ївши все, підтримуєш своє здоровля. Пиріг зроблено для начинки, а начинка здобрює пиріг, так і людина з своїм шлунком. Науки ж—справжні „глисти“—знесилять і виснажать людину, хоч покинь.

Обгрунтувавшись на такому ясному й справедливому висновку моєї матінки, жінки хоч невченої та з великою кількістю здорового глудзу, що бачила всі речі в справжньому їх вигляді, кольорі й мірі, й згідно з моїми поняттями, я всім моїм міркуванням вирік оцей висновок: „тьху!“ й, мовивши цей матінчин укоханий вираз, за прикладом їх, справді плюнувши, вступив „до синтаксису“ з виглядом самозадоволення.

Нас, синтаксистів, було велике число, й усі однолітки. До приходу вчителя я подружився з усіма до того, що деяких прибив, а інші взаємно мене одлупцювали. Для першого знайомства справи йшли непогано. Дзеленькання дзвоника оповістило, що прийшов учитель, і ми поквапились сьак-так розсістись.

Маючи від природи вдачу меланхолійну, щобто комплекцію лагідну, соромливу, я не любив виставлятися, а тому й сів далі за всіх, правда, з наміром, що може ж мене не заприміять і тому й не питають.

Вчитель почав лекцію з промови, прекрасно скомпонованої, і промовляв дуже чуло. Про що він говорив, я не зрозумів, бо й не старався зрозуміти. До чого промову, написану за правилами риторики, казати перед тими, що готуються лише слухати синтаксис? Марні витівки! При кожній його зупинці, щоб набрати духу, я, киваючи головою, приказував тихо: „говори“.

Промову скінчено, і вчитель кожному з нас зазначив, що ми повинні були на завтра вивчити. З тим нас і розпустили.

„Даремне турбуєтеся, доміне вчителю!— міркував я, поспішаючи до працьовитої бабусі, що ще вдосвіта дбала за пиріжки нам на сніданок.— Учити вашого уроку не буду та й годі!“ О, тай поснідав же в той день знаменито...

Доміне Галушкинський за цілий день не звернув ні найменшої уваги, чи вчу я свій урок і що поробляю.

Отже я й до книжки не заглядав, а цілий день грався з сусідськими хлопчиками в бабки, швайку та м'яча.

Вранці доміне взявся вислухувати уроки паничів до виходу в школу. Як брати вчилися і як поводитися, докладно оповідати не буду: я знаю себе лише. Дійшла черга й до мого уроку. Я ні в зуб не знав нічого. Й хіба міг я щонебудь вивчити з уроків, коли вони були по латині? Доміне ж Галушкинський нас не вчив літерами і складами латинськими, пішов уперед по верхах, силуючи зубрити на слух. Мого ж уроку навіть ніхто й не прочитав для мене, а тому я з нього й не знав ані словечка.

Доміне інспектор заходився мене тяжко

соромити: нагадував мені шляхетне мое походження, значність роду Халявських і в conclusio¹— так назвав він—заборонив мені того дня іти до школи. „Соромно, мовляв, і мені, що мій учень на первий клас не справився з уроком“.

Я для годиться зігнув голову, ніби засоромився, а—ей-богу!—по совісті й честі кажучи, внутрішнє радів, що не повинен іти до школи.

От іще, потрібні мені славетні Халявські, предки мої. Для чого я буду мучитись над треклятими іменовими й родовими? Що тут є спільного з заслуженою славою предків моїх? Предки мої не знали цих дурниць, то й дарують, хоч доміне інспектор лусни собі з досади, що нащадок їх зневажає всю навчальну нісенітницю. Так я собі метикував, а бабуся тимчасом прикрашувала стіл пиріжками, оладками, варениками. Ну, розкіш, дивовище!.. Аж ось жорстокий серцем доміне вирік присуд: „Доміне Трошко не вивчив уроку, зате в клас не піде; а коли в клас не піде, ergo, не повинен брати участі в сніданні“.

Уявіть собі мое становище! Я був наче громом приголомшений і, будши матінчиної комплекції, збирався зомліти, але мене прорвало сльозами... та якими?.. рясними, гіркими!.. Я ревів, гукав, галасував, але доміне Галушкинський був непохитний і з братами моїми умняв усе, що їм подано. Що менше заставалося розкошів на столі, то я дужче репетував, гублячи всяку надію поснідати смачно.

¹ Закінчення (лат). Прим. ред.

Нарешті, жорстокий Галушкинський збільшив моє горе, надавши моїм сльозам перекрученого, образливого для мене тлумачення. Він на відході сказав: „Утішно бачити в вас шляхетний гонор, що змушує вас так страждати від сорому, та кажу вам, доміне Трошку, що коли й узавтра не знатимете уроку, то й узавтра не візьму вас до клясу“.

За цими словами він вийшов з братами моїми.

— Отже (треба було мені, що вчиться латинської премудрости, сказати, ergo, та коли ж я дуже гнівався на все латинське, то сказав українською)... отже, я й завтра буду без сніданку? Я хотів показати моему мучителю, що мене пригнічує не позбавлення мене пробування в клясі,—я хотів би й на завжди спекатись його,—але істотня причина... та він уже пішов, не чувши слів моїх, що й вийшло на краще.

Будь ласка. Як вони пішли, я у великому горі впав на ліжку й захлинався в сльозах. Справді ж, коли безсторонне поміркувати, то становище моє було жахливе! Позбутися в житті одного сніданку!.. Хоч воно, скажімо, я сьогодні буду обідати, взавтра теж буде достатній сніданок, але де я візьму сьогоднішній? Ой, леле, він перейшов до шлунків братів і вихователя, отже—а все-таки не ergo—поступив у вічність, загинув для мене безповоротно...

Журба вбивала мене!

Та геній порадник чатував біля мене...

— Паниченьку, чи не хочите ви чоґоне-будь закусити?—почув я солодкий, в ту мить, голос бабусі, що сіпала мене за руку, якою я заквив заплакані очі мої.

— Чого там... у... уже... коли... все по... по... поїли!—відказав я, пхинькаючи.

— Де там поїли? Я вам усього залишила, та ще й більше й ліпшеньке.

Ніяка гармонія так не всолоджувала людину, як усолодили мене, здається, прості слова, та яка в них була сила, згучність, насиченість!

Я поквапився підвести голову... о, захват!.. На столі—пироги, вареники, яєшня, словом, усе те, недостача чого кинула мене у відчай.

Я перескочив віддаль від ліжка до стола й узявся... Ох, як я їв... смачно, масно, достатньо, мальовничо, повновладно, не примушений спішити з побоювання, щоб товариш не захопив ліпших шматочків... Іншому все це здається дрібницею, не вартою уваги, не тільки оповідання; та я пишу про той вік, коли люди „жили“, цебто один клопіт, одне піклування, одна думка, одні оповідання й розмови були лише про їжу: коли їсти, що їсти, як їсти, скільки їсти. І все їсти, їсти та їсти. І жили для того, щоб їсти.

Чудова музика при моему сніданкові так би не всолодила мене, як оце бабусене оповідання: „Їж, паниченьку, їж, не жалій мату-синого добра. Поїси це, я ще подам. Як зобачила я, що тебе хочуть скривдити, то й приховала для тебе все ліпшеньке. Так мені пані наказали, щоб ти не голодував. Не сумуй, коли тебе не братимуть до школи; я буду тебе підготовувати ще краще, ніж їх“.

Годі! Бабусині слова ще підбільшили в мені огиду до вчення. І я дав собі й бабусі врочисту обіцянку якнайрідше бути гідним входу в училище, маючи на увазі втішатися життям. Дав і додержав свого благо-

родного, шляхетного, як личить нащадкові славетних Халаявських, слова: дуже рідко виучував завдані уроки й не дбав, щоб пам'ятати вивчене. То, за намовою бабусі, прикидався хворим, лежачи в теплій кімнаті під двома кожухами, то нібито втрачав голос і хрипів так, що не можна було розібрати, що я кажу,—що робив я майстерно!

Й багато подібних тому способів, що їх я докладно передав уже моїм любесеньким синочкам, як віддавав їх до шкіл, як корисне їм для збереження здоров'я їх... але не на таких напав. Це жах, як різно від мене мислять мої діти; послушайте тільки їх. Кажу й стверджую: світ обернуто навиворіт.

Я згадував вище, що братів моїх визнано риторами; та коли ж вони зовсім не знали попередніх риторичі наук, то доміне Галушкінський викладав їх удома. До речі мовити: що то за голова була в нашого інспектора! Він тільки того не знав, чого не було на світі чи в природі. Чи візьметься за граматику?—так і жне її. Іменових, родових, чого хочете, купами навалить. Минулий, майбутній,—це як іскри сиплеться, й не зашпорхнеться й на жодному слові. Коли доходило до осіб, то він приставляв у особах: він був я, Петрусь був ти, Павлусь—він, я ж, за тупістю, завжди був воно, середня особа. І тут як заходиться, так на всяке слово всі й діють: і я, і ти, й він; також і в множині. Куди! всього й переказати не можна, а він все це з книжки так і чеше, не спотикаючись.

В складанні віршів знову: це на вдивовижу! Не тільки знав, що є хорей, ямби—чорти батька зна що там ще! Не тільки

вчив, як по них компонувати, а й сам складав прегарні вірші, які хочете,—довгі, короткі, мужеські, жіночі... Та як напише таких віршів листів зо два, стане читати, так це розкіш!.. Всі так і поснемо на першій сторінці.

Від своєї обдарованости, він збудив і в нас пристрасть до віршування. Брати хотіли випробувати себе в творчості й попрохали в доміне інспектора мірки на вірші. Він дав мірку не довгу, так вершків на три, не більше, завдовжки (теперішнім віршотворцям ця міра видається за коротку, але запевняю вас, що в наші часи довгих віршів не писали, розуміється віршотворці, а не віршопльоти, цим і в наш час закон не був писаний); при тому показав правила, щоб мужеський і жіночий рядок постійно чергувалися і щоб рими були багаті.

Взялись наші молодці до віршотворства й, написавши, подали доміне Галушкінському, що сів за стіл з міркою в руках. І що ж? Петрусь, як вищого за звичайний розуму, полетів і полетів! Ні один рядок не прийшовся до мірки: то вже довгий занадто, то короткий, рими підібрані були наче підняті з тих, що валяються на вулиці—так з'ясував вихователь. У Павлуся ж вірші вийшли навдивовижу. Перше, всі в одну мірку; вже як її не прикладав доміне, все крапка до крапки, ні довше, ні коротше. Рядки мужеський та жіночий, з багатими римами йшли безупинно. Наприклад: попереду Агафон, рима йому найбагатша—мільйон. За Агафоном Марина, рима—гривна, розуміється, не так багата, але й доміне Галушкінський при-

знався, що жіночих багатих рим мало. Будь ласка ж. За Мариною—Омельян, рима—імперіял, тут услід за правилами—Горпина—рима—полтина. І так далі, і так далі, все в тому ж порядку. Серед рим навіть гріш не зустрічався, не то копійка. Я вам кажу, що всі були багаті. Це все я сказав про кінцеві слова, а в рядках що було, так красота! Рясний баштан на Парнасі... богині на вечорницях... всі боги п'яні... та це чудо, чого там було в віршах! Доміне Галушкинський аж облизнувався, читаючи. У Петруся все не так: в нього все страшні, військові, з гарматною стрільбою; і як вистрелить гармата й почнуть герої падати, то таку їх силу переб'є, що й з мірки геть; а тому й не дістав похвали від вихователя.

Віршотворство захоплює. Хоч як ненавидів я вчену взагалі працю, та вірші мене спокусили, і я захотів написати матінці вітальні з наступаючим новим роком. Для цього, прикинувшись хворим, не пішов, як звичайно, до школи, а, поснідавши, зробив сам собі мірку, взявся й до обіду написав:

Когда я проходил
То лез мимо крокодил
Превеликой велечіни
І нього в зубах кусок ветчини...

Все йшло добре. Мужеська й жіноча,— крокодил і ветчина—правильно, що й казати... та не підшукав багатства для рими, а найгірш я мучився з міркою рядків. Ні як не зладнаю! В короткий рядок не знайду слів, щоб витягнути його, а з довгого—не втямлю, яке слово викинути, щоб скоротити його... Бився-бився, вже я й палець прикладав до лоба, як робив часом

доміне Галушкинський,—нічого не помагає. І я серед таких роздумувань міцно заснув. Ні одному нашому братові віршотворцеві не коштували так дорого оди його, як мені ці чотири віршовані рядки; та, на лихо для нащадків, ця кучерява повна квітка російської словесности, не розквітши, зав'яла навіки...

На різдвяні святки мали ми повернутися додому. Батенько наказували нам привезти свідоцтва про вчення й поведження наше. Не знаю, які атестати одержали брати, гадаю, що не погані, бо Петруся боялися не лише ритори, а й самі філософи: він не зважав на їхню ученість і, на випадок неслухняности й заперечень, лупцював їх хоробро; ніхто не смів йому опинатися. Та й на кулачних бойовиськах, куди ми ходили за проводом деяких учителів, що під простою одежею крилися з своєю вченістю,—і там Петрусь був законодавцем; в якій лаві стояв він, та й перемагала. Високий на зріст, широкий у плечах, пасійонний за дурницю, хоч кого зараз по мардасах—і виходив на вкулачки; все тремтіло перед ним. Він від фортуни був обдарований всіма геройськими гідностями.

Як же такому не одержати, по всій справедливості, ліпшого атестата? Один із шкільних начальників не раз казав про нього: „Значний молодець! Дужий родом, дужий багатством, дужий силою своєю“.

Брат Павлусь іншими здібностями придбав загальну любов і шану. Природою скривджений у своїй „натуральності“, як висловлювались про нього вчителі, він багатий був своїм хитрим, тонким, вигадливим розумом.

Щоб мати ширше поле для своєї діяльності, він пристав до бурсаків і, широко кажучи, завдяки його способам, розкошували вони на харчі. Із усіх його вчинків коротко згадаю: він виходив завжди на базар, запасшись довгою, сажнів у п'ять вудочкою з білого кінського хвоста, наживлену чим-небудь ласим для птиці. На кожному базарі звичайно ходить домашня птиця: кури, гуси, гиндики й живляться кришками. В купу їх Павлусь кине вудочку і з волоском відійде далі, піджидуючи, поки гачка її схопить гиндик. Тут Павлусь побіжить що-сили, а бідний гиндик, почувавши біль у горлі, не може противитись вудці, що тягне його, біжить, як навіжений, витягнувши голову, очі витріщивши й розчепіривши крила. Люди, що не примічають школяра, який біжить попереду, а також волосені, якою тягнеться гиндик, дивляться на незвичайне становище птиці; дивуються, гукають: „Дивись, дивись! От чудасія! Сказився гиндик!“ У воротах бурси зустрічають переможця з тріумфом, а здобич, схопивши, негайно ріжуть і на бігу вискубують пір'я й ледве вбіжать до кухні, кидають у казан.

Забезпечивши таким і подібним чином бурсакам харчів, брат Павлусь подбає, щоб вдовольнити їх і питвом. Для цього він підшукає широку шинелю, одягне її якось хитро-мудро, заховавши під нею дві окових пляшки, на особливих шнурках і, наливши одну водою, а другу залишивши порожньою, іде в шинок. Там він вимагає наповнити порожню пляшку горілкою і питає сміло, скільки належить за горілку грошей; пляшку ж з одержаною горілкою сховає за горб свій.

Почувши ж, що треба за пляшку горілки заплатити двадцять копійок, він розсердиться, перелає шинкаря й, ніби з досади, витягне назад пляшку, але мистецьки підміняє її на ту, що з водою, і виливає її в барилко, кричачи, що йому такої дорогої горілки не треба. Шинкар, не маючи часу з ним торгуватися й сперечатись, вважаючи, що він свою горілку одержав назад, відганяє його від барилка. Павлусь урочисто летить до бурси, де й дістає належну вдячність.

Він ще не таке витворяв, ходячи по базару й збираючи секретно бублики, паляниці, яйця, мак та інше... І треба віддати честь його проворству виконувати й незвичайній здібності викручуватись, коли його підглянуть і впіймають на гарячому: о, він, завжди був правий!.. Ні, коли б не каліцтво його, він пішов би далеко на славу фамілії Халявських.

І такому талантові та не дати атестата? Всі його учинки й тонкощі варто було б списати й надрукувати у великій книзі, додавши ще й малюнки. Нехай би теперішні молоді люди читали й, наслідуючи, загострювали б свій розум. Та куди їм!

Доміне інспектор, ради своєї користи й вигід, виклопотав і мені свідоцтво, в якому сказано було, що я „був у синтаксичному клясі і як за вчення, так і за поведження, ніколи покараний не був“. Все правда. Я був у клясі, але чи виучував що, чи зовсім нічого, ніхто не стежив, а як я дуже рідко приходив, то й поведження мое не було нікому відоме. Коли інші мучились, слухаючи всілякі дурниці російською і латинською мовами, я преспокійно вислуху-

вав закрутісті казки, яких мені по черзі оповідали бабуся та Юрко, або грався з ними в швайки, в карт й таке інше. Карати мене, окрім доміне Галушкинського, ніхто не міг, а я дуже добре знав, що він боявся немилості матінчиної, тому не зачіпав мене й пальцем...

Батенько, не докопавшись справжньої суті, дуже задоволені були таким засвідченням і, нарівні з братами, як ми приїхали додому, наділили й мені за гостинця свіже зимне яблуко.

Радість же матінки, як вона побачила своїх дітей і, здається, перше за всіх мене, що вернулися здорові й нескхудлі, була неописана. Я навіть захворів: так мене обгодували й печеним і солодким.

Коли ж матінка довідались, що доміне Галушкинський, за умовою з ним, секретно від батенька вчиненою, не знесилював мене вченням, то подарували йому з батенькової ший чорну хустку, а другу, нову, перкальову, для кишені, чим він був дуже задоволений і вдячний. Ага, окрім цього ось іще що.

По приїзді я завважив у домі деякі зміни. В матінчиній спальні, на лежанці, стояла мідна посудина, що її вжитку я ще не знав. З властивої мені зроду цікавості я розпитувався за цю посудину й куди вона гідна? Матінка мені сказали, що це „самовар“; в ньому, мовляв, гріється вода, а з води готується напій, що зветься чай, який „хоч і дорогий, бестія“ (так матінка висловились), та коли скрізь його починають вживати, то й вони, ради честі роду нашого, завели його в себе і Хіврю віддали в науку готувати чай, і вона його майстерно готує. При чому

обіцяли почастувати нас завтра цим напоєм. „Воно, правда, й смачне (так казали матінка), але якось бридко, не ївши, не пивши, вживати його. Ти, Трошку, завтра зроби так, як роблю я в той ранок, коли готую чай: збігай до пекарні, там будуть до сніданку пекти пиріжки, оладки й булочки; так ти похватай там дечого побільше й тоді сміливо вживай чаю; він тобі здасться приємніший. От каву так не можу пити, з душі верне, хоч і по обіді треба приймати. Я її й не завожу й не посилаю Хіврі вчитися приправляти її. Раз тільки я пила її в своєї куми Олени Василівни—та, тьху!“ При цьому матінка, обернувшись у той бік, де живе Олена Василівна, плюнули від обурення на її каву.

Будь ласка ж, що тут за комедія вийшла другого дня. От ми собі зібралися всі коло стола, на якому вже шумів самовар, а Хівря тупцялась коло нього і одно закидала своє довге волосся на потилицю, щоб не падало в чашки, що нас дуже веселило. Матінка, турбуючись про нас, розтолкували нам, як виливати чай з чашки в блюдце, як дуги, щоб вистигло, як потім закрити чашку.

Все готове, і нам подали по чашці чаю. Я вчинив за матінчиною попередньою порадкою й нахапався в пекарні різного печива, аж пити схотілося, й тому чай здався мені дивним напоєм, так само як і братам моїм. Правда, запах і смак були справжнього мила, бо матінка нам так казали: „цієї проклятої трави не можна ні з чим тримати, так і переймає чужий запах. Ця великорозумна Хівря держить чай в одній скрині з милом“. Враз при цьому слові матінка кріпко розгнівались, почервоніли, як кров, і напустились

на Хіврю, чайну готувальницю, нащо вона так багато води розвела в чайникові: „більше чашки залишалося, куди її дівати? Куди воно судне, коли такий дорогий напиток та виливати! Ось хіба що зробити“—сказали матінка й повеселіли, що не пропаде марно чайна вода.

— Покличте-но Галушку сюди!—Так матінка, як уже відомо, називали його, не гніваючись і не в докір. Доміне, як ми почувомовному називали, вони не могли вимовити, бо не вчили чужих мов; паном, як його звали батенько, не хотіли з шляхетної амбіції й казали: „Як же вас (цебто батенька) величати, коли школяр та буде пан?“ Всієї ж фамілії „Галушкинський“ не могли вимовити, бо, не знавши російської грамоти, не могли зрозуміти, чому вона на чотири склади; а щоб розібрати, що „Галушкинський“ є частина мови, а саме ім'я, й відрізнити: чи іменник це, чи прикметник, називне, збірне—куди! їм би і за десять років не втокмачити в тямку! Так від того й називали вони його просто, коротко й ясно: Галушка.

Будь ласка. Ось і прийшов доміне „Галушка“. Матінка з своїх рук подала йому чашку чаю. Доміне став відмовлятися, що він нічого п'яного за всю Пилипівку в рот не бере.

Матінка, потерпаючи, щоб він зовсім не зрікся—тоді куди ж подіти чай?—аж побожились, запевняючи, що цей напиток зовсім не п'янкий.

Реверендісіме взяв чашку, поклонився батенькові й матінці і штатською мовою проказав побажання здоров'я, у всьому вдачі,

достатків, веселощів у почуттях, витривалості при горі і т. п. і за останнім словом сьорбнув, не наливаючи, як слід би було в блюдце, а просто з чашки... обпікся дуже, скривив рота, й признавався опісля, що тільки, соромлячись, не трахнув чашкою об підлогу.

Ми, дивлячись на його вчинки й зніяковілість, аж лягали зо-сміху. Якось уже допив доміне свою чашку і—знову непорозуміння!—не накривши чашки, підніс її матінці.

— А дзуськи не хочеш?—гукнули на нього матінка. NB. Вони поводитись з ним без політики.—Це другий холодець! (див. вище)—Гладкий станеш, по дві чашки дудливши. Дякуй і за одну.

Доміне інспектор був як у тьмі, не розуміючи причини гніву матінчиного, та батенько, з'ясувавши йому, в чому він поведився неполітично, тут же виклав перед ним правила, конче потрібні при вживанні чаю.

Доміне в пристойно шанобливих виразах просив пробачити йому, виправдуючись, що це для нього була первина, і все скінчилося на добре; другої чашки йому не подали тепер, та й надалі не робили йому подібної відзнаки.

До речі, ще одне зауваження про цей чудесний напій—чай. То ж треба було виродитись такому розумові, який гніздився в незвичайно великій голові брата Павлуся. Всі ми пили чай: і батько й матінка, і ми, й сестри, й доміне Галушкинський; та нікому не прийшов такий щасливий здогад і багата думка. Він, випивши свою чашку й подумавши трохи, сказав: „Напиток добрий, та

сам по собі пісний дуже,—чарку горілки сюди й усе б виправило“.

Ми всі й батенько засміялися; та коли перевірили, вийшло, що він правду казав. Брати дібрали спосіб витягти у матінки секретно все потрібне для досвіду, стали робити свої спроби й не нахваляться винаходом. Доміне Галушкинський завжди мовляв: „Це річ сіцева: ліпше од олімпійського нектара“.

Й така подяка нащадків до перших винахідників! Щоб не далеко ходити, я вам наведу два разючих приклади. Хто відкрив четверту частину світу? Христофор Колумб. А хіба назвали її в його честь? То то ж! Я гадаю, ні в одного американця нема й портрета його. Це перший приклад. Другий: хто перший вигадав пісноту чаю здобувати й робити напій смачним і корисним? Історично доводжу, що таємниці цієї досяг перший і не заховав від нащадків Малоросійського Лубенського козачого полку підпрапоренко, Павло Миронович Халявченко (він умер холостим і тому не міг йменуватися повним „Халявським“, а як юнак—Халявченко); але чи зазнають до нього нащадки вдячності?.. Маємо сумніви за першим прикладом. Скільки не п'ють по чужосторонньому йменованій пунш (у відносному розумінні „Америка“), та ніхто не згадає за першого винахідника. Хоч би з національних гордоців приєднали ім'я Павлуся до списків людей, що своїми винаходами були корисні „людинству“. НВ. Пропоную нове слово, що заміняє і має інше значіння й розуміння, а ніж „людство“. І я захопився духом часу.

Залишаю вчені метикування й вертаюся

до своєї матерії. Батенько не хотіли втішатися сами тим, як то вчені їх синки, й побажали поділитись цією втіхою з щирими приятелями своїми. На такий кінець загадали скликати гостей святками на обід. Хіба ж не перелякали матінка і проханих гостей, і тих, що вчили нас, і хто вигадав ці дурні науки! А проте, тишком-нишком, щоб батенько не почули, всі ці прокльони застрявали у вухах куховарці, коли та приходила вимагати масла, соли, оцту, родзинків та іншого.

Ось і приїхали: Олексій Пантелеймонович Брикайловський, бунчуковий товариш. Він замолоду вчився в тій самій школі, де й ми, через тридцять літ після нього, вчились. О, тай розумна ж голова! Він не тільки слухав філософію, а й на публічних диспутах був перший суперечник і до нестями відстоював свою пропозицію. Що йому не кажи,—він, не зважаючи ні на які силогізми, залишається при своєму. Навдодачу мав власні книжки латинським діалектом, з власноручним надписом про приналежність їх йому тією ж мовою й зазначенням ціни римськими цифрами. Божився доміне Галушкинський, що сам своїми очима все це бачив.

Другий був Потап Корнійович—не більше. Людина не так з розумом, як бойка на словах; закидав інших мовою, і для себе й для них безтямною, правда; та, проте, вже в кишеню за словом не лазив, безупинно сипав словами, як горохом.

Третій—Кіндрат Дем'янович... ні, брешу: Данилович—і справді—Данилович, пам'ятаю ось чому: матінка звали його Кіндрат Дем'янович, а батенько, як це було не в пору, не витерпіли й тут же при всіх і загримали на

них: „Що це ви, маточко, вигадали людей перехрищувати? Скоро й мене з Йосиповича переробите на щось інше. То я вам не дозволю так знущатися з мене. Родився законно Йосиповичом, Йосиповичом і вмирати хочу. Так і їх: не змінюйте і їм отчества на кривду, чи глузуючи. Данилович—здається не трудно вимовити!“

О, і почервоніли ж матінка після такого реприманду. Наче рак стали червоні, по самі вуха! Почервоніли та від сорому хутчій вибігли.

Вже такі батенько були, що страх, як на них найде. За дрібницю часом так розлютуються, що тільки держись. Нікому не спустять. А іншим разом—то й нічого. Це було по комплекції їхній: хоч і за діло, так тихіш від мокрої курки—сидять собі та тільки очима кліпають. Тоді-то матінка могли їм усю правду висловлювати, а вони у відповідь лише рукою махають.

Отже я, заговорившись про шановних моїх батьків, забувся, на чому зупинився... Ага, про Кіндрата Даниловича, що його вкупі з іншими запрохано на обід та послухати нашої вчености.

Кіндрат Данилович мав щасливу вдачу: в кого обідав, все господарство хвалив. Коли подавали йому печену гуску, то він казав, що гуска ліпша за всяке м'ясо на світі, і масніше, й смачніше, й ситніше. Подайте ж йому назавтра гиндика, то вже й гуска і все нікуди не годиться—один гиндик цяця. Я так міркую, що він з цього боку щасливо наділений був мудрою фортуною. Батенько чинили з хитрощами, запрошуючи і його на обід. Коли б ми не визначились своїми знан-

нями, то коли двоє перших гостей не похвалять, так третій буде хвалити—от і розділилися б думки... О, часами батенько були тонкого й проникливого розуму людина!

Настав день обіду. Гості з'їхались. Нас покликали, і ми, в празникових киреях, віддавши належний поштивий респект, стали біля дверей пристойно. Гості оглянули нас уважно і, здавалося, задоволені були нашою „зовнішністю“ (слово позичене) й манерами. Особливо ж Олексій Пантелеймонович: він так навіть усміхнувся і взяв на іспит Петруся. Подумавши, поморщившись, потерши лоба, нарешті, спитав: „Скільки російська граматики має частин мови?“

Це запитання для такого розуму, як Петрусів, було тільки тьху! Він (цебто Петрусь) трішки образився таким легким, та ще з граматики, запитанням. А чувши, що Олексій Пантелеймонович і вчений і багато сам знає, зважився скерувати його в інший бік, і тому враз йому відрізав: „Раніш, ніж я відповім на вашу пропозицію, дозволяю собі вдатися до вас з коротким запитанням: знання від науки, чи наука від знання?“

— Приймаю, доміне, вашу пропозицію... хоч дечого не зовсім ясно розумію в ній,— сказав, зніяковівши і вдавнись до хитрощів, екзаменатор, що бажав підчас повторення запитання, наготувати відповідь. Ми зараз же здогадалися, що це стара штука!

— Поясню,—різав Петрусь.—Чи знання речі склало науку, чи наука викрила в людині знання? Пояснюю оцим реченням: людина осягла граматику й склала її: ergo, до того не було її. Яким же чином він осягав ту науку, якої ще не було? Звертаюсь до

першого речення: чи знання від науки, чи наука від знання?

Я кажу, що Петрусь був незвичайного розуму. Він мав здібність завжди забігати вперед. Чи за обідом—то ще борщу не з'їли, а він уже встигне печені спробувати; чи в боротьбі—ще не зчепився гарненько, а вже під ножку кидає супротивника. Так і в науках: йому пропонують початок, а він за кінець хапається. От і тепер, скочивши так швидко, збив з пантелику зовсім Олексія Пантелеймоновича до того, що той, пригладжуючи свого чуба, відійшов у бік і каже: „Як у тій школі, де і я вчився, науки через тридцять літ удосконалились! При мені—а я слухав філософію,—неодмінно належало на завдане питання відповідати логічно; тепер же бачу, що замість відповіді, треба запропонувати нову, сторонню відповідь, що затемнює тему. Умудряється народ, і—будь я бестія!—коли діти ваших синків, з свого боку, не вигадують ще чого для вдосконалення наук!“ Тут він враз ударив себе в лоб і сказав з самозадоволенням: „Щаслива думка! Я вам запропоную писане запитання, прошу відповідати на папері“.

Тут він, схопивши аркуш паперу, написав: „В чому міститься краса красномовства в промовах і ученнях Цицерона, Платона й Сократа?“ І, радіючи, сказав: „Ви ритор, вам легше вирішити“. І подав Петрусеві перо.

Не на такого напав. Брат Петрусь тільки оком кинув на писання, як тут же й мовив:

— Не можу відповідати, бачачи неправильність запитання. Позвольте виправити.—І тут же, не чекаючи згоди супротивника, закрес-

лив імена філософів і написав по вищому вченню:

— Platon'a, Ciceron'a і Socrat'a.

Батеньки мої! Як зніяковів Олексій Пантелеймонович, побачивши премудрість, якої й не снилось йому на його віку. Почервонів точнісінько, як добре зварений рак. NB. Правду мовити й було від чого! І схопивши свій папір, він зімняв його при всіх і, втираючи піт з обличчя, сказав приглушеним голосом: „Після такої глибини премудрости всі наші знання—ніщо. Щасливі нащадки, прещасливі нащадки! Голова!“—завершив Олексій Пантелеймонович, звернувшись до батенька й на слові голова підморгує на Петруся.

Батенько просили його взятися за Павлуся, й Олексій Пантелеймонович спитав:

— Що таке російська граматика?

На обличчі Павлуса не помітно було жодної зніяковілости. Відомо нам було, що він нічого не вивчив; але я, знаючи його винахідливий розум, не боявся нічого. Він самовпевнено ступив на два кроки вперед, підняв голову, очі втопив у стелю, як у книгу, руки опустил навскісь, уперед і почав, за одним духом:

— Російська граматика. Твір Михайла Ломоносова. Санкт-Петербург, Імператорської Академії Наук. Тисяча сімсот шістдесят п'ятого року. Наставляння друге. Про читання різнородних чисел. Російська граматика є філософське поняття; до цього нас веде саме ество: бо коли я мислю, що помноживши ділителя на сім раз сім—тридцять сім; п'ять раз вісім—двадцять вісім; тоді іменовий кому, давальний кого, кличний про кого,

сьоме прийменник, восьме займенник, дев'яте не укради...—І так далі, та як пішов! Наче з гори, не спиняючись, і не кліпаючи очима, але голосом рішучим і з цілковитою упевненістю, що каже діло.

Олексій Пантелеймонович від здивування спершу роззявив рота, потім підняв угору руки, нарешті, кинувся до Павлуся, давай обнімати його й гукати: „Досить, досить! я оторопів!.. спинися... спочинь!..“ Куди там! наш молодець, ніби осідлав ученість, поганяє нею на всі руки й несеться, що є духу, ламаючи й нищучи все, що потрапить на зустріч.

Тріщить граматики, лопається арифметика, свистить піітика, вдрузки летить логіка... Нарешті, сяк-так вкоськали його, і він спинився, задихавшись. Дивний розум, текучість думок, проворність язика, спритність незвичайна! О, це була людина!..

Потап Корнійович і від Петруся не тямив себе і вихваляв його добірними словами; коли ж поораторствував Павлусь, тут він не своїм голосом загукав: „Та це геній,—йому в академії нема чого вчитися. Віншую, Мироне Йосиповичу, віншую! І треба безсторонне сказати, що старший син ваш має багато ума, а другий багато розуму. По моему, це різні темпераменти. Ріжниця уміти й ріжниця розуміти: а все велике. Справді, ви щасливий батько, Мироне Йосиповичу, щасливий! Давайте нам побільше таких фаворитів... Ні, не так... патер... патрі... патріотів. Побачимо, що скаже третій?“

В мене в душі так і похололо! Я не мав ні Петрусевого ума, ні Павлусевого розуму: та таки просто не знав нічого й не міг

придумати, як викрутиться. На мое щастя, заспокоїли мене, запропонували в міру моїх знань запитання:

— Із зовнішності вашої фізіогноміки,—так звертаючись до мене, звисока почав Олексій Пантелеймонович,—я, завдяки моїй прононціяції, бачу, що з вас буде добрячий математик, і тому питаюсь: вісім та сім, скільки буде?

Спершу я зробив розумний вигляд, як Павлусь: очі встромив у стелю й руки опустив, але, почувши питання, мусив був швидше руки заховати в кишені, бо я, за допомогою доміне Галушкинського, весь арифметичний рахунок робив на пальцях і щиколотках. Знавши твердо, що в мене на кожній руці по п'яти пальців і на них чотирнадцять щиколоток, я швидко порахував вісім та сім, і, не спускаючи очей зі стелі, відказав задовільно.

— А п'ятнадцять і вісімнадцять?

Питання труднувате, бо не доставало в мене щиколоток, і я був замислився й гадав, що треба буде вдатися й до пальців на ногах, однак, перевіривши в думці, цей засіб визнав я непотрібним, і хоч відповідав більше, ніж через чверть години, зате відповідав вірно.

Таким порядком я відказував на всі завдання вірно, дарма що мене збивав один щиколоток на вказівному пальці, перев'язаному, бо був порізаний; але я вправлявся з ним ловко й ніде не помилився.

На мое щастя, екзаменатор, як сам казав, не міг більше питати, забувши приклади, надруковані в книзі арифметики, в яку не заглядав з того часу, як залишив школу.

Похвали сипалися й на мене. На думку Олексія Пантелеймоновича, хоч у мені й не видно такого ума й розуму, як у старших братів, та помітна незвичайна глибокодумність. „Подивіться,—провадив він,—як він не зразу відповідав, а обдумував зроблену йому пропозицію, обмірковував її в думках, обраховував і тоді вже проказував рішенець“.

А я—будь я гунстват—коли щонебудь обмірковував чи обраховував; я не знав, як люди обмірковують і обраховують; я просто рахував на пальцях і, закінчивши рахунок, оголошував рішенець.

Витративши всі похвали, Олексій Пантелеймонович звернувся із запитанням до Кіндрата Даниловича, кого з нас він вважає найбільше вченим.

Той давно нудився, гаючи час на вчення й з нетерплячкою чекав обіду, відказав, пристосовуючись до думок, що сповняли його: „Звольте бачити: від людини до тварини, а я цих паничів прирівнюю до птиць. Приміром сказати: візьміть гусака, гиндика й селезня. Їх три й паничів, стало буть, три. За цим, птиці вигодовані, паничі вивчені; от і виходить, що все суть одне. Тепер поставте передо мною всіх їх запечених, розуміється птиць, а не паничів. Боронь боже, я нікому не бажаю смерті безпричинної, за що їх пекти? От, як подасте мені їх, я, припускаю, всіх їх з'їм, але не беруся вирішити, котра птиця смашніше від котрої. Різні смаки, різна приємність. Так і з паничами. Різні уми, різне знання, а все зокрема добре, як смакота в гусаці, гиндикові й селезні“.

Олексій Пантелеймонович остовпів від такого порівняння й, дивлячись на нього дов-

го й розмислюючи глибоко, спитав з поважністю: „До якої школи ви досягали?“

— Записаний був до інфіми,—меланхолійно відказав Кіндрат Данилович,—та при першому вході до клясу зробив важливу провину, і тут же мене відвели під дзвінок, де, діставши належне, негайно й прожогом утікав і в наступному часі не тільки в школу не вступав, а й будівлю її далеко обходив.

— Чудно!—мовив Олексій Пантелеймонович, здвигнувши плечима.—А ви свою дисертацію проказали логічно й конклюдентно зробили за всіма правилами риторики.

У відповідь на це Кіндрат Данилович поштиво вклонився Олексієві Пантелеймоновичу.

Батенько, слухаючи наш іспит, упріли кріпко, розуміється, від внутрішнього хвилювання. І не дивно: нехай усякий батько поставить себе на їхнє місце. Приймавши віншування з щастям, що мають таких незвичайних дітей, погладили нас—навіть і мене—по голові й звеліли йти в паничівську.

Підчас нашого іспиту доміне Галушкинського не було вдома: їздив до знайомих. І без нього брати мої були в захваті від того, які їм пощастило виявити пасажі. „От як ми цих учених надули (піддурили, дурнями зробили. Це слово саме корінне бурсацьке, та, як чую, вийшло із свого круга й пішло далі),—майже гукав з радощів брат Петрусь.—Прекрасне правило доміне Галушкинського: коли люди розумніші за тебе вже близькі викрити твоє незнання, то пусти їм пилу в вічі, і тим самим нікчемним реченням спиниш їх, відведеш від суті й примусиш припускати в тобі більше знань, ніж оних буде в тобі

в наявності. Дякую Platon'a, Ciceron'a, Socrat'a!
Вони прикрили моє неуцтво і—будь я гун-
стват—коли з часом не будуть мені в подіб-
них випадках наслідувати, щоб за дурницею
заховати своє неуцтво“.

Що ж робили матінка підчас наших іспитів?
О, вони, за своєю матерньою запальністю,
не витерпіли, щоб не підслухувати за две-
рима. І бувши найбільш задоволені з мене
за те, що я один відповідав до діла й так,
що вони могли мене розуміти, а не так,
казали вони, як ті бецмани (цебто брати
мої), які чорт-знащо мололи з цих йолоп-
ських наук; і подарували мені великого ме-
дівника й звеліли пограти на гуслях, з при-
співом.

Я забув розповісти про важливий пасаж
у моєму житті, що ним зробив матінці осо-
бливу радість, коли повернувся з школи до-
дому.

У місті, в меланхолійні години, доміне Га-
лушкинський вигравав на гуслях, що якось
їх придбав, і на яких він майстерно вигра-
вав вісімнадцять штукоч. Випробовуючи мене
в справі навчання, в тому й іншому, він по-
думав, чи не візьмусь я хоч на гуслях гра-
ти? Я взявся випробовувати мою здатність. І
що ж? Я взявся, зрозумів і став вигравати
цілих п'ять штукоч і половину шостої, все
дуже доладу й без зупинки, а особливо чу-
дово гуділи в мене басы, хвилин п'ять не
змовкаючи.

З цим новим, що відкрився в мене, талан-
том прибав я додому, привізши з собою й
гуслі, що стали за мою власність (заміняв
на одну річ з одежі). Добре. От я, не ка-
жучи нічого, і вніс їх у матінчину спальню.

Вони подумали, що це сундучок, так нічого
й нічого собі... Але треба було бачити їх
зачудування й, нарешті, радість, захват, ша-
леність, коли я, відчинивши гуслі, почав ро-
бити по струнах перебори, показуючи, що
я дещо на гуслях граю.

Обтерши радісні сльози й розцілувавши
мене, вони примусили мене грати. Я вразив
їх! Я заграв і заспівав. Голос мій проти пе-
реднішого часу ще вдосконалився й, перей-
шовши з дишконт в тенор, став дзвінкіший,
різкішніший. Я грав і співав відомий кантик:
„Уж я мученіє зле терплю ради того, кого
вірнo люблю“. Матінка плакали ревне й по-
тім з'ясували мені, що цю, мов, пісню наче
навмисне складено до їхньої комплекції, що,
мовляв, я терплю від твого батька, так і не
приведи господи нікому! і все ради того,—
зробили вони висновок разом з віршотвор-
цем,—що вірно його люблю!

— Повтори ще, котю, цього чарівного кан-
тика.

І я співав, а вони ридали.

Потім я заспівав іншого кантика: „Разсу-
ждав я предовольно, кто в свете всех счаст-
ливей?“ Він їм уподобався музикою, але не
словами: „Цур їй, котю! Це мужеська, не
грай при жінках. Я, та, я гадаю, і вся жі-
ноча стать, не тільки сами, щоб розсуджати,
а й тих, що розсуджають, не люблять. Чи не
знаєш якоїсь іншої?“

Я заграв „Где, где, ах, где укриться? О,
грозний день, лютейшій час!“ Слухали вони,
слухали і враз мене спинили. „Не грай і
цієї,—казали вони,—це бачиш складена
на страшний суд. Тут згадується і день, і
грізний час, і де укритись!.. Ой, боже мій!“

Я їй помислити боюся про страшний суд. Я, дякувати господеві, християнка: так я цю жахливу думку жєну від себе геть. Чи нема іншого кантика?

Я вмів живо вигравати „Камарицьку“, що під неї, як мені казали, їй мертвий би не влєжав, а затанцював би, а проте, не грав при матінці, побоюючись, щоб ненароком не розібрала їй музика, і щоб вони не пішли танцювати, що дуже непристойно було б в тодішньому їй меланхолійному захваті.

Отже я заграв і заспівав: „Владичіця душі моєї, познай, коліко страстен мой дух нещастен“.

Як бачу, встали від мене, почали ходити по кімнаті, щось шептати з великим почуттям і, б'ючи себе в груди, витирали сльози. Вони як були неписьменні, то їй не розібрали, що це слова любовні, а розуміли їй в інакшому значінні. Особливо ж, коли при кінці цього кантика я повинен був, майже вигукуючи, співати: „неісцєліма страсть моя!“ — то їй вони тут, дужче вдаривши себе в груди, вигукували: „Ох, справді, неісцєліма страсть моя, ось уже близько шістдесят років, а страсть палає“.

Користи ради своєї я мовчав і не розтолкував їм справжнього змісту пісні. Нащо? Мене, за мою чарівну музику, завжди загодували всякими ласощами і завжди, ледве тільки батенько прогніваються на матінку і їй порядком перепадає од них, вони їй шлють по мене їй накажуть проспівати: „Уж я му-чєніє злоє терплю“, а сами плачуть-плачуть, що їй міри нема. Увечері ж на сон грядущий звєлять співати: „Владичіця душі моєї“, а сами все шєпчуть і плачуть.

Не лише матінці подобалися моя гра і співи, а їй старша із сестер—Софійка,—вже років зо два тому, як їй минуло чотирнадцять літ, і вона одягла керсетку і спідничку, а до того бігала в одній льолі,—теж полюбила цю вправу і щиро мені казала: „Добре брат Павлусь дзвонить, дуже добре,—я завжди заслухуюсь його; але ж ти, Трошку, на гусях краще граєш“. З подяки я заходився її вчити, та чи я не міг навчити, чи вона не могла перейняти, їй не пощастило з гусями, а тільки співала зо мною, і, вкупі зо мною засолоджуючи горенько матінчине, засолоджувалась і ласощами. Ой, як ми голосно їй виразно співали „Владичіцу“! Та що? Тепер таких нот і подібного віршотворства не почувеш... Все минулося!

Після зробленого нам іспиту слава про нашу вченість пролунала далеко, і сусіди, приїжджаючи до батенька, вітали їй з таким щастям, защо батенько були до нас дуже прихильні. Вони дали нам у всьому цілковиту волю і, покладаючись на статечність доміне Галушкинського, ані трошки не турбувалися, де ми буваємо їй що поробляємо. Молодцям Петрусеві і Павлусеві то було наруч. Святки—веселощі, гульня. Брат Петрусь дав волю своєму геройському духові: завів бійки на кулачки, для прикладу сам брав участь, показував правила, що перейняв на кулачних боях у місті, підчас навчання в школах, підбадьорував хоробріших.

Противною лавою командував наш реверендісіме вихователь, відпущений для повторення з нами уроків. Та він не виконував цього обов'язку через інші справи: удень на кулачному бойовиську, ночами гуляв на ве-

чорницях, куди він з братами став ходити з новим запалом, при чому вони запровадили й нові права, також міські й такі, що теж служили їм на користь.

Такі новозаведені звичаї на вечорницях і право дужого поміщичого синка, панича, законодавство на кулачному бойовиську Петруся, при тому підтакування й підбадьорювання до дальших вчинків доміне Галушкинського, як таксж сприяння мистецьким способам Павлуся, дуже не подобалися більшій частині парубків. Нарікання збільшилися, вони взялися до помсти, в чому й пощастило їм.

Одного вечора, — злочасний вечір! — реверендісіме Галушкинський, запросивши своїх вихованців юнаків Петруся й Павлуся (я не брав з ними участі з особливої, приємної моему серцю причини, що про неї не змовчу у своєму місці), пішли на вечорниці, і, як нічого лихого не ждали й навіть не передчували, то й не взяли з собою іншої зброї, окрім палиць від собак.

Нічого не підозріваючи, підходили до хати, де звичайно бувало збіговисько, як раптом з-за кутків і тинів пролунало: „Сюди, наші, лупи, вали кого попало!“ — і вкупі з вигуком вибігло парубків з двадцять з добрим бучками й з азартом кинулись до Петруся й реверендісіме, а інші, схопивши брата-горбаньчика, що через заповзятий дух свій забіг вперед, стали по горбу Павлуся тарбанити двома бучками, з насмішками й лайкою галасуючи: „славний бубон, Ониську, вибивай на нім зорю“.

Петрусь, як тільки розітнулись перші вигуки парубків, йдучи за внушінням героїського духа свого, хотів був навтьоки,

та, як ніжний браток, бачачи в біді Павлуся, кинувся одчайдушно в купу катюг, вихопив його з їхніх рук, дістаючи й сам чималеньке число ударів, сповнений хоробрости й відданости, пустився бігти що сили. Шановний наставник, розпалений тим же духом мужности, втікав укупі з ним. Павлусь теж потрапляв був по слідах хоробрих, але, як був слабосилий, а тут ще відтарабанений добренько, не міг ніяк бігти за героями.

Але що то значить розум, талант, вигадливість, творчість! Оці дари і в найнебезпечнішому, одчайдушному становищі рятують від лиха людину, обдаровану ними. З отакими талантами Павлусь в критичну хвилину отямився і встругнув, на свій порятунок, оці хитрощі, ледве не славетніші від усіх передніших своїх, та... ой!.. леле!.. і останні!

Зібравши останні сили, він догнав на бігу реверендісіме, підстрибнув і вхопився тому за шию, ногами обплів його й таким чином розташувався на хребті наставника свого, як на коні або верблюді, дуже вигідно. Доміне Галушкинський, хоч як намагався звільнитися від їздця, та ніяк не міг, бо гнаний був потребою дати драла від розлючених парубків, що не переставали гнатися за втікачами й щедро лупцювали Петруся й самого реверендісіме з його ношею.

Побиті, налякані, померзлі герої мої ледве могли доплентатись додому, а бідного Павлуся, жорстоко набитого по чутливому місцю, ледве могли зняти з хребта вихователевого і тут-таки поклали в постіль.

Батенько, дізнавшись про нічну пригоду, вчинили дуже розважно. Поперше, потерпі-

лим дали по великій чарці горілки з перцем, щоб зігрілося тіло й виправився шлунок, з нагоди всього, що перетерпіли; звеліли лягти в постіль і закутатися, щоб упріти. Засіб цей дуже поміг: герої мої під полудень почували себе цілком виправленими, так що можна було б удруге перенести подібну процедуру. Подруге, взялися відшукувати зухвалих, що насмілилися підійняти руку на кров їх в особах Петруся й Павлуся. І як, перебираючи, не знаходили винного, то й звеліли всіх парубків до єдиного, — чи був хто з них чи не був у експедиції, брав участь у бійці чи ні, — зібрати в двір і під наглядом Петруся й під керівництвом шановного наставника нашого розправились з ними, як сами хотіли. Будуть же вони пам'ятати помсту ображених від них!..

Батенько мали таку вдачу, а може й комплекцію, що, зробивши справу, потім обмірковують, чи добре це вони зробили. Так і тут. Вони стали міркувати, — і, не знаю від чого, спало їм враз на думку, що не парубки, вже покарані, а брати та інспектор винні — чому не вчилися, для чого з школи випущені, а пішли на вечорниці, чого ніхто їм не доручав. А того батенько й не зметикували, що це були святки, празники — яке тут навчання? Хіба можна про діло дбати? Треба гуляти, потрібно веселитись; святки раз на рік; не моритись же в такі дні над книгами! Чудні ці старі: їм як збрече щось на думку, так вони й держаться того, — так і батенько вчинили тепер: зміцнившись у цій думці, стали розпалюватися гнівом, щораз більше, і вигадували, як покарати дітей.

От як вони це обмірковували, матінка тим-

часом, з властивої почуттям і серцеві їх ніжності, хоч і за нелюбим через його каліцтво сином, але бачачи, що він так витерпів багато, плакали однаково, як би й за мною, мазунчиком своїм, ніби це трапилось зо мною. Серце матері — нерозгадана річ!

Виплакавшись над страдником Павлусем і бачачи, що слізьми йому нічого не можеш, вони стали лікувати його й на цей кінець покликали сільську шептуху. Жінка в своєму фахові майстер була. Могла поруч стати з ліпшим німцем-лікарем. Вона, бувало, скаже, що хворий не видужає, а вмре, то якраз так і станеться. Зрештою й сама казала, що вона, щоб видужав хто, не має для цього талану лікувати, хіба хворий сам по собі здогадається й видужає. Будь ласка ж. Ця розумна й досвідчена жінка взялася зміцнювати дуже знесиленого Павлуся. І, признаюся, засіб її був найближчий до природи. Вона, викупавши його в різних травах, розпареного веліла негайно виносити на мороз, поки добренько промерзне. Знавши своє діло, вона запевняла, що й залізо таким чином загартовується й від того робиться міцніше; та ж залізо бездушне, а то ж — людина, творіння іншого роду, ліпше; отже йому швидше pomoжеться. Та, не зважаючи на це й інші подібні засоби, Павлусь не дістав полекшення, а знесилювався дедалі більше. Така вже, видать, була квола його натура!

Після першої спроби над Павлусем матінка стали докопуватись, від чого це їхні синочки, мало не діти ще, — що там: Павлусеві 18, Петрусеві 17, а мені 16 літ — підібрали такої охоти ходити по вечорницях і вирішили: „Це ніхто інший як Галушка! Це він

їх усього навчив, чого дітям з їх невинним розумом і на думку не спало б". З подібними скаргами на інспектора вони хотіли йти до батенька і, як завжди це робили, перше заглянули в щілинку у дверях, що вони роблять і в якій пасії. Ті ж, як я сказав вище, впадаючи в більше серце, нарешті, розлютились до надмірности, а від чого—матінка не знали. Відома ж їм була батенькова комплекція, що в такий час не підходить до них ніхто, ні правий, ні винуватий—усім буде одна честь: кулак і попотишники.

То вони тому й не пішли, а розмірковували залучити до себе батенька і для того вдалися до звичайних своїх хитрощів. Голосного плачу батенько терпіти не могли і ще більше гнівались; та коли матінка плакали тишком-нишком і гіркенько, тоді батенько, аби забачили, зараз розчулюються й заходжуються вже сами коло матінки. Очевидячки в таку пору в батенькові пробуджувалась любов, а від того й жаль. Справді, проживши з двадцять років у безневинному подружжі, вони обое вже налюбилися і злюбилися; а проте, коли бачиш тугу близької особи, прокидається якесь особливе почуття, наче любовний, спомин, і породжує вже самий жаль.

Я це нині не раз почувую і на собі.

Так от матінка, за звичаєм, і стали в сусідній з батеньковою кімнаті пхинькати, ніби стримуючи себе від плачу. Коли батенько це запримітили, то дійшли до почуття, описаного мною. Де й гнів дівся! Вони, своїм звичаєм, стали ходити навшпиньках коло матінчиної спальні і все зазирали в

навмисне непричинені двері, покахикували, щоб звернути їхню увагу.

Та матінка були хитрі: не зразу піддавалися батенькові, а разів десять запримітивши батеньків ніс, що висовувався з-за дверей,—в батенька був дуже великий ніс,—вони, бувало тоді тільки питаються: „А чого ви, Мироне Йосиповичу? Чи не хочете чого?“

Тут батенько увійдуть сміливо й побалакають, про що треба.

Так трапилось і тепер, та батенько не виявили бажання ні на що, а стали казати так:

— Я прийшов з вами, Теклю Зінов'євно, порадитися. Хоч як уже там, а ви мені жінка, дружина, сожителька й порадиця, законом мені надана, а при тім мати своїх і моїх дітей. Що мені з ними робити?—присовітуйте, будь ласка. Закон нас з'єднав, і от коли мене ріжуть, то й вам мусить боліти. Дайте мені пораду, бо в мене голова обертом іде, наче після гульні з приятелями.

— Коли б я знала, Мироне Йосиповичу,—сказали матінка хитренько,—що ви на мене не розсердитесь, на мій дурний жіночий розум, то я дала б вам прерозсудливу пораду.

— А ну-те, ну-те, що ви там скажете?

— Знаєте що? Сини наші вже підросли, досягли повних літ, борода голять: оженить їх, Мироне Йосиповичу!

— Чорт знає таки, що ви, матінко, говорите! Кого женити?

— Петруся й Павлуся; та й Трошка б я оженила, щоб уберегти від розпусти.

— І з чого така дурість увійшла вам у голову, душечко?

— Це не дурість і зовсім не лиха думка.

Ожениться людина, і всі свої пустощі, навіть дурниці закине. Недалечко ходити: вам живий приклад—ви. Згадайте, які фіглі в тутешніх місцях ви виробляли. Вуха шаріються й згадавши про них. Вас скрізь вважали за розпутного, і ні одна панночка не йшла за вас. Діло минуле,—і я б не пішла, якби мене, вважай, зв'язану не повінчали. Отже, сяка-така, лихом шита жінка, а, одружившись, ви помаленьку змінили своє ганебне поведження й під старість стали пристойні. Ото теж буде й з нашими сінками. Як ми їх поженемо, та візьмемо їм жінок на багато старших за них, та зубатих, щоб їх сваволлю спинили, то, поперше, скоріш діждемося синів від синів своїх і зобачимо чада чад своїх, а подруге, не бійтеся, не підуть більше по вечорницях і нас потішать щастям своїм.

— Дивуюся вам, Теклю Зінов'євно, як ви навіть і в ці літа впадаєте в мехлюдію, і у вас все любовне на думці (при цьому матінка плюнули й так скривилися, наче міцного оцту скуштували). Як ви гадаєте оженити дітей? Що з них буде?

— Тепер покищо діти, а згодом будуть люди.

Батенько зупинилися проти матінки й дивилися на них довго довго, потім похитали головою, посвистуючи: „фю-фі-фі... фю-фі-фі... і стали мовляти, розпалюючись: „Як я бачу, так ваша порада жіноча, бабська, не розсудлива, чудернацька!—і при останньому слові, виходячи з кімнати, грюкнули кріпко дверима й, відходячи, гукали: „Не послухаю вас, ніколи не послухаю!.. Оженити! Їм того й хочеться“.

А матінка, залишившись сами, стали міркувати критично, та все в півголоса, побоюючись таки батенька, щоб не вернулись: „Як собі там хочете, так і робіть, а я вам іншої поради не дам. Хоч вони й моя утроба й вигодовані моїм серцем, а не вашим, але ви моя голова і я—о-ох!—мушу коритися. Хоч, по-вашому, я й нерозумно міркую, що ліпше мати одну невістку, яка б і нам помагала держати їх в руках, аніж сотню чортзна яких,—тьху!..“

При цьому вигукові матінка плюнули, обернувшись в той бік, де було село.

Всю розмову батенька з матінкою, що я її оце тут описав, чув я один—і, признаюся, думка матінчина, думка бистроумна й розсудлива, захопила мене. Оженити нас! Що могло бути ліпшого за це?.. Матінка ж так справедливо, жваво, вміло довели кончу потребу цього... Гірко мені було почути незгоду батенькову й рішучу відмову. А я вже почував таке рвучке, непереможне бажання одружитися, бо... бо зо мною сталася зміна, яку з'ясую словами нашого реверендісіме, доміне Галушкинського.

Божок, малий тілом, та великий ділами, знайшов спосіб заплутати мене в свої сіті. Для чого дістав він із сагайдака свого найгострішу стрілу, намазав її ядом, ним же складеним: ядом солодким, гірким, що захоплює і мертвить, підносить у високості й принижує; таку стрілу цей пустунчик поклав у свій лук і, уместившись в незрівняних сіреньких, хитруватих очицях, пустив з них свою стрілу, яка, полетівши, поцілила мені просто в серце й простромила навиліт. Тоненькі ж, довгенькі, біленькі пальчики, що

належали тій, кому й ті очиці, теплотою своєю розпалили всю мою утробу...

Ой, леле! я спізнав любовну пристрасть на мое захоплення й разом з тим на люті муки!.. Про початок чи зародження її, розростання і дії я розповім у наступній частині. Тепер же закінчу про добу юного життя мого тим, що трапалося.

Батенько вирішили вирядити нас покищо до школи. Доміне Галушкинський за вчинення розбещення (так думали батенько) нашої моральності мусив був працювати з нами цілий рік без утримання, на самих тільки харчах наших, і як йому обіцяли, що не викажуть начальству про те, що трапалося, то він був цьому радий і присягався вже так пильнувати нас, як очі свої.

Нас готували до виїзду. Бідний Павлусь, не тільки їхати з нами, ба, щоб, сказати, женитися, то він не міг би, бо занедужував дедалі більше. Нарешті й шептуха сповістила, що він не так хворий, щоб йому видужати, тому й перестала лікувати його. Я повинен був вирушати в місто для продовження так удатно початого навчання. Та любовна пристрасть, що гризла мене, і споглядання на слюзи стражденної цариці душі моєї примусили мене вдатись до хитрощів, за які, в моєму становищі, можна вибачити. Завчасно я прикинувся хворим; матінка підтримували ошуканство моє.

Я лежав у теплій кімнаті під кожухами, нічого не їв прилюдно, а всіма можливими наїдками, при секретному сприянні бабусі, матінка мене підгодовувала. Батенько тяжко гнівалися на мою хворість, але й у думці не клали ошуканства, і ми його добряче „на-

дули“, до того, що як прийшов час, то брат Петрусь з доміне вихователем поїхали. А я залишився і, пролежавши для годиться скільки днів, видужав і встав для любовних приємно безвинних утіх...

Брат Павлусь після виїзду Петруся страждав недовго. Він умер, на горі батенькові й матінці. Як не як, а все ж їх народження. Батенько рішуче вважали, що смерті його причина—доміне Галушкинський, який рано й невчасно повів його на вечорниці; а матінка, як і завжди, справедливіш за батенька робили висновок, що доміне Галушкинський тим винен, що часто водив їх на це веселе збіговисько; я ж собі міркую, що ніхто не винен у його смерті: вона трапилася сама по собі. Така, видать, була Павлусева натура!

З наказу батьків я, розграфивши папір, написав до Петруся сам: „Чи знаєш, брате, що? Брат Павлусь наказав тобі довго жити“. Матінка вислухали й, сказавши що дуже жалісливо написано, пустили сліз чимало. У відповідь мені Петрусь докладно описував—все високим стилем—всі визначні якості померлого й наостанку, розважаючи себе й мене, додав: „Тепер нам, коли батенько й матінка помруть, не між шістьома, а лише між п'ятьма братами—коли ще котрий не вмере—треба буде ділитися маєтком“.

Я кажу, що це була надзвичайного розуму людина! Він скрізь і у всьому хапався вперед.

Поховавши Павлуся, батенько й матінка стали радитись, як бути з нами. Й видко батенько в ту пору були схильні до жалю, бо швидко згодилися з матінкою, щоб уже припинити моє навчання.

Вони взяли в резон—нащо витрачатися і

доміне Галушкинському платити зайвих п'ять карбованців щороку, а користи, мовляв, жодної: діло було вже очевидне, що бодай би я всі можливі школи пройшов, і які є в світі науки прослухав, пуття б не було ніякого. Одверто скажу—не прийшлися науки до моєї комплекції. Батенько в завершення наради сказали: „Нехай і не вчиться, а буде дурнем, нехай на себе нарікає; побачить сам, яке лихо йому буде від його неуцтва“.

Добре. Яке лихо принесло мені небажання мое учитися? Аж нічогосінько. Я також виріс, як би й учений; апетит у мене, як і у всякого вченого. Закохувався у дівчат, і вони мене любили так, що вченому й не пощастить; причому вони не питали мене про науки—і в нас творительне, родительне і всяке відбувалося без знання граматики.

На військовій службі незнання наук пішло мені на користь: мене, не затримуючи, відпустили у відставку; інакше лежав би десь уже на полі чести. Зате тепер жив, здоров і завжди веселий. Не потребувалися науки й коли вступав я в законний шлюб з ніжнолюблячою мене дружиною, Онисією Іванівною, з якою також без наук прижито в нас п'ять синів і чотири дочки живих та трое померлих. І маєток у брата відтягав і новий придбав—все без наук, просто.

Погляньте ж, що робиться з ученими, хоч би і з синками моїми. Знають, поганці, все; не лише сотні, а й тисячі—куди!—я гадаю, й сотні тисяч карбованців розкинуть на гривні, копійки і скажуть скільки денежок навіть у мільйоні карбованців. Дивні знання. Волосся стало б їжаком, коли б я попереду не облісів! Мало того: як знають все минуле!

які в світі є держави, який король де царствував, як звали його жінку, дітей; а сами й ногою в тій державі не ступали, а знають. Все, все знають, від створення світу по цей день. Неймовірно! А не більше як мої діти, в тім же місті й училися; тільки й ріжниця, що не в тій школі, де я. От і проковтнули, здається, всю премудрість, та, проте, які виснажені, голубчики мої! Ні маленького животики, ні в жодного апетитцю порядного й, навдодачу, ніколи не вечеряють. Наче й не мої діти! Дослужилися в полках до чинів і орденів набрали, правда, та нахапали ж і ран і каліцтва. Одружилися всі з бідними, тільки й пильнували, щоб були освічені... Та цур їм! Вимагають, щоб і жінки мали розум! От вік! Матінко, матінко, що якби ви досі не вмерли, щоб ви сказали про письменних жінок?..

Це ж сини мої єдиноутробні; а що з внуками діється, так і глузду не вистачить зрозуміти їх! Бо ж усі ходи небесні знають, зорі в них наперелік і куди яка йде; не заглядаючи в календар, скаже просто, коли яка квартира місяця настане. Не лише мужська стать ковтає премудрість, а й жінки. Ну, що вони таке є? Нічого більш, як жінка, а піди ти з нею! Що вже проти своїх матінок! Просто в превиспренности вдаються. Вже не тільки на гусях, а й на клавірах ріжуть, та ще й як? Що навіть на варіяції піднімаються, співають кантики, цілком відмінно від попередніх скомповані, і, я вам скажу, спокусливо скомпоновані. Моя Онися Іванівна примусила раз нашу Пазиньку заспівати щонебудь гарненьке і слухала її, розкладаючи гарпасію; слухала-слухала—що ж?

не видержала й, підійшовши до мене, жагуче поцілувала; а вже бабі п'ятдесят два роки! Що ж молоді мусять почувати від їх кантиків? А балачки й розмови їхні? Бо ж і говорять і пишуть університетським стилем; розумій їх! А ті ж Пазінька та Настінька, навчені з примхи дружини моєї чужомовним діалектам, при нас цілі дві години балакали з офіцерами проклятою французькою мовою. Як пильно не прислухався, а не впіймав і жодного слова; нема й подібного, як нас учив доміне Галушкинський, спокій душеньці його! Який же з тієї їхньої балачки та був „результат“, як говорить згаданий гувернер, що догоджає невістці моїй? Пазінька тієї ж ночі, з тим же офіцером, без відома нашого, втекла й, за непростенням нашим батьківським, їздить з ним десь по полках. Настіньку в частих переписках з усілякими молодими людьми ловимо, лаємо її, але вона не кається. А як би по-старовинному?.. Та чого? Мало-літки, внучки мої, того й дивись, що коло вікна: той, мовляв, гарний, он пройшов милесенький, он у того вусики ловкі і т. п., а ще курчата одинадцяти й дванадцяти років. Щур їм та пек!—скажу я, як матінка не раз казали, і плюнув би при цьому слові, та не знаю, куди плюнути: скрізь те саме.

От ця то освіта, це навчання змінили весь світ і всі звичаї. Просвіта, смак, освіченість, політика, обходження—все не так, як бувало за нашого віку. Все не те, все не те!.. Зідхнеш і замовкнеш. Замовкну і я про них і стану продовжувати свої порівняння нашого віку з теперішнім.

ЧАСТИНА ДРУГА

Гаразд. Отже, візьмусь порівнювати, як закохувались за нашого віку й тепер.

Доміне Галушкинський, видатний наставник наш, не раз казав, що кохання є нез'ясоване почуття, приємне, корисне й захватне паче від інших гарячих напоїв, що задурює найрозумнішу голову і обертає, правда, часто в дурні, та стан дурости цієї такий приємний, такий чарівний, такий... Тут в нашого реверендісіме кров кидалась в обличчя, очі блищали як метеори, він тремтів усім тілом, важко, дихав і падав на постіль, наче сп'янілий.

Сини мої—це вже інше покоління, — що, розуміється, теж наслухались від своїх наставників, казали, що кохання є душа життя, життя природи, краса захоплень, повний світ щастя, есенція всіх радощів; коли й учинить неймовірні страждання, то одним подувом прихильности знищить усе й захопить на цілу вічність. Це рожа з квіток, амбра з пахоців, ранок природи... і все таке інше.

Нинішнє чи теперішнє, не знаю як вірніш сказати, покоління, вже внуки мої, маючи своїх Галушкинських в другому форматі—цебто костюмі, з іншими виразами про ті ж поняття, з іншими вчинками по старіших

правилах, від них то, нових реверендісмів наслухавшись, кажуть уже, що кохання є приємна справа, що для неї можна пожертвувати вільною півгодиною; часто невідкладна потреба при важких клопотах для голови; шклянка лимонаду для спраглого, а не того, що пробуває в спокійному стані; не варта найменшого роздуму, не тільки потурання володіти душею; що не гідна й не повинна вчиняти людині найменшої досади і, тим паче, горя. „Батьки й предки наші, як у всьому, так і в коханні, були дурні й панькались з ним, наче з чимсь путнім, зідхали, навіть плакали, і — дурні, дурні! — вмирили волею і проти волі, коли належало на кохання дивитись, як на ніщо“. Так говорять внуки мої.

Не знаю, хто з усіх, що так по різному мудрують, був правий, і що ще про кохання скажуть згодом; але я, що жив у вік доміне Галушкінського і ним керований, я кохав згідно з правилами й почуваннями цього великого педагога.

Приятелька моєї матінки, вдова, мала одну дочку і мала ще, як спадщину, сто душ батьківських, з іншими додатками. Ця вдова, вмираючи, не мавши кому доручити свою Тетясю, просила матінку прийняти сироту під своє піклування. Матінка, як були дуже жалісливі до всіх нещасних, згодилися на прохання приятельки своєї і, поховавши її, привезли Тетясю до себе. Це трапилось перед приїздом нашим із школи.

Приїхавши на святки додому, я побачив Тетясю й менше звернув на неї уваги, ніж на матінчин самовар. Не знаю, чи зовнішність Тетясі була така звичайна, чи доля

моя не прийшла, тільки я її бачив і не бачив, дивився на неї й не дивився. Вона була з моїми сестрами, з якими я, через різні свої справи, рідко бачився, окрім Софійки, що її я вчив грати на гусях і співати кантики.

Справді, чому мені було звертати увагу? Тетяся була років п'ятнадцяти дівчина, зріст її вигнало, худа, але після я примітив, що вона виповнюється... Лицем ні чорна, ні біла, серединка на полсвинці, щічки повні, рум'яні, та зрідка конопатенькі, очі сірі, зразу ніби й нічого, а згодом... Канальські очки! Ручка ловна, з довгими пальчиками... і, ей-право, нічого більше, щоб кинулося в вічі! Внуки мої, описуючи красу жінки (про дівчат, через непристойність, вони й не думають і не звертають на них уваги; замужніх тільки вважають гідними їхньої уваги і шукають їхньої прихильності), завжди починають з ніжок, ними зачаровуються, ними милуються, ними захоплюються, а інше все — додатки. У нас бувало так, що перше розглядаємо голову, а тоді вже дивимось на всю.

Ось ця Тетяся й була для мене ніщо, так само як і я для неї. Ми бували і вкупі з нею, і як нічого, то нічого й не було.

Минули святки, треба було братися до роботи. В матінки — не дримай ніхто. Баби й дівки дворацькі — само по собі, а діти — само по собі. Панночкам, що вже починали зватися „баришнями“, дано роботу „вибирати пшеницю“. Ця пшениця потрібна була, щоб з неї змолоти борошно на паску в наступний Великдень. Для такого борошна треба було, щоб пшениця була зерно в зерно, і для того баришні сідали за стіл і, розсипавши по ньому пшеницю, все нечисте з неї, до остан-

нього, вибирали й викидали, а потім чисту, вже вибрану пшеницю відкладали окремо. Праця корисна, приємна, що навіває меланхолію.

Мене, як маминого пестунчика, що його не бачено з три місяці, не відпускали матінка до братів у паничівську. І сидів я здебільшого в них у спальні на лежанці й неодмінно ласував чимнебудь. Не відпустили мене й після свят до братів, а посадили вкупі з сестрами вибирати пшеницю. Матінка мене тим урезонили, що треба, мовляв, уже мені привчатися до господарства, а ця частина найгосподарніша й вельми корисна.

Я не скучив за такою роботою, бо знав, що матінка не перестануть усолоджувати мене різними найдками.

З нами вкупі працювала над цією господарською і вельми корисною частиною Тетяся, а сестра Вірка тішила нас різними веселими казками й приказками.

От ми вибираємо пшеницю день, два і нічого. На третій день нас розсадили по різних столах: по дві сестри сіло на окремих столах, а Тетяся сіла окремо і, коли я прийшов до них, то цілком природньо, що мусив був сісти за один столик з Тетясею. Матінка, як уже відомо, були досить—де треба—хитренькі. Діло минуле, а в цьому випадку, чи не схитрували вони, як покажуть наслідки. А тут іще навдодачу до їх хитрощів устрив всесвітній пустун, штукар, що втішається з мук смертних, крилатий божок, сліпець всевидючий, одне слово, Амур, Венерин синокмазунчик.

От, коли я сів за один стіл з Тетясею з думкою вибирати пшеницю, сідаючи, торк-

нувся своїм коліном її коліна... Здається й нічого: хіба мало трапляється зіткнутися коліном або інакше якось з ким і нічого ж бо; підіть же, що трапилось зо мною! При цьому дотикові мене враз наче снігом притрусило: я затремтів, та це тремтіння було не від холоду й морозу, а від сильного жару, що раптом спалахнув у мені... Я нічого далі не бачив: ні пшениці, розсипаної передо мною, ні Тетясі, що сиділа проти мене... в голові зашуміло, а серце так і калаталося. Доміне Галушкинський згодом уже з'ясував мені, що це трапилось зо мною після першої поразки Амуровою стрілою, яку він—бестія!—вмочає для цього у воді ріки Стикса.

Добре. От як я цього всього зазнав, то й почуваю, що туман розвіюється, пшениця передо мною так і скаче праворуч і ліворуч; я хочу схопити якенебудь зерно, так рука моя дрижить дуже й не може втрапити ні на пшеничне зерно ні на ячне, чи інше яке, що в ній пробуває. Лава підо мною дрижить, піч, хоч і велика, а дрижить, стіл, вікна, сестри, стіни, Тетяся,—все, куди не гляну, все мерехтить...

Не подумайте, одначе, щоб це справді все дрижало,—о, ні! все стоїть спокійно й пробуває в порядку; але це я один дрижу всією постаттю й духом, або, як доміне Галушкинський не раз казав, тріпочеться в мені вся фізика чи ество, так само ж і мораль, або моральність. От як перетримтіла моя моральність, і я поволеньки став дещо тямити, прийшов до глузду, то й узявся вибирати пшеницю.

Та, не кидаючи роботи, я засумував і з приємністю згадував про солодко-важке ста-

новище, що сталося зо мною. Як би його відновити ще раз у собі? Відомо, як і від чого відбулося перше хвилювання; отже я, стаївши дух, ніби вибираю пшеницю, а сам лише пересипаю її і спідлоба дивлюсь на Тетясю... і, будь що будь!.. штовх її тихенько коліном... вона почервоніла... о, вершок щастя!.. почервоніла, губками замригала, наче наміряючись з кимось цілуватись, затримтіла... а на мене й не дивиться...

Запевне і її божок поранив своєю стрілою, як і мене, бо вона після мого штовханця щохвилини то червоніла, то блідла, то тяжко дихала... Я ж був у великій непевності, як мені далі провадити вияв полум'яного кохання мого? Я був недосвідчений і не уважний до оповідань про цю річ, що їх розказував нам реверендісіме Галушкинський. Нарешті, сама природа допомогла моему непорозумінню і вступила в права свої: вона вказала мені на чудові біленькі, тоненькі, довгі пальчики предмета моєї пристрасти, з якими вона перед моїми очима—не вибирала, а перебирала, як і я, пшеницю.

Чудовість їх вразила мене, я милувався довго... потім, сам себе не тямлячи, посунув до неї свою руку... посунув... Я своїм пальцем зачепив за її пальчик... зачепив і держу... Ой! яка вона стала червона! Я думав, що кров бризне з її лица... та я нічого, все держу й міцніше... наостанці захоплюю й другий пальчик... далі третій... четвертий... і вся, вся рученька її—тремтячи—в моїй, переможній... я стискаю її... вона ще більше червоніє... я стискаю дужче... вона глянула на мене... як? і що за очки!.. тисне мою руку й ледве виразно лепече: „серденько мое“...

Я, ледве тямлячи себе, стримався, щоб не вигукнути, але, шепчучи, сказав їй, пристрасно зазираючи в її сіренькі очки: „душенько!“

От рівно п'ятдесят дев'ять років, як ця чудова подія трапилась зо мною, але я все виразно пам'ятаю; кожний стук серця мого й силу стукання, кожний рух душі, цебто моральности моєї, кожний помисел ума мого... і спомин солодкий, що ж то було в дійсності! Сімнадцять раз я признавався в коханні дівчатам, розуміється, різним, але жодного разу не зазнавав такої солодкої приємности. Іду об заклад, що сучасні молоді люди й сотої долі того не почувають, признаючись у коханні—коли ще вони й признаються в цьому—що я та інші за нашого віку почували. То було справжнє кохання, а тепер—тьху!

Сестри мої не могли чути наших любовних признань або запримітити нашого раювання; вони, переслухавши Вірчині казки, за щось посварились між собою, після полаялись, потім билися, нарешті, помирилися і з галасом спішили закінчувати свій урок: кожному з нас дано по великій мисці пшениці, щоб перебрати її.

Ми забули не тільки за пшеницею, а й не пам'ятали, чи існував всесвіт: так нам було гарно, зчепивши наші пальці, стискати їх одне одному й жагуче позирати одне на одного... Ми були понад світом, що оточував нас!..

— Ходімо в сніжки гратись!—загукала сестра Любка.

— А ви закінчили свій урок?—запитали нас сестри.

Куди! ми почали були совісно, та чудовий Амур заважав нам своїми солодкими вправами. Тетяся сказала, що вже трохи залишається, що ми незабаром доберемо й вийдемо до них гратись, а вони, нас не ждучи, нехай ідуть собі. Сестри майнули з кімнати.

Тут нам, що залишилися вдвох сам-на-сам, була своя воля. Тільки зачинилися за сестрами двері, я, сповнений полум'ям кохання, забувши всякий порядок і не дотримуючись ступневості, замість того, щоб перше розцілувати ручки моєї богині, я перетягнув її через стіл до себе... став діяти просто набіло... прихилив до неї свою гарячу голову... і уста наші злилися на добрих чверть години!.. Невимовне блаженство!.. Спочинемо, переведемо дух, я скажу „серденько!“ вона промовить „дусінько!“—і зіллються наші щасливі уста!..

Потім вона скаже „серденько!“, а я вже відповідаю „дусінько!“—і знову цілуємось... Тут-то я спостеріг, що моя Тетяся незрівнянна красуня і що подібною до неї у світі не може бути. Все в ній здавалось мені чудовим, і я дав би їй перевагу в цей час перед усіма красунями на світі.

Стривайте ж, що з цього вийде. От, як ми собі так тонемо в блаженстві від взаємних поцілунків і забуваємо цілий всесвіт, я, хоч в якому був захваті, а зауважив, що двері напроти мене все потрошку відхиляються й видно, що хтось підглядає за нами; я став обережніший і вже не притягаю до себе Тетясі, лиш мимоволі нахилиюсь до неї, коли вона мене до себе тягнула. Вона зауважила, що я огинаюсь, стала оглядатися і теж побачила того, хто підглядав за нами.

Зніяковіла трохи, видерла в мене свою ручку, ми обітерлися й узялися щиро знову до пшениці.

Бачачи наше заспокоєння, особа, що підглядала, не сподіваючись побачити чогось більше, відчинила двері й увійшла... Судить про наше замішання! Це увійшла матінка! То вони підглядали за нашими вчинками. Мало сказати, що ми почервоніли, як варені раки! Ні, ми стали куди червоніші і світу вже не бачили, не те що пшениці.

Нуте. Вони ввійшли—й нічого. Походили по кімнаті і враз підійшли до нас і спитались, чого ми досі не вибрали пшениці. Ми мовчали: що нам було відказувати? Як найдобріша з мамочок, помовчавши, сказали зовсією ласкою: „Видать, вам ніколи було, забавлялись іншим? Га?“ Ми, зніяковівши, і далі мовчали. Матінка підійшла до нас, поцілували Тетясю й мене в голови й сказали з попередньою ж ласкою: „Годі вже вам працювати, у вас не пшениця на думці. Покиньте все і йдіть до мене“.

Ми радо залишили пшеницю й пішли за матінкою в їх спочивальню. Вони нас посадовили на лежанці, поклали різних ласощів і сказали: „Їжте ж, діточки, поки-то до чого ще дійде“. Ми їли, а матінка мотала нитки, потім спиталися в мене: „Що, Трошку, як я бачу, то тобі хочеться оженитися?“

— Хочеться, мамочко, нестерпуче!—відказав я, обсмоктуючи пальці, що замазалися в медовому варенні.

— І в мене бажання є таке й мені ліпшої невісточки не треба, як моя Тетяся,—сказали матінка й поцілували її в голову.—Так що ж будеш робити з Мироном Йосипови-

чем? Вбив собі в голову, щоб зробити з тебе розумного; про одне тільки й думає, а про здоровля твое та моє щастя йому й байдуже. Нічого робити, Трошко, їдь ти ще з Галушкою до міста, та не вчись там, а так собі побудь; я Галушці подарую ще полотно, так він буде пестити, а я тут прикинуся хворою, пошлють за вами; і я вже до тієї пори не встану, поки не виклянчу в Мирона Йосиповича, щоб тебе оженив. Чого нам дождати? Хіба щоб розпаскудився, як Петрусь, і щоб і тебе так скалічили, як Павлуся? Швидше сама в труну ляжу. Годі ж плакати, Трошку (при матусиних словах я ревне плакав, не від захвату, що швидко одружусь з Тетясею, володаркою мого серця, а що мусив їхати до міста й продовжувати це трекляте вчення), потерпи трошки, зате після на завжди вільний будеш. Жонатого вже не можна вчити.

— Чи не можна, мамочко, мене тепер же хутчій оженити, щоб не їхати?—сказав я, не перестаючи пхінкати.

— Як на мене,—сказали матінка,—я б тебе сього ж дня оженила: страшенно хочеться бачити синів сина мого,—так що ж робитимеш з упертим батьком твоїм?

— То краще я прикинусь хворим,—мовив я, втираючи сльози.—Я вмю так прикинутись, що й сами батенько повірять.

Матінці дуже вподобалася моя вигадка, і вони, зрадівши, розцілували мене, обіцяли підтримувати хитрощі мої й дали слово, коли я остануся і як поховають Павлуся—вже не сподівалися, щоб він видужав—то й заходиться тоді коло батенька щоб поставити на своєму. І в наслідок звеліли мені з Тетя-

сею при них же поцілуватись, як женихові з молодою.

Захватові нашому не було меж.

Тепер я тільки зрозумів матінчині хитрощі, що їм дуже хотілось, щоб я оженився саме з Тетясею, як з молодою досить багатою, і для цього, щоб дати нам нагоду закохатися одно в одного, засадили нас за одним столом вибирати пшеницю, а сами підглядали, як ми станемо закохуватися. Як же їм було не любити мене дужче за всіх дітей, коли я не тільки виконував усе на їхню волю, а ще й передбачав навіть бажання їх.

Закінчивши з Тетясею любовне наше раювання, я взявся вдавати з себе хворого. Батенько сліпо дали себе піддурити. При них я, лежачи під кожухом, стогнав і йойкав, а ледве вони вийдуть, так я вже й скочив—і їм, і п'ю, чого мені забажається. З Тетясею амурюсь, матінка з радощів регочуть, сестри—вони вже знали про плян наш—приспівують нам весільних пісень. Тільки батенько не бачили нічого й, приходячи навідуватись до мене, лише сопли з пересердя, бачачи, що їм не щастить притиснути мене.

Блаженний був час, коли згадаю! А згадую часто, особливо досягши старости. Перше кохання—оповідав мені Мирончик, один з синків моїх—є справжнє кохання й зостається в людини на все життя її. Правда щира! Нас доля не з'єднала з Тетясею, та я завжди і одружений згадував про неї. Мабуть і тому, що ні одна з коханих від мене, навіть і Онися Іванівна, моя законна дружина, так не любила мене, як незабутня Тетяся, і з усіх коханих, що їх можу нарахувати до тридцяти, я ні з однією так

приємно не амурився, як з Тетясею, від того й незабутньою.

Добре. От, як я так чудово хворію, а батенько й вирядили Петруся. А тут Павлуся поховали, і я пристав до матінки, щоб одружили мене.

Одного дня матінка, набравшись духу, пішли до батенька, щоб переговорити про мій добробут... Куди! Я гадаю й десяти слів не всигли промовити, як біжать щосили назад і розпатлавшись!.. Батенько згарячу турнули їх і збили хустку з голови...

Матінка, прибігши без пам'яті, чим трапилось запнули швидше голову й заходилися важко ридати. Потім звеліли мені грати на гусях і співати кантик: „Уж я мученіє злоє терплю“, а сами все плакали. Тут я здогадався, що батенько заялися й не згоджуються мене одружити, й від того і сам плакав.

Матінка—з усіх матерів найдобріша—забувши, що вони сами перетерпіли, взялися розважати мене й умовляли оцими словами: „Не сумуй, Трошку. Будь я канальська дочка, коли не перепру його. А ні, то поїду у Карнасхівку (друге наше село) та там вас і звінчаю. Нехай тоді розведе вас!“

Та плян матінчин не справдився з таких причин. Батенько як розлютувались на матінку, то дуже заклекотіла в них кров і напала спраглість. Враз назустріч їм несуть глечик тернового квасу, різкого, холодного. Вони, не довго думавши, схопили глечика й тут же, не сходячи з місця, видудлили його мало не половину. Випивши й заойкали... ой та ой! Недовго походивши й лягли в постіль.

Лікували батенька й знахарі й навіть лікар з міста—все нічого. Послали за Петрусем і взяли його, з доміне Галушкинським, із школи. Батенько, вмираючи, наказували мені й не думати про одружіння до тридцяти років, а перше служити. Петрусеві поступити, закінчивши навчання, в руські полки, що коло нас квартирували, й туди ж взяти й мене. Менших же братів дуже недавно відвезено в кадетський корпус, навіть у самий Петербург, то про них батенько нічого й не говорили. Матінці доручали пильнувати господарства й потім розділити нас і дочок повидавати заміж, нагородивши речами й одежею (якої у матінки було до прірви, що залишалось ще від їх бабунь). Потім кріпко-на-кріпко наказували матінці, влаштувавши все це, постригтися в черниці, щоб зберегти вірність їм, що лежатимуть уже в могилі.

Розпорядившись так про все, батенько прекрасно тихо й спокійно померли. Матінка, звелівши все, що треба, влаштувати до похорону й пославши оповістити сусід про таку оказію в нашому домі, пішли до комори щось видавати, а тут приїхали сусідки деякі провідати матінку в горі. Матінка пішли до них, і як наблизились до тіла батенькового,—тут були й гості,—ойкнули голосно, зомліли й покотилися на підлогу. Так ніжно вони любили батенька. Ми не знали, що робити з ними: хотіли полоскотати в носі, як робили не раз батенько в такому випадкові, але одна з сусідок, бачачи лихо, нагнулась і закричала: „води, води!“

Жінка наша, що тут же стояла, як бризне на матінку... Матінка як скочить, як дасть

їй стусана, та такого, що та й сама вже хотіла зомліти... „От, дурної шматок!—так загукали на неї матінка,—бризнула наче з відра, та ще холодною водою. Так ти мене й на смерть простудиш“. Згодом виправили цей непорядок: заготували тепленької водиці, і як тільки матінка зомліють,—а вони зомлівали при всяких, що приїжджали, нових гостях,—то на них цією водою бризнуть трішки, а вони блимнуть очима й очуняють. Страх як вони побивалися за батеньком!

А як тільки напрочуд жалісливо матінка примовляли, плачучи над батеньком! Хоч зараз на папір пиши. Я гадаю, ні один письменник не напише так жалісливо, як матінка примовляли, а вони ж були неписьменні. Якби вони жили в наш вік, коли не сором жінкам знати грамоти, то, я гадаю, з них була б така письменниця, що куди! Окрім жалісливих слів всілякого роду, вони ще при всіх урочисто говорили, що: „хоч яке було мое життя за ним і скільки я від нього, мого соколика, перетерпіла, а не порушила моєї супружньої вірності ні єдиного разу“. У думках, мовляв, людина не владна, та ділом я не провинилася.

Всі, що стояли довкола, плакали, слухаючи її жалібні стогони й промови. Звідкіль у них і слова бралися!

Коли все було готове до виносу, доміне Галушкинський, щиро сприяючи честі нашого дому, просив дозволу проказити надгробне слово, що сам він скомпонував. Всі присутні зраділи випадкові почути щось розумненьке, просили його промовляти, і реверендісіме, вилізши на стільця, почав пошпаргалці:

— В світі існує багато дій, а кожній дії є своя причина. Многе множество вельможних, шляхетних і підлих осіб, що зібралися сюди, є дія, а причина цієї дії—не що інше, як розпістертий перед нами їх вельможність, Лубенського козачого полку підпрапорний Мирон Йосипович, знаменитий пан Халявський! Що їх вельможність лежать розпістерті, очі їх заплющені, уста злипнуті, руки залякли—це є дія, та дії цієї яка причина? Їх вельможність померли. Їх вельможність пані підпрапорна з чади й домочадці плаче й ридає,—і це є дія, а дії цієї причина та, що славетний пан підпрапорний, їх вельможність, померли. Коли ж пані підпрапорна так плачуть і побиваються, то, певне, так чинять спроста? Ні, слухачі! тут є причина: їх вельможність пан підпрапорний були людина доброї душі й добродійного почуття. Коли ж пані підпрапорна плачуть, то чи нам мовчати, як камінню безголосому? Зовсім ні! Отже, плачте, великовельможні, плачте вельможні, плачте шляхетні, плачте підлі, плачте старшино, плачте козаки, плач Гетьманщина, плач Росія, плач о, всесвіте! Їх вельможність, знаменитий пан підпрапорний Мирон Йосипович Халявський гробу предається. Плачу і я і—змовкаю!

І справді, всі, що слухали це красномовне надгробне слово, всі ревне плакали.

І камінь би заплавав, якби міг слухати! Матінка ж, того й дивись, бухалась на підлогу, але, будши скроплені водою, знову вставали на нові сльози.

Щоб не розжалоблювати читачів, скажу коротко, що батенька поховали прекрасно, як гідність потребувала. А які були поминальні

обіди, так напрочуд! Всього було доволі й багато. При тому ж гості, щоб не давати матінці тужити, жили безвиїзно з родинами. Сусідки, що мають дочок, радили матінці швидше оженити Петруся, щоб господар був у домі, та матінка були хитрі: вони згоджувалися на одружіння та не Петруся, а мене й ждали тільки, щоб поминальні дні відійшли, чого і я ждав нетерпляче. Петрусь наполягав, щоб його перше одружити, як старшого, та матінка посилалась на останню волю батенька, що йому треба служити. Тут і Петрусь нагадував, що батенько наказували мені не одружуватись до тридцяти літ; отже добра матінка запевняла, що батенько це казали з гарячки й без пам'яті. Невідомо як би все це закінчилося, як нове нещастя спало на нашу родину.

У батенька був великий приятель, армейський—не пан, а „господин“ полковник, що квартирував по сусідству з нами з полком. У, та й бойка голова була! Він так заволодів батеньком, що навіть примусив завести за столом шклянки й чарки, а також ножі й виделки. Він ото й умовив вирядити менших братів у кадетський корпус і сам писав листи, щоб їх прийняли. Що б він ще наробив з нами, коли б батенько не померли так швидко! Одначе ж, цей лихий чоловік не вгомонився, а заходився горем прибити матінку. Ось послушайте, що трапилось.

Одного дня пише до матінки, що буде в нас узавтра й привезе Софійці жениха, якогось поручика. Матінка й нічого; ще зраділи, що, мовляв, невістку беремо, цебто Тетясю за мене, то треба з харчів одну дочку збути. Дожидають господина полковника з жени-

хом... А до речі сказати, то цей „господин“ полковник не те, що пан полковник: нема тієї пиhi, тієї амбіції, гонору; їздить один самотою парою коней, без варті, без сурм і бубнів; не тільки сиди, а хоч лягай при ньому, він слова не скаже й навіть терпляче переносить, коли перечать йому. Матінка справедливо про нього казали: „Він такий полковник проти нашого ясновельможного пана полковника, як двірський гиндик проти вигодованого“.

Добре. От і ждуть їхнього приїзду. Софійка, як зобачила, що вже їдуть, сховалася просто на горище. Справді, її становище було жахливе. Як їй показатися, коли приїхали на її оглядини? Але, ховаючись, доручила сестрам і дівчатам поглянути, який буде з себе її жених.

Приїхав, нарешті, полковник і жених; матінка посадили їх проти дверей, що до спальні. Двері ці відчинялися з спальні сюди, складалися з двох половинок і зачинялися клямочкою. Вгорі в цих дверях була щілинка. Цей опис потрібний.

От, як посідали всі й балакають про врожай, про смерть батенькову, про пошесть на худобу, і тут полковник став закидати про Софійчиного жениха і заходився оповідати, який то жених його ладний... Як враз двері із спальні, розірвавши клямочку, що держала їх, з тріском відчиняються до гостей і з них, як з мішка огірки, купами вилітають сестри мої, дівки, баби, дівчата і всі задрипанки, які могли бути в дворі.

Це вони цікавилися роздивитися жениха через щілинку в дверях. Як же щілинка була вгорі дверей, так вони наставили столів,

лав і на них повилазили, налягаючи одна на одну. Ваги їх не могли двері витримати, зламались, розчинились—всі глядачки полетіли, перекидаючись одна через одну... Цілком природньо, що ті, які падали, мусили були перелітати догори ногами й ними зачіпати гостей... Прецікава сценка була! Не тільки такої, я й подібної і в Петербурзі в театрі не бачив—хоч і там багато смішного, та все ж не те: куди там!

Надивився й нареготався полковник з женихом! І матінка ледве стримувалися, щоб не реготіти, та їм непристойно було сміятися, а належало гніватися на такий непорядок: давай лупцювати по чому прийшлося тих, що лежали й утікали від неї. А полковник регоче й, зауваживши, що між жертвами було кілька осіб чепурніше одягнених (то були мої сестри й моя богиня Тетяся), подумав, що поміж ними повинна бути й Софійка, хотів затримати Надю, але та відбила йому всі руки й таки вирвалася і втекла. Матінка пояснила йому, що це ще не старша, й промовила: „Та зовсім заховалася, і куди ж би ви гадали? На горище. Що бо то за дитячий розум: тепер ховається від жениха, а згодом, одружившись, сама буде за ним бігати“. Послали однак, за Софійкою.

Куди там! вона всіх післанців перелупцювала і, якби не хитрощами, не звели б її звідгіль за цілий день.

А то як підманули з горища і ввели в окрему кімнату, то й жениха туди впустили. Софійка (так була навчена матінкою) від нього і руками й ногами, знай гукає: „Не хочу, не піду!“ Та жених, розглянувши її уважно, сказав до матінки: „Моя, беру. Бла-

гословіть тільки“. Як би й не вподобатися кому такій дівулі? Здорова, повна, рум'яна, чорноволоса й наче б вусики висипали коло великих товстих червоних губ її.

Матінка дуже зраділи, що дочка їх до вподоби такій гідній людині, й потім з полковником міркували, коли справити весілля й інше, і тут уже, до речі, стали розпитувати: хто такий жених, як звать, звідкіль, що має, чи не водиться за ним чогось поганого, дебото чи не пиячить він, не картяр, не забіяка і таке інше. За нашого віку просто про все таке намагалися довідатись до шлюбу, щоб потім не жалкувати.

Це ще не були заручини й не те, щоб, по теперішньому, слово подано: зовсім ні. Часто траплялося, що так обезпечений жених, вирушаючи з захватом додому, знаходив у себе у візку гарбуза, після чого, як ясної відмови, не насмілювався більше й на поріг ступити. А тому й матінка, хоч і ласкаво поводитися з женихом і буцім би й тее, та були собі хитрі: вони хотіли перше про все досконально вивідати, що стосувалося жениха й достатків його, і тоді вже вирішувати, зважаючи на обставини. Це за нашого віку була спритність: мати женишка про запас. Часто три, п'ять женихів укупі, всім подане слово, за всіх збирають відомості і потім одному віддають дочку, а іншим підносять гарбузи.

Само собою розуміється, що молода нічого не знає й не має права вибирати, а одержує й любить того, кого їй підведуть, і прекрасно було! Ніхто не брав не себе праці розбирати подібності характерів, дошукуватись співчуття, спостерігати симпатію душ—нічого

не бувало! Живуть то й живуть. Тільки хіба при похоронах котрогось з них почувеш, що друга особа або хвалиться щасливим життям, з подружжями прожитим, або перелічує все те лихо, що від його зазнала. За життя ж їх ніхто нічого за ними не примічав: йшли за добрими людьми. Тепер же, батечки мої!—на другий день після шлюбу знаєш, чи щасливе подружжя, чи—як кішка з собакою.

Вернімося ж до своєї матерії. Тільки якого ж маху дали матінка при цій розмові з полковником, так я не надивуюсь, а особливо, знаючи їх тонкий розум і прирощенні хитрощі, за допомогою яких вони інколи й батеньком правили. Згадавши про сватання сестри, вони сказали, що хотіли б поспішити віддати Софійку швидше тому, що їм треба сина одружити...

— Якого сина?—спитав здивовано полковник,—невже Петра?

— Е, ні,—відказали матінка,—цей дурень, вважайте, лише про те й думає, та—ось йому (при цьому матінка в той бік, де стояв Петрусь, показали велику дулю)! Я свого сина, улюбленця, Трошка хочу оженити.

— Змилуйтесь, добродійко! (полковник з матінкою був політичний і завжди величав її добродійкою, наче яку особу). Змилуйтесь, як його женити? Він ще хлопчик, дитина.

— Ого!—заперечили матінка.—Та в нього вже не дитяче на думці. Раніш оженити, то йому й не втямки буде гуляще життя і, хоч не хоч, буде постійним чоловіком. При тому ж він уже закоханий в ту панночку, що з нею я гадаю одружити його.

— Ви занастите його й ту нещасну дівчину, що з нею жените його,—сказав полковник із запалом,—краще віддайте його в школу, нехай продовжує навчання.

— Е, мій батеньку! (так матінка висловлювались против особи, що її шанували. Було за що шанувати ворога нашої родини! Ось послушайте далі).—Як йому продовжувати, коли він і не починав ще вчитись?—Тут вони розповіли полковникові всі штучки: як задобрювали доміне Галушкинського, щоб мене не навантажував ученням, і як я ловко прикидався хворим, щоб не ходити до школи.—Й до чого, мій батеньку, те вчення,—додали матінка:—голова—то не шлунок. То шлунок чим хоч напхай, все пройде, можна зчистити, як же голову забити граматами й архіметиками (матінка, як неписьменні, не могли правильно називати наук); і вони там заколобродять собі, то вже й олександрійський лист не допоможе. NB. Треба дуже було матінці вдаватись у такі міркування. Вони себе цим убили. Ось послушайте.

Полковник замислився і, як людина, що була в Петербурзі, що знала там усяких хитрощів, змовчав, начебто й згодився. Потім, на від'їзді, став просити, щоб матінка відпустили взавтра коханих своїх синочків до них обідати.

Бідні мамочка, нічого не підозріваючи й не передчуваючи нещастя, згодилися і дали слово.

На завтрішній день Петруся й мене одягли й причепурили чудово. Батенькові ліпші пояси, ножі з золотими ланцюжками за поясами, шаблі турецькі в багатих оправах... фа! Такі

молодці ми були, що з-під ручки тільки поглянути!

Матінка й Тетяся дуже мною тішились. Повезли ж нас у Берлін, матінчиному посазі, запряженому шістьма кіньми, в шорах; один машталір керував ними й щохвилини ляскав бичем. Ми виїхали з дому дуже покійно, і я з матінкою і навіть з Тетясею розпрощався сяк-так.

Дорогою ми міркували з братом, який в пана полковника мусить бути значний бенкет і як, при багатьох у нього гостях, будуть віддавати нам честь, як личить і варто славетним Халявським. Петрусь передбачав, як він буде по обіді з панночками гратись у королі, в жмурки, які загадки загадуватиме, а я розрахував, як я добряче наїмся на цьому бенкеті й буду примічати, чи так добре відгодовується птиця в нього, як у матінки. В цих приемних мріях під'їхами ми до квартири полковника.

Одним один вартовий ходив коло якоїсь зеленої таратайки—і більше нічого.

Ми увійшли в будинок. Салдат сказав, щоб ми в першій кімнаті, порожній, дожидали його високоблагородія. Що накажете робити? Ми, Халявські, мусили були ждати; вже ж не без обіду поїхати, коли він нас запрошував, ще б образився. От ми собі ходимо або стоїмо, а все сами. Як ось у другій кімнаті чуємо полковника, що розмовляє з гостями, і часом чуємо, що згадують нашу фамілію і дуже регочуть.

Ждемо ми годину, дві; ніхто й не подумає нам подати щось закусити. Поглядаючи одне на одного, уявляємо, що матінка за цей час давно вже попоїли й відпочили, а ми ще й

не снідали й ніхто про нас не піклується.

Геть-геть після полудня вийшов полковник до нас і—уявіть,—в білому халаті й ковпаку. Запевняю вас—мало того,—не зняв перед нами ковпака, а навіть головою не кивнув, коли брат і я, іменно я, зробив йому, з відхиленням рук такий уклін, як, за наставленням незабутнього доміне Галушкинського, слід було віддати начальникові. При тому, ніби для більшої непошани до нас, курих ще й люльку й, не виймаючи її з рота, спитав: „Чи вмiєте ви писати?“ Це ввічливість? Це пристойність? Вже б, принаймні, спитався про здоровля матінки, коли не подбав спитати про наше! Та це ще квіточки, почекайте, що далі буде!

На таке чудне питання, розуміється, ми відповідали притакуючи, бо Петрусь писав швидко, виразно й чисто—він був геній у всьому—я теж, хоч як уже там писав, та все ж писав і міг написане читати.

— Ну, коли вмiєте, то підпишіть оці папери,—сказав пан полковник і покликав:—Тумаков! скажи їм де і як підписати.

Підійшов до нас—я думав, що він доміне Тумаков і мусить нас учити якихсь наук—однак ж, це був просто Тумаков, і показав перше Петрусеві, що писати, потім узявся до мене. „Пишіть, сказав він,—к сьому проханню“... Я написав це вбивче, прокляте, що занастило мене тоді й на все життя чинило мені лихо, я написав і закінчив усе за вказівками Тумакова. Він зібрав наші папери, і коли пан полковник сказав йому: „Заготуй же наказ, та швидше“,—він пішов від нас.

„Все це добре, що ми трохи пописали,—по-

думав я—та що ж з того? Де ж обід, на який нас запрошено, і ми приїхали так урочисто? Як от пан полковник, походивши по кімнаті й покуривши люльки, гукнув: „Давайте ж обідати, вже друга година“.

„О, злочасна фортуна! Що ти робиш з нами, смертними!—гукнув я сам собі (улюблений вираз нашого реверендісіме, коли його спіткає яка невдача).—Друга година, в нас удома досі вже полуднують, а ми ще й не обідали!“

Але, завдяки проворності слуг пана полковника, я не встиг ще гарненько посумувати, як уже стіл був готовий—та який це стіл?! Все не по-давньому! Кожному окремих пристрой з усім теперішнім приладдям: чарки, шклянки, карафки... з чим би ви гадали?.. З водою, ей-богу, з водою!.. Як хочете, а правда...

Дивлюсь, стіл налаштували на дванадцять персон, а гостей нас усього чоловік п'ять з господарем.

Нарешті, поставили давно жданий обід. Я ледве не зареготав, зобачивши, що всього-на-всього на столі поставили вазу, соусник та печену курку на блюді. Правду мовити, смішно було мені, згадавши про наш звичайний обід, поглянути на цей мізерний „обідик“. „Та,—подумав я,—це, може, ще перша зміна? Побачимо“.

Полковник вийшов уже в сурдуті й гості за ним теж—чи повірите?—в сурдутах... Але яке нам діло, ми буцім і не примічаємо. Як ось, послушайте... Пан полковник сказав: „Кличте ж п. п. офіцерів“... і тут вийшло з другої кімнати чоловіка сім офіцерів, не вклонившись нікому, навіть і нам, приїжджим, сіли просто за стіл. Можна сказати чемно

з нами поводитись! Мабуть вони з паном полковником бачились перше, та ми ж прохані... Ну, добре, посідали.

Стали подавати: поперше, суп такий ріденький, що якби матінці такий подати, так вони б сказали, що в ньому небо ясне просвічується, а іншу промову проказавши вилили б його на голову куховарці. Хоч який уже там був той суп, та я його швидко вичистив і, почувуючи, що він у мене не дійшов до шлунка, попросив другу тарілку. Полковник і ліпші гості зареготали, а гірші глянули на мене з подивленням, а мені все-таки супу не подвоїли. Після супу подали печеню з хроном; я взяв досить і тим задовольнився. Потім подали по два рідких яечка, якийсь сос, якого досталося лише полізати, не більше; та наостанці—печена курка. Честю моєю запевняю, що більше нічого не було на проханому—для нас—обіді.

Впродовж обіду, перед ким стояло в плящі вино, ті вільно наливали й пили; перед ким же його не було, той пив саму воду. Петрусь як незвичайного розуму був людина, що йшов швидко вперед, бачачи, що перед ним нема вина, протягнув руку через стіл, щоб узяти до себе пляшку... Як же гукне на нього полковник, щоб він не смів так сваволити й що йому про вино сором і думати! „Подивилися б ви, пане полковнику,—подумав я сам собі,—як ми й горілочку дудлимо й скільки вже років!“

Я, не мігши пити води й не бачачи на столі нічого з питва, спитав у чоловіка, щоб подав мені хоч пива... Полковник знову зареготав і гості за ним. З тим і встали з-за столу...

Так от вам і бенкет! От вам і проханий

обід! Ми гадали собі зараз їхати додому, щоб затамувати голод, що мучив нас. Хіба могли ми, що досі, можна сказати, купалися в маслі, молоці й сметані, бути ситими такими фльоровими наїдками? От з цього часу став псуватися світ. Всі стали наслідувати пана полковника в частуванні, і пішло чимраз все гірше.

Будь ласка ж, іще не все. Як ми збираємося виїздити, а тут полковник підписав якийсь папірець і, віддавши його Тумакову, сказав нам: „Ну молодці! віншую вас царськими салдатами! Я знав, що ваша мати ні за що не згодиться відпустити вас на службу, так я ошуканством вас залучив до себе. Ваш батько (батько!.. що б то сказали батенько? та він і матінку нашу величав просто матір'ю)... ваш батько був мені приятель, і я, коли він помирав, дав слово врятувати вас від гуляшого й розпутного життя, в яке ви вже втягнулися і від якого загинули б. Ступайте тепер служити. Ти, Петрусь, коли постарієшся, будеш чоловіком,—так мені здається. Вчися швидше служби й будь у ній справним. А ти, череваню (сказав він мені: правда, що в мене, за матінчиним піклуванням, пузце було добреньке, що завжди їх втішало), мамин синочку, з тобою багато мороки буде. Та я тебе приписав до такого капітана в роту, що тебе вимуштрує. Ось наказ. Тумаков, виряди їх цього ж дня по ротах, обмундирувавши як слід!“

Не знаю, коли б це та замість мене були матінка, і коли б це їх віддавали на службу, вони б неодмінно зомліли. Я сам, буди мущеської статі, почувши таке страшне призначення, ледве втримався на ногах. В пер-

ший момент й я не стямився, що мені слід робити: чи відпрошуватися в полковника, щоб він перестав гніватися на мене й не віддавав би мене на службу, чи зятися й відбиватися руками й ногами й кричати з усієї сили, що не хочу. Перш ніж я вдався до цих засобів, перш ніж я зважився на щонебудь, перш ніж опам'ятався, як Тумаков схопив мене за плечі, та так боляче! враз повернув до дверей і майже поволік мене за собою, бо ноги мої, від неладу в голові, зовсім не могли рухатись...

Коли я вийшов з квартири, повітря мене трохи освіжило, і я зібрався з думками, що мені треба було робити в такій скруті. Я став плакати, ревети, звати на допомогу матінку, бабусю і всіх, кого тільки міг з домашніх згадати... Коли жорстокий мій,—справді таки „руководитель“ (він дошкульно вів мене за руку, глузуючи з мого страждання) до того зарозумівся й такий зробився нахабний,—проти кого ж?—проти уродженого, шляхетної крові Халявського,—що став мене штовхати під ребра, щоб я йшов хутчій, як то мені все це було терпіти, вже, запевне, не від шляхетного, а від простого, підлого роду Тумакова й одягненого по-салдатському! Леле!—скажу і я, як казав англійський мілорд Георг у прекрасній написаній ним історії своїй...

Що я пережив і як жорстоко перестраждав, поки сажнів через двадцять перетягли мене й завели в якусь хату, де все були салдати. Я гадав, певне, що тут мене заріжуть, застрелять, бо бачив, що тут по кутках стояло багато рушниць, шпаг чи шабель—не знаю чого, а тільки все страшне...

Та замість того, коли Тумаков проказав щось по-своєму, по-салдатському, враз мене схопили, посадили, і коли я ще не зібрався з духом, як відпрошуватись, вони мене обстригли, наїжили лявержета й боляче мені було, коли правду сказати!.. Потім—той за руки, другий за ноги, й таким чином всунули мене в повний салдатський мундир. Тумаков дав двом салдатам якийсь папір і сказав: „З богом, зараз же!“ Ці страшні вусані схопили мене під пахви й таким побитом повели мене з собою.

Куди ж повели мене? Просто в похід за п'ятнадцять верст від того села, де квартирував пан полковник! Мене, пана підпрапорного Халявського, записаного в москалі, одягненого, як справжній салдат, що обідав дуже легенько, не полуднав!.. І повели пішки п'ятнадцять верстов!!!

Привели до роти, під команду якомусь капітанові й стали мене вчити служби... Буду ж пам'ятати цю службу!.. Скажу коротенько: щоб бути ретельним салдатом, треба стояти, ходити, повертатися, дивиться не як хочеш, а як велять!.. Ох, боже мій, і про минуле згадувати страшно!.. Як же то було терпіти?..

Як служив і що не ретерпів брат Петрусь, я зовсім не знаю: мене з ним розлучили з самого дому його високоблагородія, цебто пана полковника; інакше називати і тепер боюся, начебто пан капрал підслухує. А ці мені пани капрала, сержанти, фельдфебелі, ефрейтори!.. От лиха було мені з ними! Я хотів проти них дотримати всієї чемности й, пам'ятаючи золоті наставляння нашого реверендісіме, що виголошував, тикаючи вка-

зівним пальцем правої руки об долоню лівої: „коли побажаєте вчинити комусь вельми гідний респект, ніколи не іменуйте нікого просто, по прізвищу або рангові, а завжди вживайте поштивого прикметника: „доміне“. От я й висунувся до свого найближчого начальства бути чемним і, в наслідок цього, при першій нагоді, відкатав: „Доміне капрал!“ Буду ж я пам'ятати цього доміне!.. Засміяли мене, катюги, на весь полк. Та що! В десяти товстих томах не опишеш, що я перетерпів від цієї служби. А ці панове капрала з товариством, як зійдуться, так, того й дивись, скаржаться, що я їх замучив. Не знаю хто кого.

Будь ласка ж. Ось тут і трапилась зо мною жалюгідна подія. Коли повернувся наш берлин додому, порожній, без паничів, то матінка опинилася в безпросвітному становищі. Як було їх матерньому серцеві побачити посудину, як доміне Галушкинський називав, порожню, а синочків там не знаходити. Їм подали листа від пана полковника, але як нікому було прочитати,—послали за стареньким дячком, що поступив на місце померлого пана Книшевського...

Той прийшов, та без окулярів, побіг за ними, а матінчине серце все потерпає від невідомости. Нарешті, прийшов пан дяк і, прочитавши листа, оголосив матінці, що нас, її коханих синків, взято в салдати... Не знаю як при цьому матінка не зомліла навіки?! Але першим їх ділом було послати прикажчика до пана полковника благати, впрошувати його, щоб не занпащав передчасно випещених, цілком не для служби народжених нею дітей, дав би їм на світі пожити й не-

засуджував би їх, через службу, на видюшу смерть.

Та полковник—а ще називався приятелем батеньковим!—слухати нічого не схотів, ще розсміявся і з тим відпустив післанця.

Тут матінка, побачивши, що це вже не жарти, хутчій вирядили бабусю з великим запасом всілякої провізії й післали до мене, щоб годувала мене, берегла як очей і скрізь по походах не відставала від мене. Так куди тобі—командирство й чути не схотіло. Його благородіє, пан капітан, звелів бабусю з усім добром із села прогнати; а за те й не думав, що я навіть захляв без звичайної домашньої їжі! Але це ще не таке велике нещастя, що про нього хочу розповісти.

Добре. Бабуся повернулася й розказала все, не стаївши, що бачила мене і що я все плачу від служби і зсохся як тріска... Матінка звереснули, звеліли якнайшвидше запрягти таратайочку легеньку. NB. В берлін вони не могли влізти через вузькі дверцята. Сіли в неї й понеслись як стріла, все примовляючи: „Подивлюсь я, як цей двірський гиндик мене не пустить до моєї утроби. (NB. Це гиндиком вони називали в критику його високоблагородіє пана полковника. Ім це можна було, вони не були на службі). От як матінка їдуть і поспішають, не встигли проїхати й п'яти верст—їх взяло на кольки, та які! Кричать не своїм голосом! Це все з незвички їздити. Насилу довели додому, і тут—ой та ой!.. та й заклинали ж вони його високоблагородіє пана полковника! І посеред таких прокльонів, на десятій день, пре-гаразд і переставилися. Ой, боже мій!.. Я зовсім не знав про цей випадок. Все

сумую через оту службу, а того й не знаю, що мені ще треба гірше тужити, що я зостався круглим сиротою, без батенька й матінки, та ще й на службі. Нікому було мене ні приголубити, ні поплакати надо мною... Згодом вже довідався я, що коли матінка вмерли, то сестер забрала до себе одна наша тіточка, і Тетясю також, і там віддала сестру Софійку заміж і Тетясю також... А та, зрадниця, охоче пішла після мене за іншого.

Правда, що і я не мав часу добренько подумати про неї: то рушницю вчився чистити, то ремні білити, то марширувати, і все—от мука була,—починати з лівої ноги...

Тільки тепер признаюся, що я де в чому лукавив, ніби не можу вивчитись. Його високоблагородіє скільки раз обіцяв зробити мене повним капралом, коли я буду ретельним і перейму все. Хто ж би мені велів зробити таку дурницю, щоб добиватись до вищого чину? Коли салдатові так трудно, а капралові—і не приведи господи! Сам знай усе й учи інших. Ні, не на такого напали! Кожного разу сміявся дуже своїй штуці—для заохоти мені дали чин пана капрала. Добре. Я—що робити? Взяв та й став, буцім нічого не розумію, все робити навиворіт; коли, дивлюсь, віддають в наказі, що „капрала Халявського за лінощі, непонятливість, неретельність до служби і, взагалі, за нерозсудливість розжалувано в рядові“. От так їх учи, як я!..

Нарешті, прийшов указ про вільготи шляхецтву, за яким можна було мені, як природному шляхтичеві, покинути службу. Я не знав, з якого кінця зайти, щоб вирватись

швидше на волю; мене ж порадили добрі люди вдатися до ротного писаря. От голова була! Я не знаю, в яких школах він учився, тільки в десять раз був розумніший за доміне Галушкинського, який бувало п'яти слів не напише, не почеркавши піваркуша паперу. Писар же, навпаки, разом і компопував і переписував начисто, так що,—чи повірите?—двох раз не понюхав табаки, а вже готовий папір, і подає мені підписати.

— Що писати?—питаюсь я,—розтолкуйте мені, пане писарю.

— Пишіть ось на цьому місці: „до сього прохання...“

— Батеньки мої, голубчики!—гукнув я, випустивши перо з рук:—ні за що в світі не напишу цього жахливого слова. По цьому слову мене прийняли на службу...

— А тепер по цьому слову вас відпустять,—так умовляв мене пан писар і сказав:—воно хоч і однакове слово, та вмій тільки наш брат, писака, до речі його всунути, так і правитиме за інше. Не в слові сила, а в умінні до місця його вклеїти; а це наше діло, ми біля того й ходимо. Не бійся ж, брате, нічого і підписуй сміливо.—Такими розумними й ученими доказами переконав він мене, нарешті, і я, не довго думаючи, підмахнув і руку приложив.

На мое надзвичайне щастя, його високоблагородія пана полковника на той час, за виїздом до Київа, при полку не було, а потрапив мій папір якимсь випадком до пана прем'єр-майора. Він покликав мене до себе й довго вмовляв, щоб я служив, був ретельний по службі, і, коли б у цьому постарався, то й був би підвищений у „фендрики“

(тепер прапорщики), а там, мовляв, і далі пішов би.

„Дякую за добру пораду!—подумав я,—добре на службі вашій, а вдома мені краще буде“. Отже, не вважаючи ні на які його поради, що не подобались мені, я настирливо просив за чисту відставку, яку й одержав з нагородою чином, за службу понад два роки, відставного капрала.

Жодними словами не можу висловити радощів моїх, коли довідався, що я вільний у всяку годину правою ногою виступати, ходити згорбившись, в розвалку і як мені заманеться і що можу виїхати із своєї роти! В ту ж годину поспішив найняти конячку і, не оглядаючись, покотив додому. На мое щастя, ще й недалеко було.

Що ж я застав удома так це жах! Всю челядь нашу, колись при батенькові та матінці, численну, всю розпущено; хліви й повітки, де годувалися птиці й інша худоба, все зруйноване, спустошене. Я зібрав усіх людей, помістив і попризначав на посади, птиць та іншу худобу наказав зачинити на відгодівлю, як було при матінці. Шануючи звичаї предків, я запровадив сніданки, обіди, полудні і ввесь порядок, що був при незабутніх батьках моїх. Я не дуже зважав на нову моду, що перейняли сусіди в колишнього мого його високоблагородія пана полковника, і, не наслідуючи його, жив на свою волю. Та й спочивав же я й відїдався після служби запопадливо й місяців через два мав приємність спостерігати, що я відївся, і в постаті і взагалі комплекцією моїй став на мірі.

Згадуючи про все, що трапилося зо мною

в житті, мимоволі народжується в мені—не знаю яке, філософічне чи пійтичне—міркування,—нехай панове вчені розберуть: зрівняти теперішніх молодих людей з нами, минулого віку паничами. Яка різниця! Ми думали про життя, шукали нагоди втішатися ним, не пропускали для цього нічого й раювали на свою уподобу. Хоч дужі й гнітять нас, як мене пан полковник, віддадуть до служби, примусять переживати увесь тягар її, замучать муштрою, знесилять походами, як мене кожних два місяці в поход з роти до штабу й назад, а це ж, як я зазнав, п'ятнадцять верстов в один кінець, та все ж знайдуться жалісливі серця—в кого матінка, в кого тіточка, а де й пан писар, як мені, допоможуть та й вирвуть зо служби,—гуляй собі на всі чотири вітри!.. Тепер же... Ой, боже мій!.. Ледве лиш на ноги зіп'явся, то вже думає, як би поступити на службу. Ну, потрапив нарешті. Що ж?—з стайні не вилазить, все працює, як би ліпше вичистити коней; з салдатами не розлучається, рушницю з рук не випускає, все, щоб удосконалитись йому в військовому реместві. Відмовляється від відпочинку, ні з'їсть, ні вип'є чого смачно. При тому ж одне в нього бажання,—коли б швидше була війна, іти в похід, рубати, колоти ворога... Дивись—самого забили! А ми, що мислять на зразок мене, живемо та поживаємо, гладшаємо й багатіємо та дітками обростаємо. Хто більш виграє?.. Ось вам і новий порядок на світі!. Так само ведеться у всьому...

Привівши себе й домашнє господарство до ладу, я став жити в спокою. Вставши, гуляв по кімнаті, а тотім спочивав; інколи

виходив у садок, щоб поїсти фруктів, а потім спочивав; розуміється, що час для їжі в мене не гинув марно. Закінчивши всяку таку працю, я лягав у постіль і, пригадуючи, які страви звелено зготувати назавтра, солодко засипав.

В такому приємному гаєнні часу я, якось гуляючи по кімнаті, став проти дзеркала оглянути себе й помітив, що я проти минулого покращав: зробився на обличчі білий, рум'яні на всі лиця, в комплекції повний, одне слово, я собі дуже вподобався. „Нащо ж марнуватиметься молодість моя? Мені дев'ятнадцять років, собою гарний, службу відбув два роки з гаком, більше не повинен мучитись. Служив не дарма—при відставці нагороджено чином „від регулярної армії відставним капралом“. Інші, по сусідству мені відомі, довше за мене служили, а коли матері їх випрошували для них відставку, то вийшли просто салдатами, без нагороди чином. Як же так сидіти, склавши руки? Дай кинусь по сусідах, буду закохуватися в панночок, виглядати молодих, а там і одружусь.

Сказано—зроблено. Зібравшись, я вирушив у дорогу. Насамперед, на моїй двоколісній таратайці, що на ній матінка їздили й на якій їх розтрясло на смерть, як вони їхали до мене в полк, подався я до тітки, де жили мої сестри. Тіточка, окрім Софійки, встигла видати заміж і сестру Віру, обох за близьких сусідів, людей найгідніших: у кожного були свої хуторці й багато худоби. Вони, а потім і інші дві сестри, що вийшли за людей з такими ж достатками, жили й поживали собі прегаразд, оточені діточками в

порядній кількості, зважаючи на короткий час їх подружнього життя. Тут же довідався я, що Тетяся моя, від мене колись жагуче кохана Тетяся, з своєї волі і без усякого силування і з повною охотою вийшла заміж за якогось піхотної армії офіцера й також має двох дітей... О, зрадлива!.. Вся кров схвилювалася в мене при цій звістці... Нинішні молоді люди! Коли трапиться вам десь у товаристві або віч-на-віч з молодою дівчиною вибирати пшеницю й ваші пальці з якоїнебудь причини зчепляться до купи, то, хоч як би та дівчина була чудова, не припускайте пустуна Амура вразити ваше серце й не піддавайтесь його владі; не пильнуйте, щоб зіткнулися ваші сугави, й не дайте розжевритися любовному полуменеві, в противному разі й вас настигне участь, подібна до моєї: вона вийде за другого, а для вас зостанеться тільки спомин... Правда, спомин приємний, чудовий, про блаженні хвилини, але... як доміне Галушкинський мовляв: „Найдорожчий спомин нікчемніший від найслабшого виконання в теперішньому“. Більше ні слова про зрадливу: всі почуття до неї заховані в моему серці.

Злегенька тільки я спитався в тіточки поради, з ким би мені одружитися. І вона намічала мені десятків кілька дівчат на виданні з різними гідностями. Були одиначки, цебто, що мали в спадщині чималі маетки, були сами-треті, сами-сьомі, одна була одинадцятою: воля вибирати яку завгодно. Коли я кажу—молода, з гідностями, то не уявляйте, що я кажу пристосовуючись до теперішніх понять, цебто, що дівчина вихована добре, навчена всіх мов, танців,

музики різної та інш.,—ні, ми розуміли справи в справжньому змісті й речі називали, як треба; вихована означало в нас: вигодована, випоена, не жаліючи коштів, і від того дівка повна, здорова, соковита, кров як не бризне з лица; освічена означало, що вона мала в що вирядиться й надати собі образ, чи вигляд видатний; під іншими ж гідностями розумілося рухоме й нерухоме майно, пуди срібла (тоді срібло не рахувалося на гроші, а на вагу), сундуки з платтями, все глазетовими, парчовими, що все це не втрачає ніколи ціни... Так от гідності, що прикрашують дівчину!.. А чи розумна вона або добра сама і яку душу й серце має—про це ніхто не турбувався. Розуму у подружжі для жінки не потрібно: це аксіома.

Коли б і трапилося жінці мати часточку його, вона повинна його гасити й ніде не виявляти, інакше до чого їй чоловік, коли вона може міркувати? Добра чи скажена—однаково: чоловік на те й чоловік, щоб у всьому вів її по своїй волі. А ради цього всього, скажіть, будь ласка, чи треба давати освіту жінкам? На біса їм тоді чоловіки?.. В наш час справедливіше на цю річ дивилися, і прекрасно все йшло. Тільки й дбали про повноту комплекції молодої, і коли все було повне, то женихи й крутилися коло таких.

Цього ради і я вчинив, згідно з цими розсудливими правилами, і тому склав список відомих дівчат на виданні по кількості й якості їх гідностей.

Спершу поставив я, правду мовити, одиначок, бо, признаюсь у моїй хибі, не люблю ділитись: хоч і небагато достанеться після

смерти її батьків, та все це моє, невід'ємне. Чесно запевняю вас, що цього правила мені ні матінка, ні батенько, ні доміне Галушкинський, ні в школах, ні ті пани капрала, що вчили мене вирушати з лівої ноги, ні одне їх благородіє й навіть високоблагородіє—ніхто мені не навіював, а, видко, благодійна природа наділила мене цими правилами, що, ей-ей, не погані й не збиткові.

От я й заявився у перший за списком дім. Батько був бунчуковий товариш, Гаврило Омелянович Перекрута; мав „чималі маєтності й хатнього добра до прірви“,—так стояло в записці й добавлено: „і єдиноутробна дочка Гликерія Гаврилівна, в літах, собою на вигляд охайненька, хоч дивиться суворо, та це прикидається, щоб усі її боялися й слухалися“. Збираюсь сватати, я сам скомпонував собі рекомендацію й вивчив її напам'ять. Приїхавши до пана бунчукового товариша, я став проказувати перед ним свій „діалог“. Пан Перекрута терпляче слухав і, де я переводив дух, він вигукував по черзі: „чи бачите!“ „чи видите!“ Коли ж я скінчив усе й завершив словами: „отакі мої гідності ждуть винагороди згодою вашою на законне мое одружіння з єдиноутробною дочкою вашою“. Так він, сказавши: „та й тільки?“ вийшов і залишив мене в чудовій сподіванці уздріти перед собою молоду. Коли раптом... хлопець відчиняє двері й подає мені великого гарбуза, кажучи: „це вам, паничу, прислала паночка!“

Осміяний, я вибіг з дому, розуміється, не взявши гарбуза, й поспішив виїхати з такого негостинного дому. Обставини вимагали поспішати до іншого дому, де ще не могли

почути за зроблену мені відмову, я звелів, не оглядаючись, гнати до другого батька, в якого, за списками, значилась єдинородна дочка Хима.

Приїжджаю, мене приймають ласкаво; я поспішаю з'ясувати причину мого приїзду, кажу свій діалог... Господар витріщив на мене свої очі й промовив: „І бог з вами, паничу, чи не здуріли ви трохи? В мене тільки і є, що єдиноутробний син Юхим, а дочкою не благословен і по сей день, аж ніяк не маю. Як же за мужеську статть видати таку ж мужеську статть? Очуняйтесь!“

Я вже й не дослухав останніх слів, а, сорому ради, вибіг, чіпляючись за двері та пороги, стрімголов на ганок та в таратайку й покотив у третій дім, за списком.

Та що довго розказувати! Таким побитом я об'їздив усі доми в околиці верстов на п'ятдесят, де тільки прочував, що є панночки чи баришні, скрізь заявлявся, всюди проказував свій діалог... і, коли б з усіх одержаних гарбузів вимостити шлях, то вистачило б від нашого міста Хорола до самого Києва. Розуміється, це риторична фігура, та все ж я досить схопив гарбузів до того, що мене в околиці прозвали „гарбузовим паничем“.

За таким дурним сватанням я проїздив місяців зо три. Іншого двя, забожусь вам, був без обіду. Виїдеш поранше, щоб швидше досягти мети, а, доставши відмову, поспішиш в інший... Та так, од відмови до відмови, і проїздиш день, ніхто й обідати не запросить. Розуміється, інколи, як нападє горе, кинеш усе, приїдеш додому й лежиш з досади тижнів зо два; отже, не цілих

три місяці я сватався, а були й перепочинки, та все-таки дуже намучився. Потім, як допече бажання, знову вирушав, і все з тією ж удачею.

Що мені було робити? Кинути думку про одруження не можу: не засплю, не заїм, а ніхто не йде за мене. Справді, критичне було моє становище! В непевності кинувся до тієї ж тіточки за порадою. „Не знаю, котю, що й чинити тобі. Сватаєшся ти, як годиться: так і всі інші паничі сватаються. Так їм щастить, а тобі, може зачаровано, але цьому можна запобігти. Зроби це так: їдь на всі іменини, весілля, похорони, де всюди буває багато панночок, той закохай у себе котрусь з них... От вона як збожеволіє по тобі, го й скаже батькам: „утоплюся або повішуся, коли не віддасте за Халявського!“— то хоч і неохоче, а віддадуть. У нас так не одна вискочила за того, кого кохала, хоч і зовсім негодящий, та кохання не перебирає. Так і ти можеш натрапити на долю свою. Иди ж, котю, не витрачай марно часу“. Тут покликала свою жінку, яка зналася на тому, як усяке лихо від чоловіка відводити; та пошептала надо мною, вмила мене, „злизала з лица остуду“, напоїла нашептаною водою, обійшла тричі мою таратайку, і я поїхав.

Перший мій виїзд був на похорони одного багатого сусіда. Там зїзд був чималенький. Кому треба було, ті плакали й тужили, а ми, паничі й панночки, як не наше горе було, так ми про своє дбали. Нас, обох статей молодих, було щось з п'ять десятків, і мусили ми в сумному домі прожити днів п'ять, поки родичі трохи втішать тих, що плачуть; потім прийдуть інші семейства, й так чергу-

ються до шоститижневих поминок. Я, як був собі самотній, то й міг прожити весь цей час не від'їжджаючи. І який підхожий випадок мені був, щоб закохатись і в себе закохати когось! Звичайно всі статечні люди не відлучалися від тих, що в тугу вдалися, а молодим, яких батьки привезли через те, що ні на кого було їх удома покинути, відведуть окрему кімнату й просять бавитись в що завгодно, аби лише не нудьгували.

Тут у нас жмурки, сиджу-посиджу, королі, і все, що тільки вигадати можна. Ех, як весело було на похоронах або на поминках!

Не думавши довго, я заходився показувати себе... Але що то за народ ті панночки чи баришні—нез'ясовані... Ось назирши одну і завиграшки вдариш її болячіш проти інших або вщипнеш крадькома од всіх, вона й нічого: відіб'є або відщипне ще болячіше. Думаєш: діло йде на лад. Денебудь в куточку станеш її цілувати,—вона й нічого, сама цілує й заманує в інший куток, де ще менше є глядачів, і там цілуємося. Ну, думаєш собі, ця вже моя. Підшукаєш зручну місцинку, підсядеш і шепнеш на вушко: „Я вас хочу взяти за себе. Чи підете?“—„Цур вам!—майже гукне—не видала я такого негарного? Я піду сама знаю за кого“. Сказала—й нічого, і знов цілуй її, скільки завгодно, а йти так не йде... Отже, піди ти з ними!

Вірте чи не вірте, як хочете, але і я на інших похоронах, на весіллях, христінах та інших зїздах (а, признатись, на похоронах завжди було веселіш і зручніш закохуватись) скільки закохувався, скільки сватався—ні

одна не згодилась вийти за мене. Лихо та й годі!

Вже років з півтора я так закохував у себе панночок—і все марне, як ось одна, не дуже й показна, до якої я приставав з відчаю, щоб ішла за мене, так вона мені очі відкрила, на пропозицію мою спитавшись: „А що ж у вас, паничу, є?“ (розуміючи про достатки).

„Е, голубонько,—подумав я, зрадівши ненавмисному відкриттю,—як порозказую все, то прикусиш язичка“. І став перелічувати всі наші маєтки по селах, хуторах, числа душ, землі, худоби, овець, срібла і всього. Вона слухала без жодної уваги й потім байдуже мовила:

— А скільки ж вас братів? Сьому-тому відділити, що вам зостанеться?

— І на мою долю зостанеться багато,— сказав я тодішній своїй милій.

— Начебто багато, але невідомо скільки. Відділіться від братів, тоді й буде видно, що ваше. Без того ні одна, хоч і дурна буде, не піде за вас.

— Ось де справжня розсудливість!— подумав я, стукнувши себе по лобі.—А мені цього й на думку не спадало. Я все рахував: *ми* багаті, а що *я* маю—ось що потрібне для щастя.

Звертаюся до теперішніх молодих людей і питаю в них: чи не лекше їм свататись тепер, коли вони можуть сказати, що саме вони мають? Коли ми шукаємо в дівчині потрібних нам якостей і беремо до уваги кількість, то чому ж і вони не можуть мати права на тому ж засновувати своє щастя? З цього боку, здається, світ не змінився

зовсім, і добре зробіть, як і не покине такого хвального звичаю. Само собою, можуть бути винятки, та їх не можна взяти за підвалину. Добра печена гуска з капустою, але часами при обставинах їсиш ту ж гуску й без того.

Діставши таку науку, хоч і від непоказної дівчини, я вирішив скористатись з неї: ану ж, влаштую свою долю. Та й звідки визнаєш, чого не знаєш!—мудре прислів'я нашого часу.

Брат Петрусь кохався у військовій службі й усе служив. Вже він був підпоручиком і ходив по походах з кутка в куток по всій Росії.

А з менших братів одні були в полках, інші доучувалися в шляхетному кадетському корпусі. Я писав до них усіх, щоб, для мого добробуту, поспішили приїхати додому розділитися маєтностями. Довго відшукувався Петрусь, а я все бідував по-парубоцькому! Панночки, того й дивись, вискакували заміж. Яку накину оком, навіть переговорю, упрошу, щоб дожидалася мене,—глянь! і полетіла за іншого. Скільки я перекохав оцих зрадливих!

Нарешті, приїхав Петрусь у відпустку. І що то, як людина, що має розум незвичайний. Я, живши вдома, коли мав потребу в грошах, посилав до прикажчика і брав скільки мені треба було, наприклад, п'ятдесят карбованців; задовольнивши ними свої потреби, решту повертаю прикажчикові.

Петрусь це зробив зовсім інакше: він зажадав від прикажчика всіх грошей, які в нього за всі ці роки зібрано, обрахував його (аритметику він знав чудово), нарахував ба-

гато, обібрав, прогнав його і став правити всім маетком сам.

Як же, з далекоглядності своєї, розраховав, що від маєтку більше може дістати користі, ніж від військової служби, то й подав у відставку.

Вижидаючи її, одного дня запропонував мені поділитися сріблом та іншими батьківськими речами.

Мушу вам сказати, що матінка, коли ще були живі, а я вже замишляв одружитись, то вони, бувало, заведуть мене у велику комору, відчинять скрині із срібними речами й звелять мені вибирати все ліпше, що мені вподобається й скільки побажаю взяти. Я вибирав, хоч і не фігурне, але що було важче,—так тягла мене моя натура. Матінка, було, все це відібравши, скажуть: „Тому що ти, Трошку, на розум слабенький, то тебе брати скривдять. Так ось тобі осібно від них“. І тут же відібране все своїми руками вкладуть, зав'яжуть і, як були неписьменні, то звелять мені надписати: „Пиши, Трошку, як я кажу: це тобі, без розділу“. Я з слів матінчиних надписував на цих пакунках виразно і ясно, з усією точністю, як наказували матінка: „Це тобі, без розділу“. Ці купи лежали там роки в коморі, і коли матінка померла, то все так і залишилося. Повернувшись із походів, я, не маючи в них потреби, залишив їх так само, як і лежали на місці.

Увійшли ми з братом у комору. Вже розділились деякими речами, залишаючи де-що й для братів, розуміється, всього, як відсутнім, і менше рахунком і полегше на вагу. Враз брат Петрусь зобачив мої пакунки, повертів ними і спитав:

— А це що за срібло?

Я сказав про матінчику волю.

— Що ж це на них написано? Прочитайно мені,—спитав Петрусь.

Я читаю голосно, ясно: „Це тобі, без розділу“.

— А, красенько дякую, коли це мені!—гукнув Петрусь і відклав собі всі пакунки.—Давай же рештою ділитися.

„Ось що значить незвичайний розум!—подумав я.—Хто б міг так обробити? Речі мої, а він так ловко підчепив, начеб і по правді. Та скільки я не віддавав справедливості його розумові, а все ж мені жаль було дуже срібла!.. Принаймні, зо два пуди дісталось йому через те, що я сплехував. І нащо було мені читати? Він би й сам міг прочитати.“

Рештою—мідною й олив'яною посудом, так само й іншими дрібницями—ми розділилися без суперечок. Щоб швидше досягти шаленого бажання в шлюбному з'єднанні з якоюнебудь панною, я просив брата Петруся скоріш розділитися й маєтностями, та він завжди відказував мені, що на це ще буде час.

Батечки мої, як він жив! Дослужившись до армійського поручика, який чин одержав за відставки, він нікого не вважав за рівного собі. Навіть коляску віденську замовив зробити в Москві. І пішло: коні—не коні, запряжка—не запряжка, завів собак, музик, льокаїв, виписаних кухарів; та які обіди завадав! Вже не колишнім бенкетам нашим пара!.. Правда, страв небагато було, все пішли супи та підливи, навіть і я, напівгосподар, що мав волю й час їсти більше за

інших, так і я голодний вставав з-за столу. Зате вино лилось річкою й, окрім судацьких, воложських, з'явилися замороські. По обіді розливавсь пунш... І ніхто не згадував, що цей напитек братів Павлусів винахід. *Sic transit gloria mundi!*.. Подавався й нелюбий для матінки напитек—кава. Правду мовити, було коло чого паскудитись! Тьху!—до речі тут вжити матінчиного виразу. І не опишеш усього, яка в нас у всьому настала зміна. Але вже не видно було колишньої пики й меланхолії в товаристві. Ніхто нікому не віддавав переваги. Петрусь, хоч би самий мізерний гість у нього був, він і його садовив і піклувався, щоб теж стільки їв і пив, як і найпочесніший гість. У нього з усіма поводження було ординарне. Так то за короткий час світ і звичаї його змінилися!

Що ж далі? Надивився він усього по походах у Росії: йому не до вподоби став дім, де батенько жили й померли. Давай будувати новий, та який? На два поверхи, з величезними вікнами, з великими дверима. І де ж? Зовсім не на тому місці, де був наш двір, а вийшов із села і каже: тут пейзаж кращий. А цур же йому! Та хіба ж ми для пейзажів мусимо жити? Було б тепло та затишно, а пейзажами я можу милуватися на картинах. На всі його забаганки я мовчав,—не моє діло,—але бачив, що й великі уми можуть схибити!

Добре ж йому: він так собі живе, розважається; менші брати прийдуть, навідаються—він їм дасть грошей і вирядить, а мені частини з маєтку нізащо не виділяє. Вже мені насточортіло; вже я й не нагадую, а він усе не виділяє. Роки минають, а я й нежонатий.

Нарешті, під веселу годину, я закинув йому про виділ маєтку. Він як фукне на мене й вигукнув: „Живи, коли живеш, а я тобі не дам нічого!“

От тобі й раз! Як таки так—не дати мені нічого з батьківського! Це мене засмутило, і я став радитись з добримі людьми. Хто скаже, що мені належитьсь маєток, що треба клопотатись; інший скаже, поки виклопочу, то й маєтку мені непотрібно буде. Не знав я, на що зважитись. Як ось заявився до мене урядовець, якоїсь губернії секретар (він не з'ясував якої, а просто писався губерський секретар), а звали його Іван Опанасович Горб-Маявецький. Він був з наших, та дуже бойка голова! Чи повірите: як почне говорити й доводити моє право, так роки в нього сипляться, наче горіхи з мішка. Нічого не втропаєш, а тільки чуєш: тисяча такий-то, тисяча такий-то, і чисто доведе, що право моє безпечне.

Переконав він мене, і я зважився позиватися. Для цього потрібні були гроші, а в мене їх не було; та ось що значить розумна людина!—він узяв у мене всі мої срібні та інші речі й договорився своїм коштом провадити позов.

Я мусив був виїхати від брата й жити в Горба-Маявецького. Дімок у нього хоч і невеличкий, але нам не було тісно: він з жінкою та маленька дочка в них, років семи, Онисьочка. Будь ласка ж, що після цього вийде?

Я перебрався до них—і нащадок славетних Халявських, нащадок найменше двохсот п'ятидесяти дворів, що дорівнюється тисячі душ, мусив був жити на утриманні Горба-

Маявецького!.. До чого нужда не призведе!

Обміркувавши все, ми взялися чинити позов. Господи, боже мій! Треба було починати ненависним для мене словом: „до сього прохання“.

Я від нього й руками й ногами, та ніяк не можемо без нього обійтись. Прошу замінити іншим—каже: не можна. Я згадую найученішого нашого наставника, доміне Галушкінського: в нього не переводилися медівники в кишені; медівника й підхожого до нього слова коли не спитай, у нього завжди були. Він би, запевне, поміг мені в біді, та Горб-Маявецький забожився, що з іншим словом папір не матиме сили.

Нічого робити. Знову я підписав це жахливе, трекляте, розпрокляте слово! Та з того часу, як почав його писати, то—чи повірете?—вісім літ з половиною писав його безперестанку, не покладаючи рук, все писав. Інколи за день разів з п'ять підмахнеш: то в нижній, то в верхній, то в повітовий, то в губерський суд. Всі суди закидали паперами і скрізь чули найприємніші обіцянки. Тільки я й зауважив, що коли Горб-Маявецький знайде, де позичити для мене грошей за жахливі відсотки, в рахунок майбутніх благ, то наша справа дуже швидко почне виходити вище й вище і вже дійде до найвищого в губернії. Тут же, коли треба вирішити справу в чийсь із нас користь, дізнаються, що в нас грошей нема; і от з якихсь причин справа—бовть! Знову—в нижні суди. Заходжуюсь знову писати: „до сього прохання“ (й навіщо я вмів його писати? О, матінко! Ви правду казали, що науки доведуть мене до бід!) Горб-Маявецький візь-

меться промишляти грошей, і все піде за попереднім зразком. І так було й тяглося вісім років з половиною.

В цей час я, не маючи нічого, відчував скруту, а Горб-Маявецький наживався непогано. Купив новий дімок, і ліпший за попередній; жінка стала чепурніша, і коляска завелась; прибавилось і дітей. Онисьочку віддали в дівочу школу (о, матінко! що якби ви встали з гроба й довідались, що панночок учать у школах, як би ви голосно промовили: тьху! і, подивившись, що це лихо робиться у всіх чотирьох кінцях світу, отже, не знаючи, куди б переважно плюнути, ви знову б померли!).

Нарешті, в кінці дев'ятого року тяганини в моєму позові Горб-Маявецький заявив мені, що моя справа поступила в Санкт-Петербург (будь ласка ж, пам'ятайте, що він саме сказав: в Санкт-Петербург) і що мені з ним конче потрібно їхати туди ж. Він буде клопотатись у справі, а я для того, щоб підписувати: „до сього прохання“. Признаюсь—каторжна робота писати це жахливе слово.

Добре! Їхати в Санкт-Петербург! Що ж це за Санкт-Петербург? Я не знав, що воно так довго вимовляється. Чув, що є Петербург, не більше; та далі не розшукував. Пер уперше почув, що є ще й Санкт-Петербург. З цікавості заглянув у календар—там стоїть: Санкт-Петербург, столиця. Нема ніякого „або“, отже Санкт-Петербург само по собі, а Петербург само по собі.

Що ж?—подумав я?—їхати так їхати! Побачу світу, побуваю в столиці. У нас, взяти на сто верст кругом, ледве чи був хто в столиці. А я буду, поживу, і, як мабуть, там

не без панночок, а влада Амура там же так панує, як і в інших містах, то ще котрась закохається в мене і, не будши так освічена, як наші сільські, не забігаючи вперед, вийде за мене, хоч я ще маєтку й не одержав. Втішений такими відрадними думками, я, без дальшого страху, зібрався їхати між чужі люди. Посправляв собі різного вбрання побільше; полагодив матінчиного посагу берлин, зміцнив його у всіх кінцях і обекіпірував свого вірного Кузьму, парубка, що його взяла матінка з села до мене для прислужування. Він був літ сорока п'яти, розумний, досвідчений, розсудливий, часто, при скрутних обставинах, давав мені корисні поради. Я без нього, як то кажуть, не міг шматка хліба з'їсти.

— Кузьмо мій любий!—сказав я йому,—мені треба їхати в Санкт-Петербург. Як хочеш, а без тебе я не поїду.

— А що ж, паничу, і поїдемо, —сказав він, не довго думавши. Привикши ж мене з дитинства звати паничем, він і в теперішньому моему віці так же називав мене.—Іздять люди, поїдемо й ми.

— Далеко, Кузьмо!

— Тепер далеко, а як ми станемо там, то буде близько. А ось що ви мені, паничу, скажіть: як ми там, поміж німцями, будемо пробувати? Ви таки знаєте дещо по-латинському, а я тільки й перейняв від одного салдата: „мушти молдаванешті“, та не знаю, що воно означає. А в чужій стороні чи добудемо без язика хліба?

— Та там країна руська.

— Ну, коли так, то й нічого. Ще аби не морем їхати...

Цим зауваженням він стурбував мене. Я дуже боявся моря, і ми тут на нараді ухвалили: коли й трапиться море, об'їхати його. Хоч і далі, проте, безпечніше.

Отже, Кузьма з ретельности до мене покидав жінку й п'ятеро дітей, пускався, за нашим розрахунком, на край світу. На потіху собі просив замовити йому убрання, яке сам знає, щоб не сором було показатись поміж людьми. Я йому дав повну волю.

Мій Горб-Маявецький, окрім моєї справи, мав ще кілька й інших, про які узявся клопотатися в Санкт-Петербурзі, і тому він, маючи потребу заїжджати в інші міста, поїхав окремо, а для мене підшукав візника і підрядив його довести мене до Санкт-Петербургу за умовлену плату. Я запасся в дорогу великою кількістю хліба, м'ясної та іншої провізії, навіть води набрав доволі. Сторона далека, мені невідома—так щоб не терпіти лиха в дорозі. Горб-Маявецький дав мені на весь той час, поки приїде до мене, достатню кількість грошей, але радив жити обачно й обіцявся не пізніш, як через два тижні після мого приїзду, відшукати мене й дав записку, в кого я повинен стати на квартирі: то був його приятель.

Виїхав я, нарешті, в путь з Кузьмою й почав вояж гаразд. Скоро побачив, що не треба було навантажувати себе такою силою харчів. Скрізь по дорозі були села й міста, отже, всього можна було купити, та Кузьма заспокоїв мене приказкою: „Запас біди не чинить,—не на дорозі, так на місці знадобиться“. Одначе ж, за літнім часом, хліб пересох, а все інше зіпсувалося, й мусили все викинути. Знаходили, одначе, все потрібне

по дорозі, і Кузьма завжди проказував: „Аби гроші—все буде“.

Багато путніх і великих міст я проїхав, не бачивши їх. Благодійний мій берлін багато мені скорочував шляху. Він висів на пасах—ресор тоді не було—і гойдався, як колиска. Тільки-но я в нього, рушили з місця, я й засипаю до нічліга. Ми вкочували за день верстов коло п'ятдесяти.

Не знаю напевне, в якій губернії—я багато їх проїхав—а пам'ятаю, що в місті Тулі, коли візник поспішав довести нас до свого знайомого заїзду, при проїзді через одну вулицю, з двору вибігає чоловічина і запрошує нас заїхати до них у двір. Я замислився був і міркував, звідки він мене знає і нащо я йому здався. Та чоловік просить щиро зробити милість, не відмовити,—будете, мовляв, опісля дякувати.

— Кузьмо! Заїдьмо?—у всьому я завжди радився з цим вірним слугою.

— А що ж! Заїдьмо, то заїдьмо,—відказав Кузьма.

Заїхали. Нас ввели у великий кам'яний дім і провели в окремі три покої. Та які? З дзеркалами, з стільцями й ліжками.

— Кузьмо! Дивися, як воно?—сказав я, киваючи йому на оздоблення кімнат.

— Невже?—відповідав Кузьма, здивовано розглядаючи себе в дзеркалі.

Показався сам господар, треба гадати, купець. Засипав мене ласкою й пропозиціями усього, чого душі забажається.

Зразу подав нам чаю. Я із спраги випив чашок шість, та ласкавий господав переконував „кушать“ іще; на дев'ятій я мусив застрайкувати.

Що ж? Після мене він до Кузьми, і давай припрошувати його, щоб також „викушав“ чайку. Мені стало совісно; я просив ласкавого господаря не турбуватися, не витрачатися для слуги, що він і холодної водиці поп'є; так куди! Кузьма після першої хотів був поцеремонитися, відмовлявся, так господар—просити, наніс калачів і ну заливати Кузьму щедрою рукою! Не випив, а вірніше з'їв Кузьма дванадцять чашок чаю з калачами і, нарешті, став відпрошуватись.

Гостинний господар, залишивши його, взявся знову за мене. Запропонував мені розкішний обід—чого тільки там не було! І все це приправлене ласкою, такими припрошуваннями! Щохвилини питається, чи не „прикажу“ того, іншого. Я те роблю, що згоджуюсь: совісно, знаєте, щоб відмовою не сприкрити його щирости. Не лише мене, Кузьму частував нарозпашку, навіть про візника подбав. Коней поставив у стайні, дав їм сіна й вівса, а сам щохвилини до мене: візник, мовляв, потребує того-то й того; накажете відпустити? Я все дякую і згоджуюсь.

Попросивши вибачення в господаря, я просив його сказати: чим можу бути корисним? „Нічим, батюшка!—відказав він: тільки й зробіть ласки, як їхатимете назад, знов заїдьте до мене й дозвольте вас так само вгостити“.

Я дякував йому й просив, щоб він ішов до інших гостей своїх, гармидер від яких чути було через стіну.—І, помилуйте,—відказав він:—що мені ті гості? Вони ідуть своєю чергою; от з вами то мені треба клопотатись“...—і враз спитався, чи не хочу я в парню сходити.

Я б і не пішов, та Кузьма мій і губу відкопирив, став підмовляти мене, і господар сам кинувся клопотатись за парню.

Коли він пішов, Кузьма від здивування здвигнув плечима й мовив: „Годі, чи москаль же він? Це вже навряд! Наш тільки буде такий добрий“.

— Певне, він чув, що я їду,—сказав я,—то й перейняв нас на дорозі, щоб угостити. Добрий, щирий чолов'яга!

— Він, мабуть, думає, що ми якінебудь персони,—сказав чваньковито Кузьма. — А нам то що? А, може, москалі і справді добрий народ? От так нам і скрізь буде. Не загинемо на чужій стороні! — зробив висновок Кузьма, сміючись від чистого серця.

Були ми в парні, парились з усіма забанками, а особливо Кузьма: що тільки він вигадував! Після парні скільки чаю випито! Далі велика вечеря. Ми не знали, як упоратись зо всім цим.

Я хотів виїжджати ранше, так куди! Господар загадав, чи не краще вже й пообідати в нього. Совісно було засмутити відмовою, і я залишився. Сніданок і обід скінчилися: я наказав запрягати. Господар прийшов проститися; я дякував йому в добірних виразах, нарешті, обійняв його, розцілував і знову дякував. Тільки намірився вийти з кімнати, як господар, спинивши мене, сказав: „Що ж, батюшка! А по рахуночку?“—і за цим словом подав мені предовгий папірець, кругом списаний.

Не розуміючи в чому справа, я взяв і думав, що він мені підніс якісь похвальні вірші на мою честь, бо папір було списано на зразок віршів, цебто неповними рядками;

коли, придивляюсь, читаю: за квартиру... за сало... за калачі... й пішло все за... за... за... Я гадаю, сотні з півтори було цих „за“...

— Що це таке, мій любий господарю? — спитав я, згортаючи папір, все ще вважаючи його пустяковиною.

— Нічого, батюшка!—відповів він, стрепенувши головою, щоб вирівняти свої кучері, що спадали йому на лоб.—Нічого-с. Це маленький рахуночок, в силу якого одержати з вашої милости...

— Що одержати?—спитав я, все ще меланхолійно.

— Сімдесят шість карбованців і шістдесят дві копійки,—сказав також меланхолійно гостинний господар, погладжуючи вже бороду своєю.

— Як? За що?—вже гукнув я.

— А от, що забрато вашою милостею і що в рахунок акурат вписано.

Тремтячими руками я розгорнув цей рахунок і—о, канальство!—побачив, що все те, чим частував мене й Кузьму гостинний господар, все це проставлено в рахунок, й не тільки те, що на нас пішло, а що й для візника і коней: не забуто ні однієї скибки хліба, ні найменшого клаптя сіна, ні однієї чашки чаю, ні одного прутика з віника, яким мене з Кузьмою парили в парні. Це жах!

Признаюся, від такого пасажу вся моя меланхолія, чи, як батенько покійні називали душевну страсть, мехліодія пройшла, і, замість неї, я впав в азарт, і такий гарячий, що став гримати на господаря, дорікаючи, що я й не думав заїжджати до нього, не ба-

жав би й знати його, а він мене вблагав: я, коли б знав, не з'їв би в нього ні одного сухаря, коли в нього все так дорого продається; що не я, а він сам мені пропонував і парню, що про неї мені й на думку б не спало, а в рахунку й за неї проставлено двадцять п'ять карбованців з копійками. Багато, багато говорив я йому, й говорив дуже, понад сподіванку, розумно й переконливо.

Він же мені у відповідь, знай, погладжує свою руду бороду й, коли я перевозжу дух, усе товче: Станеться-с... збудеться-с... Воно то, розуміється, так-с, а грошики, будь ласка... треба заплатити“.

— Не дам, не дам і не дам!— гукав я, тупаючи ногами.— Чи не так, Кузьмо?

Кузьма стояв, остовпівши від здивування й тримаючи в роззявленому роті шматок медівника, не встигши його проковтнути. Треба знати, що цей медівник господар йому підніс, а в рахунок таки поставив. Насилу Кузьма розшолопав, у чому справа й що вимагають його думки. Проковтнувши швидше шматок медівника, він також став стверджувати, що платити не треба й що ми були в нього гості.

— Для чого мені було вас угощати?— казав тим же голосом лукавий господар,— на що ви мені потрібні? А коли грошей не заплатите, то я воріт не відчиню й пошлю до пана городничого...

Почувши такий його рішенець, я опустив руки й замовк, а Кузьма зблід і, перевівши дух, сказав: „Заплатіть уже йому, паничу, цур йому! Ну, й угостив же нас москаль! Будемо пам'ятати!“

Нічого робити: відрахував я всі гроші ціл-

ком і тицьнув господареві. Він наче переродився: кинувся допомагати виносити чемодана, пропонував поїсти чогонебудь, випити на дорогу... Та я вже все гнівався, мовчав і спішив виїхати з такого шахрайського кубла. Кузьма ж утяв йому гарну штуку. Сівши на своє місце, він сказав йому: „Слухай, ти, москалю, руда борода! У нас так не роблять. Ви хоч і кажете, що ми хотіли, та ще безмозкі, та тільки ми проїжджого не кривдимо й не грабуємо, як ти, заманивши нас ошуканством. Ми ще раді заїжджого вгостити, чим бог послав, а хліба святого не продаємо. Оставайся собі! Слава богу, що я не твоєї, москальської віри!“

Господар же й нічого, все кланяється та просить: „І надалі просимо таких дорогих гостей!..“

Тьху! Дійсно, що „дорогі“ гості для нього.

Гойдання берлина швидко заспокоїло кров мою, і я хутко перегнівався, хоч і шкода мені було такої прірви грошей, що на них не лише до Санкт-Петербурга доїхати, а й половину світу об'їздити міг би; та робити було нічого, і я не тільки пересердився, але, дивлячись на Кузьму, сміявся, бачачи, що він усе гнівається й бурчить щось собі під ніс; запевне, лаяв нашого широго господаря. Коли ж я примічав, що він заспокоювався, то я дрочив його, гукаючи йому в віконце берлина:

— А що, Кузьмо! Вгостили нас?— Або: А добрий туляк? Га, Кузьмо?

І Кузьма почне його лаяти на всі боки, а я регочу. Коли проїжджаємо, бувало, через яке місто, то я й почну жартувати з Кузьми і кричу йому:

— Дивись, Кузьмо, чи не кличуть нас куди в гості, то завертай...

— А щоб вони не діждали! — відказував завжди з серцем Кузьма. — Тут, як видно, все москаль підряд. З ним знайся, а камінь за пазухою держи. Стережіться ви їх, а мене вже не піддурять.

Таким побитом ми доїхали до Москви. От місто, так так! Три наших міста Хорола зліпити вкупі, так іще не дорівняються. А скільки там цікавого, знаменитого! Уявіть, що в кількох місцях лежать на лавах хліби, калачі, пироги і всяка всячина їстівна, і все це за один день розкупиться, з'їсться — це на вдивовижу! Повен таких думок, я проїхав Москву, не примітивши більш нічого. Проте, місто без порядку. Вулиць сила, й куди котра веде, нічого не розбереш! Бог з нею! Я б занудьгував у такому місті.

Що далі ми з Кузьмою від'їжджали з Москви, й, очевидно, ближче під'їжджали до Санкт-Петербурга, то частіш питалися подорожні про мене в Кузьми: хто я, звідкіль їду, чи не везу свою карету на продаж і все таке інше. Та Кузьма давав їм відкоша по своєму: „А киш, москалі! Знаємо вже ми вас. Ступайте собі далі!“

Коли ж траплялося, що мандрівники розпитували мене в самого мене, тоді я їм розказував все про себе, і багато цікавилось знати про найменші дрібниці, що стосувалися мене; карета моя також звертала їм увагу, і вони радити мене в Санкт-Петербурзі, вивізши її на площу, спробувати продати її охочим. І я був не від того, аби тільки ціна була вигідна за цей міцний, спокійний і затишний берлін.

При одному випадковій спочинку вкупі з іншими подорожніми, серед розмови, я довідався, що ми в Петербурзькій губернії. Виходить, ми недалеко вже й від Санкт-Петербурга, подумав я, зрадівши, що швидко не буду змушений сидіти цілий день на одному місці, що вже мені дуже дошкуляло. І сів собі в берлін, заснув, як тільки з місця зрушили.

Чи довго ми їхали — не знаю, як Кузьма мене будить і гукає: „Приїхали — місто!“

— Що місто — це я бачу, — сказав я, позіхаючи й витягаючись, — а чи приїхали ми, про це дізнаюся, як спитаюся перше, що це за місто.

Треба гадати, що Горб-Маявецький, адвокат мій, попередив, сюди писавши, що я їду, бо всі, хто від'їжджає, розпитували, хто й звідкіль їде, і коли дійшла черга до мене, то помітно, що урядовець, який спинив усіх при в'їзді в місто, зрадів, визнавши мое ім'я. Усміхнувшись, коли я з'ясував, що я підпрапоренко, регулярної армії відставний капрал, Трохим Миронів син Халявський, він записував, а я, тимчасом, щоб показати, що я бував поміж людьми і знаю політику, став йому рекомендуватися і просив його прийняти мене в свою атенцію і, по дружбі, сказати щиро й одверто, в яке місто мене привезли.

— Здається, й питатись нічого, — сказав урядовець, дивлячись на мене, витріщивши очі, — вас привезли в Петербург.

— Бачите! — гукнув здивований і гіренько поглядаючи на Кузьму, — а мені треба бути в Санкт-Петербурзі.

— Дарма, це все-одно, — сказав урядовець квапливо поспішаючи до інших.

— А забожиться, що все-одно: Петербург і Санкт-Петербург?

— Де ви спинитися? — спитав урядовець з досадою й зовсім не думаючи розвіяти мій сумнів.

— У Івана Івановича,—відказав я спокійно, щоб він не помітив, що і я на грубість можу відповідати тим же.

— В якій часті, в чийому домі?—вже підвищив голос урядовець.

— В нього ж у домі й спинимось. Він знайомий мойому Івану Опанасовичу...

— Де дім його? Мені це треба знати.

— Так би ви й сказали,—відказав я. — Ось записка... ось... де вона?.. Кузьмо! А де записка про дім... Чи не в тебе вона?..

— А ви, мабуть, загубили!—похитав докірливо головою Кузьма...

— Не загубив, а порвав разом з рахунком туляка... пам'ятаєш?..

— Еге! Шукайте ж вчорашнього дня!

— Набридли ви мені тут із своїм... що це, слуга вам, чи що?—спитав урядовець.

— Ні, це мій льокай, Кузьма,—сказав я.

— Ну, ступайте ж собі в місто швидше.

Таких молодців скоро всі впізнають.

— Та таки впізнають,—сказав я, сів у берлин і в'їхав у місто.

Отже, це місто Санкт-Петербург, що в календарі означене під іменем „столиця“. Я в'їжджаю в нього, коли мої ровесники, товариші, приятелі й сусіди не знають навіть, де саме це місто, а я не тільки знаю, бачу його і в'їжджаю в нього. „Яке місто?“—будуть у мене розпитувати, коли я повернусь із вояжу. І я став оглядати місто, щоб зробити свої висновки.

Не бачивши нікого видатнішого і вченішого, як доміне Галушкинський, я вважав, що він видатніший і вченіший за всіх людей; та, вгледівши реверендісіме начальника вчилища, я побачив, що він цяця, а доміне Галушкинський проти нього—тьху! Так і Петербург проти інших міст. Широ скажу, я подібного від самого Хоролу не бачив. Ось моя думка про Петербург, що його так уже називаю, коли дізнався, що це все-одно.

— Де ж ви спинитися, пане?—спитав мене візник, ставши серед вулиці.

— У Івана Івановича,—сказав я спокійно, розглядаючи у вікно берлина чудові будинки по вулиці.

— Та в якого саме? Тут їх не одна тисяча.

— Ну, коли не знаєш, розпитай: де дім Івана Івановича, приятеля мого Івана Опанасовича?

— Ні, пане!—сказав візник:—вже я розпитувати не піду від коней, а нехай ваш хохол ходить по дворах та питає. Мені неохота, щоб мене в дурні пошили, та ще де? в Пітері.

Пішов Кузьма, питав усіх стрічних, навідувався по дворах—нема Івана Івановича. Все лихо трапилося від того, що я забув місце, де його дім і як його прізвище, а записку спересердя порвав.

Обійшов Кузьма кілька вулиць: є доми—і ні одного Івана Івановича, або такі Івани Івановичі, що не знають Івана Опанасовича.

Що тут діяти? А вже ніч надворі.

Візник, побачивши, що не відшукаємо швидко, кого нам треба, сказав, що він везе нас, куди сам знає.

— Куди ж це?—спитав Кузьма.—Може до якого туляка?—В розумінні Кузьми туляк і шахрай було все-одно; так вразив його випадок у Тулі.

— Ні,—сказав візник,—завезу вас у Лондон.

— Куди нам в отакенну далечінь?—гукнув я, бачачи, що вже стемніло, і знавши, по цизориках, що підписаний на них Лондон—місто чуже і не в нашій державі; то хіба можна вирушати до нього на ніч?

— Та ні, пане. Там трахтир пречудовий, туди всі пани заїжджають,—сказав візник і, не слухаючи моїх розпитувань, поїхав, куди хотів.

За весь переїзд я все роздумував: цих людей не зрозумієш: у них Санкт-Петербург і Петербург—все-одно; трактир і місто Лондон—все-одно. Чи не там, бува, й цизорики виробляють?..

А Кузьма, йдучи пішки коло берлина, заглядаючи в вікно, все товк мені: „Стережіться, паничу, більш за все, щоб і в цьому місті не потрапити до туляка“.

— Не бійся, Кузьмо! Не на таких наскочили.

Нарешті, доплентались ми й до „Лондона“. Що ж? Дім, як і всякий такий інший. Дали нам кімнату; сказали, скільки за неї за добу, по чому обід, вечеря, вино і все, і все, навіть воду поставлено в ціні. „Хитре місто! Любить гроші!“—сказав я Кузьмі; а він мені відказав: „Невже?“

— Наперед оповіщають, що нічого дурно не дають, а все за гроші,—сказав я.—Хитре, хитре місто—любить гроші!

Зате ж і обід нам подали—розкіш! Досить

вам сказати, що я з Кузьмою не могли всього з'їсти.

Хоч і зайве платиш, так багато всього.

Відпочивши гарненько, я, одягнувшись пристойніш, звелів найняти коней у мій берлин і поїхав оглядати місто. Я розсудив, що треба перше надивитись всього, а згодом уже, відшукавши мого Горба-Маявецького, взятися за справи. Я звелів знайти такого візника, який би знав усі вулиці й повозив би мене по них. Кузьма став позаду берлина, в новій куртці з синього фабричного сукна, з великими білими гудзиками; шаровари білі, з фландського полотна, широкі, і червоним поясом підперезаний. На голові шапка висока, сива, смушева, з червоним верхом; вуса довгі, товсті; на голові волосся підстрижене кружалом. Кузьма бачив так одягнених льокаїв в одного поміщика коло Переяслава, і йому дуже вподобалось, чому й собі замовив усе таке саме. Тепер він у такому строю трясся за берлином, де сидів я теж вичепурений. Я забув вам сказати, що в той час у наших місцях всі вже з козацького перерядились у німецьке, тому й на мені був німецький, кольору цегли, каптан, з двадцять чотирма гудзиками; в кожному з них намальовано красуню, кожна зосібна милесенька і кожна—чудо краси. О, я таки зміркував, що їду до столиці! Прибравшись так чепурно, я поїхав, розкинувшись у своєму берлині. Берлин же мій був чудовий і роблено його, з нагоди матінчиного одружіння, в Батурині, на кшталт старовинного берлина його ясновельможности пана гетьмана; й обробка була чудова, з золоченими скрізь шишечками, коронками

та іншим, правда, вже постираним, але, видно було, що добрими речами. Та он воно як, я вам без зайвого скажу: за весь час пробування мого в Петербурзі я й подібного до мого берлина нічого не бачив. Не знаю, після мого від'їзду, може, й з'явилися, сперечатись не стану. Не штука наслідувати!

Не можу стаїти, як у мить усе місто довідалося, що я приїхав. Або урядовець, що записав приїзд мій, оповістив мешканців, або ті, що бачили, як я в'їжджаю, дізналися, де я пробуваю,—тільки все місто посунулось до мене. З'явилися перукарі стригти, чесати мене; пропонували модні перуки з буклями, вержетами, приставними косами, цирульники пропонували своє мистецтво голити; кравці—шити убрання; шевці принесли чоботи; нанесли продуктів на продаж: вакси, мила різного, парфумів усяких, кожухів, плащів, годинників, книг, оливців, нот і... от сміхи!.. вставних зубів, запевняючи мене, що ці зуби дуже легко вставити й ніхто їх не відрізнить від справжніх; що тут, в Санкт-Петербурзі, рідко в кого власні зуби, а все фалш, як і волосся на головах... Чудне місто!—подумав я,—як його уважніш роздивлюсь, так може й багато фалшу знайду... Нічого таїтись: всі майстерності, що були в місті, всі прибули мені до послуг, чувши—так говорили всі, що приходили—про мій смак, що я знавець у прекрасному і люблю чепурно наряджати. Звідкіль вони про це дізналися?

Навіть таємні, домашні мої справи були в Санкт-Петербурзі відоміші, ніж у нашому Хоролі. Ще вдома мені доводилося іноді подати бідному якусь дещицю. Що ж? І це не

сховалося в Санкт-Петербурзі. Не встиг я, приїхавши, розташуватися, як з'явилася пребідна вдова з п'ятьма діточками, одне одного менше. В поданому нею листі вона пише: „Високородний пане! (Ось як треба нас величати!) Дізнавшись про скрізь вихвалювані добродієства ваші (дивно, як мене скрізь знають!), я поспішила вдатися до вашого жалісливого серця і з'ясувати своє лишенько!... Тут і з'ясувала „всілякі нещастя“, що обсіли її, бідну, з сиріточками... Та я, не дочитавши, полегшив її лихо—плакав сам, утер сльози їй... І малюки пішли, задоволені з мене.

За нею з'явилася дівчина. В листі до мене (розуміється, вона давно дожидала мене, бо лист її був увесь пом'ятий і досить заялозений) вона описувала, що в неї тече кров високошляхетна; що один катюга позбавив її всього; що вона має тепер людину, яка, не зважаючи ні на що, хоче взяти її, та вона не має нічого, просить мене, як особу, звисну моїми добродієствами по всіх кінцях всесвіту (ого! всесвіт знає про мене!), підсобити їй, забезпечивши посагом... І вона не розкаялась, що вдалася до мене...

Зробивши скільки подібних добродієств тим, що зверталися до мене, я не бажав засмутити тих майстрів, що запобігали моєї ласки, пропонуючи свою продукцію; я, хоч і зовсім непотрібних речей, накупив кілька, окрім перука й зубів, у чому, маючи власні, не почував потреби... Вони все пропонували мені дещо з своїх меблів, та я не міг їх задовольнити, бо в мене залишалося грошей обмаль. Треба було відшукати Івана Івановича й дім його: місто я вже оглянув; те-

пер піду пішки й, питаючи від дому до дому, запевне знайду. Отже, я взяв та й пішов, в супроводі Кузьми свого.

Я зауважив, що мешканці Петербургу дуже цікавий народ. У перший же день, коли я об'їжджав у своєму берліні місто, примітив добре, що моїм екіпажем цікавились. Всі спинялися, дивилися, показували пальцями на берлін та Кузьму і з запалом щось розмовляли.

Я бавився їх непорозумінням і з утіхою спостерігав, як я вразив їх своєю посудиною, кажучи словами доміне Галушкинського. Тепер же, хоч і пішки пішов, але здивування стрічних було не менше від учорашнього. Всі ставали проти мене, оглядали мене з ніг до голови, намагалися познайомитись зо мною, питались: який кравець шиє мені?.. Інші бажали знати, чи не в кунсткамеру я іду й слугу веду на показ? Я всім їм чемно відповідав, що знав, і всі були задоволені... Так ідучи, враз побачив ріку—та яку! Чудову! Від здивування спинився і з захватом дивився на неї.

Через півгодини часу отямившись трохи, відбувалася в мене з Кузьмою, що також остовпів од здивування й стояв, роззявивши рота, така розмова:

— Кузьмо!—сказав я:—бачиш?

— Атож,—відказав він, не дивлячись на мене й не відводячи очей від річки.

— От річка так так!

— Егеж.

— Мабудь, буде з наше Ворскло?—сказав я алегоричним тоном.

— Куди їй!

— От би на ній греблю загатити та млина поставити. Дала б хліба!

— Запевне! А яка це річка? Як її зовуть?
— А хто її знає!.. Не знаю, голубчику!
Піди, розпитай.

І Кузьма пішов, а я навіть сів, продовжуючи роздивлятися чудову ріку.

Кузьма повернувся швидко і сказав, що річку зовуть „Нева“. Ну, так і є,—подумав я,—як мені було не догадатись, що її так зовуть. Ось Невський монастир, а тут Невський проспект (так зветься одна вулиця); стало буть, ріка, що біля них тече, від них мусить зватися Нева.

— Біжи, Кузьмо,—сказав я йому після години часу,—біжи, розшукай дом Івана Івановича; а я сьогодні нікуди не піду, буду розглядати Небу: в нас такої річки немає.

Кузьма пішов й години через півтори—чого лиш за цей час я не передумав!—повернувся й каже, що не відшукав. Коли глянув я на нього—й розреготівся мимоволі!.. Уявіть собі: замість прекрасної козацької шапки, що була в нього на голові, бачу дрантвого, обідраного, безверхого капелюшка!.. Нареготавшись, став оглядати його, дивлюсь—у нього на плечах написано крейдою: „Це—Кузьма, хахол!“

— Хто це тебе так обробив?—спитав я в нього, наредотавшись.

— Не хто інший, як приятелі,—так розказував він:—Тільки-но увійшов я онде в ту вулицю, як кілька чоловіка пристало до мене: „Здоров, земляче, здоров Іване!“—каже один.—Може, Кузьма, а не Іван,—сказав я з досади, що він мене не так зве.—„Так і є, так і є!“—заукав він,—я, давно не бачившись з тобою, вже й забув.“—А біс його зна, коли я з ним бачився. А другий сказав: „Та який

пишний став, і не вклониться. — Та тут же й зняв з мене шапку... Еге! фіть-фіть! — по-свистав Кузьма й продовжував: — От у той же час, очевидячки, як він мою шапку підійняв, а інший, схопивши її, надів на мене цю погань... а я й не зчувся. Ну, тут вони почали мене обнімати один перед одним; опісля пустили й просили до себе в гості. Біс їх знає тільки, де вони живуть; я пішов би до них за моєю шапкою... За цим словом Кузьма зблід, як полотно!.. Він лапнув себе — приятелі витягли в нього ріжок з тютюном, хустинку і в ній двадцять копійок, що дав я йому на харчі.

Бідний Кузьма не знаходив слів, як би дужче вилаяти своїх приятелів, що так його обчистили! Попросив би він брата Петруся. От уже, — хоч я з ним і в сварці, а скажу правду — майстер на це був! Кузьма лаяв їх нещадно, сукав у той бік, куди вони пішли, превеликі дулі і все не міг утішитись... І з горя пішов додому, проклинаючи своїх приятелів.

Хитре місто! — подумав я й не кидав милуватись рікою. Дивлюсь — біля мене якийсь мужчина, пристойно одягнений. Слово по слову, ми познайомились, заприятелювали, балакали про се, про те; я розповів йому, хто я, чого тут опинився, як відшукую дом Івана Івановича, не знаючи якого, і про все йому розповів. Він, розпитуючи мене, все щось записував, а я й не підозрівав нічого. Поговоривши дуже довго, він радив мене подивитися в місті те й се, чого я й не розслухував досконально, і що все там знайду цікавіше, ніж сама річка. Навряд! — подумав я, та згоджувався з ним по дружбі.

Опісля радив мене піти до театру, що я там багато знайду цікавого для себе; і просив мене приходити сюди в такі-то дні й години, куди й він приходитиме й розпитуватиме, що я зауважу. Я ж і не підозрівав його ні в чому...

В театри, — подумав я. — В театрах показують різні комедії і дають дулі. А ось з якого побиту я так міркував.

За мого юнацтва, чи ледве ще не тоді, коли я був підлітком, чув я від батенька справедливу повість, що була дійсною правдою. Думаю, що й тепер є люди, що пам'ятають оповідання дідів, так вони не дадуть мені збрехати, бо це було справді. Ось як батенько розповідали¹. Не стало Глухівського пана полковника. Треба було вибрати нового. Окрім усіх інших, бажали дістати полковництво Глухівське два магнати з перших фамілій своєю значністю й заможністю. Забув їх фамілії: щоб відрізнити їх, низову одного Азенко, другого Букенко. Обидва клопотались, обидва підбирали собі голоси; як прийшло до виборів, то й вибрали Азенка, а Букенко зостався ні в сих ні в тих. Нічого робити, подавився полковництвом і вмовк... Ніби-то. Був веселий, на святках, з нагоди елекції пана полковника, брав участь, і ніхто б нічого на нього не помислив. Так і нічого, все минулося... Будь ласка ж, що тут вийде!

Через півроку в Глухові ярмарок. Купецтва з'їхалося багато і старшини прибуло чимало, навіть з інших полків. Викрилося

¹ Дійсна бувальщина, що була в той час. Примітка автора.

згодом, що пан Букенко дуже клопотався про великий з'їзд, всіх запрошував, а деяким дав засоби приїхати. В початку ярмарку заявилися приїжджі комедіянти—по-нинішньому, а тоді їх називали „комедчики“—і, показавшись у його ясновельможности пана полковника Глухівського Азенка, просили дозволу „пустити комедію, не однажди, чи дважди, но й многажди“. Пан полковник, народнього ради сміху, дозволив: відвів їм для грища велику клуню. От комедчики й почали там до ладу все призводити; зробили все, що треба: намостили, де їм комедії пускати і де сидіти охочим на цей дивогляд дивитися.

Потім зачинилися, нікого з цікавих більше не впускали в комедійний дім, чи клуню, а чути було, що там стукали, працювали з політикою, цебто секретно.

Народові горя мало. Вважаючи, що вони готують там що не є „комедне“, залишили їх в спокою, щоб не заважати й швидше втішитись виставою. В місті Глухові все вмирало, цебто так тільки мовиться, а треба розуміти—мучилось з нетерплячки побачити швидше приставленську потіху.

Аж ось настав гральний день. На клуню виліз чоловік з незвичайною горлянкою й загукав, щоб усі чули, що в той день буде знаменита комедія; просив сходитись надвечір і гроші зносити за вхід, здається, по п'ятаку... В тодішній час це була сума чималенька. В місті закипіла новина, а під вечір у комедійній клуні протовпитись не можна було: така сила зібралась народу. Більша частина або, вважає, і всі не бачили зовсім комедій і, як їх пускають, цілком не

розуміли; то ж і можна було дарувати їм їхню цікавість.

Батенько—вони в ту пору пробували в Глухові—не любили вечорами сидіти, а рано лягали спочивати; та тут, ради цікавості, заохотилися піти; пішли й насилу влізли, за тісною, в двері; заплатили свого п'ятака й сіли на лаві.

Перед тими, що сиділи, було розвішане велике полотнище, з чистих простиряден зшите (так розповідали батенько), попереду того горіло свічок з десяток. У викопаній навмисне перед полотнищем ямі сиділи євреї-музиканти, хто з скрипкою, хто з басом, хто з цимбалами, хто з бубном. Коли зібралося багато, музики вдарили на взяття Дербента марша, тоді ще досить свіжого.

Потім грали гопака, весільних пісень, а здебільша настроювались. Люди, наслуховавшись музик, прагнули швидше натішитись комедним видовищем.

Аж ось полотнище—тай прехитро!—так оповідали батенько—не впало, не спустилось, а піднялось догори, а як і від чого,—ніхто не міг догадатись... Ну, добре—піднялось собі.

Перед очима показалися дерева з листям, віткнуті в землю, з обох боків, а посередині чисто, гладенько й нічого нема. От всі й дивляться собі.

Аж ось вийшов чоловік, зовсім не покомедному одягнений, а так просто, начеб козак. Не вклонившись нікому, став у всі боки роздивляється, заглядати, очі прижмурює, рукою від світу затуляється і все розглядає...

— Чого ти так дивишся?—спитав один, що вкупі сиділи.

— Дивлюсь, чи всі зібралися,—відказав цей.—Нехай буде,—сказав, почмихуючи.

— Та всі, всі, давно всі зібрались. Пускай свої комедії—загукало скілька голосів:—ноги потерпли від сидні.

— А пан Азенко тут?—спитав козак, все придивляючись.

— Та тут, тут, давно тут!—гукали голоси.

— А де ж ви, ваша ясновельможність? Я щось вас не добачаю,—говорив козак, затулывши світ рукою.

— Та ось я, о!—зволили обізватися сами пан полковник, показуючи на себе пальцем.

— Так і є. Це ви, пане полковнику!—сказав козак і, підвівши руку, сказав дуже голосно:—нате ж вам, пане Азенку, дулю!—і за цим словом протягнув до нього руку з складеною дулею... Передне полотнище, наче якоюсь нечистою силою, оповідали батенько, спустилося й заховало козака з дулею і все інше видовище.

Трудно й описати, що в цю мить відбулося в комедійному домі.

Це був нечуваний пасаж! Сміх, регіт, галас заглушували гнівні слова пана Азенка! Всі, що були тут (як їх звать в Петербурзі,—глядачі), підвелись із своїх місць і з галасом товпилися до виходу. Його ясновельможність пан Азенко ледве не лусне від гніву і, лютуючи, наказує своїм „сердюкам“, заведеним у нього, на зразок ніби як і в найяснішого пана гетьмана, схопити, впіймати полковника-огудника, що наважився при всій старшині і посполитстві тикнуть, вважай під самий його ясновельможности ніс, превелику дулю. Сердюки кинулись,

але ні того козака й ні одного комедника навіть сліду ніякого не лишилося. Шукали, шукали, все місто обшукали, весь ярмарок перетрусили—нема й нема, і по сей день нема! Як у воду все бовтнуло.

Батенько покійні, оповідаючи, бувало, аж падають від сміху, що пан Азенко привсенародно згамкав таку велику дулю, а пан Букенко, що все це вигадав і влаштував, тішився дуже своїм способом помсти за те, що перешкодили йому на виборах у глухівські полковники.

Повірте, що все це була щира правда.

Будь ласка, до чого ж це я почав розповідати? Ага! Це з нагоди укладеного приятелювання з невідомою мені людиною, що пропонувала мені побувати в театрах.

Добре, подумав я: побачу, що тут в комедній дії робиться. Піду. І пішов просто, розпитуючись, до театру; а комедного дому, скільки не питав, ніхто не показав; тут так не називається. Це я і в записній книжці відзначив у себе.

Добре! От я й прийшов до театру, щоб довідатись, чи будуть того дня пускати комедію? Я гадав, що й тут горлань вилізе на дах і стане гукати. Куди! Петербург місто хитре. Розраховали,—де взяти такого горланя, що гукав би на весь Петербург, який, треба знати, куди більший від Глухова. От і умудрилися: надрукують листочків, що буде, мовляв, комедія, і розсилають по місту. От народ і знає і суне на комедію. Таким побитом прийшов і я. Бачу, люди купують квиточки... Я—розпитувати. Зволийте видіти: в театрі є ложі, крісла, місця за кріслами і ще дещо.

От, будь я бестія, коли брешу! Я подумав: ложа—це ложе; мені, як приїжджому, нікому не відомому, прийти до театру з тим, щоб лежати в ложі: Не хочу. Я знаю політику. Крісла?.. Я й не пам'ятаю, чи сидів я коли зроду на кріслі. І як мені сидіти в кріслі, коли люди, значніші за мене, беруть квиточки за кріслами. Я й зробив висновок, що це мені пристойніш. Що буде, те буде,—взяв квиточок і заплатив півтора карбованці.

Звірив з іншими покупцями,—взяли, як і з інших і решту вірно здали. Цікавих коло мене прірва. Всі роздивляються, розпитують. Доскоцький народ! Я тут же перезнайомився з невідомими мені людьми, і вони зо мною дуже ласково обійшлися. Оповідання мої їх багато веселили, і приятелі мої не відпустили мене від себе.

Сяк-так—тільки я і в театрі. Цур йому пек, чемність яка! Льокай зустрічає, проводить, місце показує; треба ж вам знати, що я не один гість там був. Слуга всім встигав услужити. Сів уже я. Лишенько мое! Панства, панства!.. І все громадянство було добірне. Вже ж надивився я! А тут музика репіжить, та яка? І флейти й скрипки! Та так шкварять, що з сусідами і не думай балакати! Всолодження почуття, та й годі. Зір пересичується: одно те, що світло-пресвітло, всіх в лице ясно бачиш; а друге—скільки тут осіб! Про людей і казати нічого, я їх пропускав і не звертав уваги, а все дивився на почесних осіб. Стільки заразом не зобачих у нашому Хоролі. І, щоправда, місто містові не рівня: Хорол і Петербург. Над усе ж мене вабила і полонила жіноча стать,

що її тут були цілі купи, наче череда яка. І всі прекрасні, без виключення, всі чудові до того, що мене, глянувши на них, мороз проймав поза шкірою. Розуміється, були на різний смак, дивлячись на комплекцію тих, хто милується ними. „Були корпорації дебелиї, були й витончені“,—як висловився колись доміне Галушкинський; отже, всім було приємно милуватися з них. Вже так, що натішився! Не жаль було мені й півтора карбованці. Та чого! Скажи він мені про таку втіху й заправ два карбованці—дав би, будь я поганець, коли б не дав!

Наслухавшись до того ж музиків, коли—скажу словами батенька покійного—наче якоюсь нечистою силою підійнялася вгору перед нами прекрасна картина і на очі нам далася окрема кімната; коли статечні люди, що були в ній, стали між собою розмовляти: я—одне те, що ноги відсидів, а друге—хотів використати зручну нагоду, щоб оглянути й тих, хто ззаду за мною, й потішить себе жіночою статтю—я встав і почав з цікавістю всіх розглядати.

Враз від задніх і бокових місць моїх сидів почув чемні запрошення: „Чи не загодно вам сісти?.. Сідайте, будь ласка!..“ Я їм, уклоняючись, все кажу: „Красенько дякую!.. Я й тут насидівся і сюди не пішки прийшов... Дякую дуже: втомився сидіти, розламало всього“.—Куди там! Вони не відстають; все припрошують сідати, а я, того й дивись, кланяюся і дякую за честь, а щоб вони виразніш чули, який я чемний, я на весь голос відмовляюся. Всі, що були тут, звернули увагу на мою ввічливість. Аж ось пробирається урядовець, подумав я, значний—

у мундирі, й прямо до мене, і він загадує, щоб я сів.

— Що за чемне місто!—подумав я,—як ласкають заїжджого! Всі беруть участь. Але не на такого напали. Я їм доведу, що і в Хоролі політика відома не менше, аніж у Петербурзі. І, таким побитом, ще більше став дякувати й сказав навідріз: „Єй-богу, не сяду, а ще більше при вас“...

— Так сідай же, ато я тебе геть виведу!—майже загукав чемний урядовець і за цим словом майже кинув мене на стілець.—Коли прийшов сюди, мусиш, як глядач, додержуватись порядку й робити те, що й інші глядачі роблять. Й тут же пішов від мене.

— Ага! так це я тепер глядач!—подумав я,—розумію тепер. Я мушу тепер „глядіти“ на них і за ними все робити. Добре ж, це не важко. Й розсівся собі преспокійно. Дивлюсь на всіх, що вони роблять. Аж вони дивляться на тих, що балакають. Давай і я дивитись, бо ж і я глядач.

Втопивши свій зір на тих, що розмовляють, я мимоволі став прислухатися до їхньої розмови, і тільки лиш зрозумів сюжет їх матерії і ждав, що будуть далі з'ясовувати, коли враз... канальська картина якоюсь нечистою силою спустилась і закрила все...

— Фіть-фіть,—мимоволі просвистав я від здивування. Але бачивши, що всі глядачі, які сиділи біля мене, встали, встав і я; вони вийшли—вийшов і я. Вони зайшли в кімнати з різними напитками—зайшов і я. Вони стали пити напитки—пив і я... і зараз же довідався, що ця річ є винахід брата Павлуса—пунш, якого я терпіти не міг і в рот, як кажуть, не брав; а тут, як глядач, мусив, дотримую-

чись загального порядку, пити разом з іншими глядачами, як назвав їх чемний урядовець, та й розсудив, що, за логічними правилами славетного доміне Галушкинського, треба вважати, їх не глядачами, бо вони не дивляться, а питунами або якнебудь складніше, бо вони ж п'ють...

Та, робити нічого, вони випили—і я випив, вони заплатили—заплатив і я; ні в чому не відставав від порядку. Подивіться ж, що це за хитре місто, Петербург! Випивши, вони збираються йти—збираюсь і я, і спитав їх: „Куди ж нам тепер треба йти?“

— Розуміється, до театру—швидко почнуть,—сказав один і заспішив.

— Почнуть!—подумав я.—Що почнуть?—спитав я сам себе.—Запевне, почнуть пускати комедію? То була нарада в них поміж собою, а тепер візмуться до справи. Йти ж до театру. Подумав так, та й пішов, узяв знову квитка, заплатив знову півтора карбованці, увійшов і сів уже на інше місце, що показав мені запобігливий льокай. Підійнялась знову картина.

Нудота смертельна! Сидять старі й розповідають молодому парубкові—про віщо?—про добродійність, самовідданість і тому подібні дурниці. Молодий парубок, так і видко, що гарячиться, того й дивись, що дасть їм дулю. І—годі!—картина невідомою силою впаде, і нас розпустять по домівках. Нічого не бувало! Розмовляють собі, та сердяться, але все чемненько... А ми нудимось.

Не вдаючись у порожні розмови, я замислився про своє: про Хорол, про матінку покійницю, про птицю, що вони годували, й

такі інші утіхи, як враз ногу мою щось відштовхнуло... Глянув я—біля мене сидить прекрасна стаття... Цебто одна, мабуть, особа, і не з простих, бо була корпорації дебелиї і з оголеними привабливостями, не так, щоб зовсім, а прикрито трішки флеровою косиночкою. От як вона відштовхнула мене, та й каже, правда досить меланхолійно: „Ви штовкли мені всі коліна. Чого це ви штовхаєтесь?“

Тут я тільки зауважив, що, пірнувши в солодкі мрії, не примітив жіночої натури, що біля мене сиділа, вільно з'єднав моє коліно з її й преакуратно поштовхував, сам не знаючи, з якої саме причини. Побачивши наслідки моєї задумливості, я притьмом став прохати вибачення й усяко доводив, що я штовхав її без усякого злого наміру.

— Ще б пак я дозволила вам мати якісь наміри!..

Найдальше наше знайомство тут і припинилося, бо картина упала перед нами. Всі встали—встав і я: всі пішли—пішов і я на передніше місце. Та мої сусіди глядачі були іншої комплекції, аніж перші: вони не пили пуншу, їли яблука, які і я їв, обтирались, вийшовши з душною залі—обтирався і я. „До театру, до театру!“—загукали вони й побігли. Пішов і я повагом, міркуючи: „ну, вже цей театр! Буду його пам'ятати!“ Купив знову квитка і знову заплатив півтора карбованці.

Увійшовши в залю, сів; дивлюсь—у мене по сусідству нема прекрасної статі, все мужеська: не страшно, хоч і штовхну кого.

Знову розмови, тільки вже не комедики, а жінка й сестри їхні. „Бабського базікання

нічого слухати,—подумав я,—тут сподівайся пльоток і сварок. Буду своє думати“—й почав.

Дивне тут я примітив. В папірцях, якими запрошувались гості до театру, заборонялося стукати ногами й кийками. Так вони що вигадали? Давай плескати руками в долоні; та як ударять дружно, то що ваша музика! Я так і регочу од задоволення, а вони наче навмисне дрочать комедиків та ляскають, і, розуміється, з досади, що не можна стукати ногами й кийками; навіть плачуть, та знай плещуть. Це мене в комедії тільки й потішило.

Вже в четвертий раз брав я квитка—що робив завжди, як виходив з театру—четвертий раз платив півтора карбованці, що мені дуже досадно було, і я не витерпів—спитав у купчика, що продає квитки: „Чи скоро ви нас розпустите? Чи довго ще вам мучити нас?“

— Це залежить від вашої волі,—сказав він,—чого ж це, пане, вам театр такий нудний?

(NB. Він вважав мене, очевидно, за особу, бо все величав—„пане“).

Я йому з'ясував, що мені всі три театри, показані в цей вечір, вподобались дуже, а найбільше музика й видовище прекрасної статі, але коли це все ще продовжиться хоч одним театром, то я не матиму можливості чим платити.

За цим словом, розговорившись ближче, ми стали приятелями, і він мені сказав, що я даремне брав нові квитки на кожну „дію“. NB. Тут він мені розповів, як що треба називати і як поводитись у театрі.

— Хитре, хитре місто!—подумав я.

Слово по слову, ми розговорились і дуже. Він мені сказав, що він з нашої Української підсоняшної й родом з Переяслава, вчився в тих же школах, де і я, й добре знає доміне Галушкинського. Чував про нашу фамілію й сказав, що щастя мое, що я натрапив на нього, як на земляка, а то б інші погріли коло мене руки.

Коли ми так по-приятельському розмовляли, то там, у театрі, музики гриміли шалено. й інші, цебто глядачі, слухаючи акторщиків, яких я раніше з незнавки називав „комедчиками“, ляскали в долоні без пам'яті...

— Хитре місто! нічого сказати,—думав я.— Нема того, щоб приїжджому все розказати й з'ясувати, а тим і вдержати його від розкошів платити за квиточки за кожний театр. Будь такий театр у нас, у Хоролі, і приїхали б до нас з петербурзьких місць гості, я все б їм з'ясував і не дав би їм зайві гроші витрачати. Хитре місто!.. Та надалі не піддурите!..

На останці розмови нашої приятель мій Марко... От по батькові забув—чи не Петрович часом?.. Ну, бог з ним!.. Як був, так і був; може й тепер є—так він ото радив мене щодня приходити в театри: тут, мовляв, окрім того, що всього надивишся, ще можна дещо перейняти. При чому дав мені квиточка на завтра, сказавши, що буде прегарна штука: цариця Дідона й опера. Я обіцявся; з тим і пішов.

Коли, прийшовши додому, розказав усе, що трапилось зо мною. Кузьмі, так він не пам'ятав себе з обурення,—всіх акторщиків і всіх глядачів, окрім мене, жакливо лаяв ту-

ляками,—братами, дядьками і навіть батьками того господаря, що нас угощав у Тулі.

Я, одначе, довго не міг заснути. Все мені ввижалась жіноча стать, що була зо мною в театрах. Ху, та й красуні ж! Звідкіль їх стільки навезено сюди?..

Ранок провів я милуючись річкою й до обіду не зходив з місця. Милуюсь і не на милуюсь!

Мене опанувала одна думка: що якби ця річка та у нас у Хоролі? Скільки б добра з неї можна зробити? Млини чудові; гуральні предобріячі!.. А тут вона впорожні тече.

Признатися, театрами я цікавився, і я пішов туди яко-мога ранше. Я вже все знав: увійшов бадьоро й сміливо, вклонився чемненько на всі боки, до верхніх і нижніх дам, знаючи, що все це були особи. Що ж? Чи повірите—а будь я гунстват, коли брешу!—хоч би хтонебудь трішки головою кивнув, шаркнув ногою. Що б то сказати: „Здоровенькі були, мовляв, милости, мов, просимо!“—про це ніхто й не подумав. Так ось воно місто! Ось та столиця! От де вся політика мусить міститись! О, подивились би вони, вже я не кажу про Хорол, підіть навіть у Кобеляки... Так подумаете—нічого? На сухих вас приймуть?

Ні, батечку! Там замучать вас ласкою і набриднуть вам привітаннями, знають вас чи не знають. То ж ріжниця: Петербург і Кобеляки!

Залишивши все, я сів негляже ні на що й, за порадою вчорашнього приятеля, що радив мене нічим не бавитись і нічого не слухати, окрім акторщиків, я так і зробив. Як не ревли музики, як не рипіжив на жахли-

вій басолі якийсь штукар, я й не подивився на них, і хоч смішно було, нема слів, дивитися на цього вирода баса, і як штукар в рукавиці підохочував його ревти, та я відвернувся від нього в інший бік і зберіг свою пасію.

Почався, однак, театр. От театр, так театр,—я вам скажу! На цей раз я не був йолопом, як учора; я, за порадою мого приятеля, дивився й пильнував лише того, за що гроші заплатив, цебто театру, і, правду мовити, було чим захопитись і нареготітись.

Це був не просто театр, а історія; не вмю вам сказати, видумана чи справжня. Тільки, візьми тай вийди до нас на очі сама Дідона... Ху, баба чудова, показна! Та й убрання на ній,—розкіш! Ця баба й розкажи всім, при всіх, що вона кохає—як мовиться, до положення риз—якогось Енея: він, значиться, ніби й молодець, але не більше, як прудивус, так, жевжик; і я спостеріг, що він... так тільки, а не те, щоб оженитись. А дарма. І я і кожний порадив би його: одне те, що на ній убрань та причандалів стільки, що було б за що віку дожити. Так отже ні! Треба, мовляв, йому кудись поїхати. Може, була інша паніматка, ну, то можна й вибачити. Треба ж було, на лихо, щоб у цю бабу, Дідону, не знаю як далі звали її, та закохався... ну, виродок! мурза! Та як закохався? Так на ніж і лізе! Як він стане розписувати свої люті страсті, тут, при всіх, при нас... Я так і лягаю зо сміху!.. Не витерпять ніхто, так смішно вдавали, цебто комедію пускали, або, як треба казати, „приставляли“.

Бачите—я спершу думав, що це йде при-

родне, цебто насправжки, та так і сприймав і потужив трохи, коли Дідона в огонь кинулась. Ну, думаю, пропала душа, чортові баран! Але зовсім не те було! Як скінчився п'ятий театр, тут і загукали: „Дідону, Дідону!“ щоб, мовляв, вийшла на показ, чи ціла, чи не обгоріла часом? Вона й вийшла, як нічого й не бувало,—навіть одежа не пом'ята.

Тут я встругнув штучку, яка досить усіх розважила. Ото, бачите, вчорашній приятель сказав, що буде театр: Дідона й опера. От я бачу й чую, що цю бабу звать Дідоною, а тут інша при ній дещо прощобече, як канарочка, та й сховається додому. Я й зробив висновок, що це „Опера“. А дівчаточко—ціле канальство: біле, рум'яне... ну, одне слово, впала мені в око.

Як вона вийде до нас, я сам не свій. Грішне діло й минуле, до того, признаюсь: мені здалося, що вона глянула на мене, та так, бестія, морально, що я ніяк не витримав, підморгнув до неї, не дуже, а так делікатно, трішки вклонившись. Не знаю, чи запримітила, чи зрозуміла, чи здогадалась, та тільки вже не виходила. Почуваючи потяг і нестерпуче бажання хоч поглянути на неї, я, коли задовольнили Дідону відданням їй чести, відляскавши тріумфально в долоні, я тут, взнавши спосіб викликати й свій предмет, загукав, як обварений:

— Оперо! Оперо! Вийди ж, Оперо, хоч на часочок!

Я ж бо гадав, що ім'я їй Опера, за словами приятеля мого.

Сміх, галас, регіт не дали мені надати сили крикові. Всі обернулися до мене, об-

ступили, розпитують, хто я, як я, чого кричав, і про все хотіли знати. Звісно, мені таїться ні з чим було, а особливо, що вони так інтересно все хочуть знати. Я й розпачався перед ними й виклав їм усе, що було на душі й за душею. Без пихи скажу: всі були в захваті й не наслухаються мене; посадили мене деякі між собою й широ заприятелювали зо мною.

Розтолкували мені, що опера не жінка й не дівчина, а так, саме видовище, не знаю як ясніш сказати, і що ось будуть зараз перед нами пускати й оперу.

Ну, та й справді! Як випустили оперу з мужчинами, з дівчатами, та такими красунями, та з піснями чудовими, при всій гармонії, то я не знав, де я й що зо мною. А особливо одна!.. Поглянеш—снасть уся мужеська, а вона дівка, та ще яка! І вдавала всесвітнього тирана, роздавача мук і радощів, поганця Амура, та як живо! Та як хитро!

Хто дивиться на неї, подумає—вона натуральна, а воно ні: одягнена вся, а це так обманно підроблено під натуру... ну, не вмію розказати й в'яснити, скажу тільки, що заливався від реготу, і що почував, висловити не вмію.

Нові мої приятелі тишились з мого захоплення і розважались з мене; розпитали, де я живу та інше; я все їм по-приятельському розказував. З тим і розпрощались, і вони обіцялися за мною заїхати.

— Туляки!—знай товк мій Кузьма, коли я оповідав йому, що я бачив у той вечір і що зо мною було.—Доходитеся по цих комедіях, до того, що і їсти нічого буде. Чи швидко приїде Іван Опанасович і де ж ми його від-

шукаємо? Я як роздивився, то це місто—не Хорол, а ліс; нема ні входу ні виходу. І людей багато, а не можемо відшукати Івана Івановича. Отак поки знайдемо, а ви, знай, ходитимете по комедіях та по півтора карбованці їм носитимете, то чи надовго вистачить? Уже всього в нас грошів днів на три, а як підете ще завтра та після завтра, й сидітимемо голодні!

Так вираховував мені Кузьма, а я йому, навпаки, перелічував, скільки вже я маю знайомих—не дадуть дійти до скрути, допоможуть відшукати будинок Івана Івановича, де квартирує Іван Опанасович.

Кузьма ж на це все тільки казав: „Глядіть, чи так же воно змелеться?“

Однак, він нагнав мені був роздуму, і я ледве-ледве не зважився відкласти прохідки до театру та згадав оперу, цебто вже справжню, уявив собі дівку, що була Амуром; відновив у пам'яті, як вона співає різні штучки й на вищі тони як залізе, як задеренчить, так наче твої дзвони, що в них дзвонив, було, брат Павлусь, покійник!

Все це добре уявивши, я махнув рукою і сказав голосно: „Хоч голодний сидітиму, а театрами втішатимусь. З цією думкою й заснув солодко“.

Що ж? На те й вишло. Не встиг я прокинутися, як вчорашні мої театральні знайомі й прибігли за мною, і я ледве встиг причепуритися по-своєму, як схопили мене, та до себе. Пішли ласки, частування; всі були з мене дуже задоволені, не відходили від мене, розпитували про мої таємниці, цебто життєві, і я їм усе, з самого дитинства, оповідав по-приятельському, цебто просто.

Я й обідав з ними, коли можна назвати петербурзькі обіди обідами. Це не обід, а просто так ніщо, тьху!—як матінка-покійниця висловлювались і при тому діяли. Уявіть: борщу не питай, бо ніхто й не тямить, як зготувати його. Подадуть тобі на тарілці одну разливну ложку супу—їж і не проси більше; не так, як, бувало, в наші часи: перед тобою миска, їсиш собі мовчки, скільки душі завгодно. Між іншим лихом, що увійшло в склад життя нашого й називається французьким, випустили вони, шельми, ще свою підливу. Що це за підлива? Страва хіба? Зовсім навпаки: по-теперішньому зветься „блюдо“. І справді, блюдо то є, одне блюдо, на блюді, вважай, що нема нічого. Пахне, правда, задьористо, але почни брати порцію, так просто по блюду шкребеш і нічого не захопиш. Таким ото обідом петербуржці вгощають заїжджих гостей! Такими обідами давали ласувати й мені. Що ж? Ледве животів, а жити—й не кажіть. На мій висновок—та людина живе й утішається життям, що всолоджує свій смак і шлунок. Ще за юнацтва, а може, як був ще підлітком, я скомпонував таке міркування, і тоді доміне Галушкинський, вислухавши, сказав: „bene, доміне Трошку!“ Отже, думка моя є безперечна.

От на таких-то обідах, посидівши я голодним, зовсім був захляв і вирішив підтримати свої сили й здоровля власними виробами. Замовив у цьому чудному Лондоні, де я змушений був проживати, свої власні блюда: борщ з молодого гиндичкою, поросся з хроном, солодке, качку з грибами, гуску печену з капустою й вареники. Тільки уявіть собі! Дурний кухар відмовився готувати,

ніби в нього таких продуктів немає, а що таке вареники—він і не тямив.

— Кузьмо! А що?—після довгого огляду кухаря, що стояв передо мною, спитав я свого Кузьму.

— Тула, туляки!..—сказав меланхолійно Кузьма, обтрушуючи з пальців табаку після понюшки.

— Еге ж, так!—відказав я йому після довгої задуми.

Кухар пішов, а Кузьма, розуміється, змилосердившись над моїм патріотизмом, напросився нагодувати мене варениками, сказавши: „Невелика штука, я й сам їх наліплю, був би достаток“.

— За достатком діло не стане,—сказав я і пішов купувати, що треба, а Кузьма взявся достати борошна.

— Ну, й хитре ж це місто Петербург! Пішов я по крамницях вздовж. Так що ж? Вибігають, бестії, й мало за поли не хватають, тягнуть до себе в крамницю й гукають: „будь ласка, пане приїжджий!“ Н. В. Треба знати, що я був відомий усьому місту Петербургові, і хоч де б показався, зараз мене питалися, чи давно я з Малоросії? Так от, навіть крамарчуки знали, з великою охотою пропонували свої послуги і, вважаючи мене за багатого, рекомендували свій крам: той—оксамит, едwab, парчу, штофи, матерії; другий—перкаль, полотно; звідтіль гукають: „ось чоботи, брилі!“—і те й се і все інше, так що коли б я був багатий, як цар Фараон, то тоді тільки й міг би скупити все те, що пропонувало мені це проворне купецтво. Та що ж! І тут не без хитрощів. Умовлять, переконають, впрохають неодмін-

но до крамниці, запевнюючи, що все в них знайду; зайдеш, спитаєш, чого тобі треба... а мені треба було сиру на вареники... питаєш, так і напиндючаться й— „нікак нет-с, ми етім не торгуем!“—скаже, відвернеться й пішов інших закликати.

Ну, вже й народець! Послухайте далі.

Наморившись добре від хідні по крамницях, насилу мав приемність почути: в нас, мов, продається сир; скільки вам його завгодно?

— Я й сам не знаю, скільки мені завгодно, а зваж, голубчику, скільки треба на дві персони для вареників!—сказав я, бажаючи, щоб поласував нашими земляцькими харчами і вірний мій Кузьма.

Купець був остільки чемний, що надавав мені право взяти, скільки захочу, і я звелів подати... Що ж! І тепер сміх бере, як згадаю!.. Уявіть, що в цьому хитрому місті сир зовсім не те, що в нас. Це шматок просто мила! Будь я бестія, коли брешу! Мило, голе мило—і на вигляд, і на смак, і на нюх, і на всі чуття. Пересміявшись у нутрі своєму, зважився взяти шматок, щоб і Кузьма дізнався, що таке петербурзький сир. Приніс до нього, показую й кажу:

— Кузьмо, а що це?

Він, не думавши, зараз і вирішив:

— Мило. А нащо воно вам?

— На вареники,—кажу я алегорійно.

Він стояв довго, витріщивши на мене очі, потім сказав:

— А давно ми стали собаками, щоб нам їсти мило?

— Скуштуй!—кажу я.

Він скуштував.

— А що?—кажу я.

— Та дідько його зна: ні мило, ні сало!—мовив він рішуче. Довго ми, радившись, не могли збагнути, як з цим сиром ліпити вареники. Після того вже дізнались ми, що в Петербурзі, де все йде делікатно й манірно, наш справжній сир зветься „творог“. Та вже нас з Кузьмою не піддурили, і ми вирішили обійтись без вареників. Що то чужа сторуна!

Будь ласка ж, я, здається, цілком відбився від матерії, вертаюся до своєї мети. З цими приятелями і з іншими, що зазнайомились зо мною, я гавав час дуже приємно. Кожного разу вони водили мене з собою в театри, і там я так звик, як удома. Зовсім не лякався чортів, що горіли в пекельному полум'ї, не милувався й не спокушався акторщицями: я знав, що це не натура, а так, вдають тільки. Чорти—такі ж люди, як і я; полум'я їх не пече; краса акторщиць не справжня, а так, фарбами підведено для моральности мужчинам. Про все це дізнавшись, я до того в театрах був бадьорий і сміливий, що, заклавши руки в бокові кишені мого необхідного вбрання, шпацерував собі бадьоро й негляже ні на кого.

Оповістили, що буде театр „Коза“ і якась „рара“¹. Дай подивимось і на це диво! Приятелі мене привели. Правда, кози не було, та зате ж і штука була пречудова. Чи повірите? Як заспівають акторщиці, то аж у вухах лящить. Чудово! А тут вискочить до них акторщик та й стане пристосовуватись до них; та як зійдуться, він і піде басовим го-

¹ *Coca gara*—славетна тоді опера. Прим. автора.

лосом, а тут музики ріжуть своє; так я вам скажу: така гармонія на душі й по всіх чуттях розіллється, що мимоволі стане хилити на сон. Мимоволі цмокаєш і губи втираєш. Та мало хіба дива бачив я в цьому, справді кумедному, домі, що треба звати „театром“. Враз—сад; не встигнеш на милуватись, оком моргнути—вже й дім, а там—місто, пустиня, море... як це робиться—і тепер, хоч убийте мене, не з'ясую вам, бо не розумію нічого!.. А балети? От так висока краса! Це, бачите, танцюючи, діють, а діючи танцюють... Та й танці нічого собі, а от танцюристки, так це,—будь я bestія!—зійти з ума! Молоде, з хороби гарне, та високо одягнене, та яке живке, в'юнке... а як скікне, закрутиться, підніме ніжку... висока, найвища привабність!.. канальї, та й годі! Насилу покинеш театр, прийдеш додому,—танцюристки в очах; ляжеш—танцюристки тут, і продумаєш усю ніч про привабність безподібних танцюристок, яких у нас, в Хоролі, і не кажи колинебудь побачити! Куди там!

В один театр, тільки що мої милі зо всією щирістю розтанцювалися в лісі, я слухаю, тішуся і був готовий задрімати: раптом, ззаду за нами розітнувся гучний, різкий голос: „Паничу, гов!“ Всі заметушились, зашамотіли; багато підвелось на ноги, акторщиці замовкли, музики збилися... чутно галас; когось стискають, стримують, а він пручається й гукає: „Та гетьте, пустіть, я за паничем!“ Всі дивляться туди, і я за ними... глип!—це ж бідний мій Кузьма потрапив у тортурі!..

Жаль мене взяв, я метнувся рятувати мого вірного Кузьму, а його вже підхопили під руки й ведуть, не слухаючи моїх запевнень,

що це мій Кузьма... Куди там! Так і шез на моїх очах!

Вже мені було не до театрів і не до акторщиць; пропадай усе, жаль Кузьму. Ми з ним двоє заїжджих були, тепер я один залишився, а його, може, запроторять на край світу. З такими чутливими думками подався я додому... глип!—у квартирі сидить у мене Іван Опанасович, мій адвокат Горб-Маявецький...

Ось як це трапилось, що він мене не навмисне знайшов.

Приїхавши до цього Петербургу, він просто—до Івана Івановича... мене нема й не було. Стали вони розшукувати; стояло в записці, що я вїхав, а де спинився, ніхто з начальників не турбувався. Мене й без того всі знали. Горб-Маявецький подумав був, що я зовсім зник, і не знав, як без мене починати справу, бо нікому було підмахувати: „до сього прохання“... Коли враз потрапляє до нього книжечка, та не те, щоб книжечка справжня, а так, дурниця. Отож бачите: Петербург хитре місто, і люди в ньому живуть на всі руки. Деякі й беруться за особливий промисел. Діло не діло, правда не правда, чув або вигадав, та все це в рядки; напише, видрукує книжечку та й розішле по місту й по цілому світі. Спикши одну, береться за другу, і так через весь вік; а за все це грошики й лупить. Як же потрібно, щоб не було застою, то він у своїх книжечках жарить про що попало. Там і кохання всіх сортів і всяка механіка, і про пундики, і про акторщиць, і про чоботи... одне слово, про все, що цьому штукареві на думку спаде. Коли ж не завжди в людини думки бувають,

так він і майне по вулицях; що підмітить, а що, ходячи, вигідає, та зараз у шпартгалку, що при собі, знай, носить.

Хитре місто!

Одного дня цей публічний торохтій прийшов до річки; побачивши мене, познайомився зо мною; ото він, як я розповідав, усю мою розмову, що я тоді, сидячи над рікою Невою, йому по дружбі наказав, розумне, і так, що до слова прийшлося,—все в шпартгалку, за пазуху та додому, там у свою книжечку, та до друку, приточивши, правду мовити, багато дечого для сміху, та й знеславив мене по всій підсоняшній. Пішли читати всі.

Ця книжечка, яка вона не є, потрапила до рук моему Горбу-Маявецькому. Прочитав і впізнав мене живцем. Став відшукувати; відшукав петербурзький Лондон, а мене нема, я милуюсь акторщицями. Він—Кузьму за мною: поклич, мовляв, його до мене. Кузьма відшукав театр і увійшов у нього. Тому що вже останній театр був і вже кінчалось, то ніхто його не спинив. Увійшовши, забачив купу народу, а в лісі панночки гуляють; він і подумав, що і я там десь з ними загулявся. От і став по-своєму викликати.

Не дешево обійшовся йому цей виклик! Його потягли й зачинили в підземелля, поки до завтра, а тоді на допит. Пішов Кузьма верзти нісенітниці! Він казав діло, але його не розуміли. Він вірно відповідав, що приїхав з Хорола з паничем Трохимом Мироновичем Халявським; що я йому потрібен був, і тому він кликав мене. Йому дали п'ятне наставляння, щоб він надалі інакше відшукував свого пана; а Кузьма, цим невдовольнившись, став сперечатися й дово-

дити, що коли панич йому потрібен, то він скрізь піде й буде гукати, відшукуючи його.

Щоб переконати його, що він помиляється, йому доручили замітати вулиці, й увечері, не нагодувавши, прислали його до мене. Хіба ж не досталось і його гнобителям? Куди там! Кузьма цілий вечір, закликаючи, лаєв їх і, лежачи у своїй будці, все сукав дулі й посилав у той бік, де його так повчили. І за діло їм! Так напасти на безвинну людину й зганьбити її!

Радість наша при побаченні з Іваном Опанасовичом була неописана. Він радів з того, що відшукав мене, а я радів, що найшов його. Він боявся за мене, що мене, недосвідченого, що не знає світа, одного посеред чужих людей оберуть, ошукають. (N. В. Не на такого напали. Тільки й обчистили, що в Тулі, та в театрі за зайві квиточки, та за чоботи, що я купив собі чепурні, до шмарування й підшви були не пришиті, а приліплені; обчистили ще мене різні перукарі цирульники та інш., витратив багато грошей на допомогу бідним, та це в рахунок не йде. Ось тільки й зайвих витрат. Куди мене комусь ошукати!); я ж зрадів, найшовши Івана Опанасовича, бо в мене не зосталося зовсім грошей навіть на завтра; не тільки обідати, а й у театри йти було ні з чим.

Спасибі йому: він розрахувався за мене з господарем Лондона, і хоч дуже галасував, що багато зайвого на мене записали, чого я й не вживав цілком, та мусив був заплатити, і вивіз мене до господи Івана Івановича, свого приятеля.

Прошу ж покійно відшукати дім Івана

Івановича, коли він був дуже далеко й у такому глухому місці, що й доступитись до нього не можна було! Та дімок дуже порядний, кімнат на шість, і в нашому Хоролі він був би серед перших.

Іванові Опанасовичу ніщо не подобалось в моєму вбранні й усій зовнішності: отже мене наново обшито з ніг до голови. Ну, ти канальство! Що за чепурин вийшов з мене! Чоботи з рипом, поли в каптана так і метляються, в кишені хусточка біла, чистенька на кожен день, з червоними краєчками. Все було любо й чепурно. Я не міг намиливатися з себе. Іван Опанасович давав мені грошей і на радощі життя, наприклад, на театри, на помаранчі і інші ласощі. Сам же він узявся до моєї справи, а я мусив був разів п'ять на день підписувати ненависне мені „до сього прохання“.

Одного разу повіз мене до суддів, що в них була моя справа, без потреби, а так, для блезіру, на показ. Кожен із суддів заговорював зо мною меланхолійно і при мені казали, що я жалюгідна молода людина, без освіти. Не знаю, що вони розуміли, бо я ж був дуже гарно освічений: убрання все за останньою модою, волосся на голові закручене, настовбурчене, розпудрене... Якої ж ще освіти?

Більше я до них не хотів їздити, і Іван Опанасович не бачив у тому потреби. Одержавши чудову, чепурну освіту і не мавши до чого взятися, я не хотів даремно сидіти вдома. При тому ж спалахнула в мені давнішня думка, щоб одружитися. Де зручніше це зробити, як не в Петербурзі? Жіночої статі сила-силенна, і кожна красуня, і

кожна має все потрібне показатися між люди, тому що вічно побачиш їх купи на вулицях, або на прогулянці, або коли йдуть за своїми справами, Вибирай тільки, яку завгодно. Та я міркував інакше. Вибрати на вулиці з стрічних—це нікуди не годиться, і чи мені, панові Халявському, так женитися? Хоч, безсторонньо сказати, пристрасть велика була, як би не одружитися, тільки б одружитися; але я пам'ятав усе, чим зобов'язаний був роду своєму. Я хотів, щоб моя дружина мала тон у громадянстві, щобто голос дзвінкий, що всіх приглушує так, щоб через неї ніхто не говорив, мала б стільки глузду, щоб могла говорити безперестання, хоч цілий день (по цьому масштабові—казав не раз доміне Галушкинський—можна виміряти кількість розуму в людині: дурна людина, мовляв, не може довго говорити); знала б смак у всьому, як у варенні, як у квашенні і знала б тонкість в поводженні з годованою птицею; була б досконально вихована й тому була б величчя як у обхваті, як і в опуклостях корпорації. Худих, не тільки жінок, а й взагалі людей худих не люблю, за безперечним, все ж від доміне Галушкинського вигаданим силогізмом: що худе, те й негарне.

Добравши міру, якої комплекції мені потрібна дружина, я гадав: нехай ліпше в мене їх кілька закохається і тоді з десятка можна буде вибрати для мене симетричну. На такий кінець, одягшись найчепурнішим стилем, я ходив з вулиці на вулицю... Скажу без хвастошів—багато поглядало на мене, і тут я мав був проходити кілька раз попід ті самі вікна, та предмет пристрасти моєї ховався, а на її місце виходив слуга і, без

жодної політики, казав, щоб я перестав за-
зирати у вікна, а йшов би своєю дорогою,
інакше... ну, що таїться з петербурзькою
грубістю?.. інакше, каже, вас проженуть
палицею. Подумаєш—і це Петербург? У нас
в Хоролі не так!

Бував і в таких вулицях, де не тільки ди-
вилися на мене,—кланялись, запрошували
до себе. Та... яких тільки людей в Петер-
бурзі немає! У всіх частинах хитре місто.

Я все ходив, але до женіння не посунувся
ні трохи, а Іван Опанасович закінчив уже
свої справи й виграв мій позов. Присуджено
належну мені частину повернути всю цілком,
як рухомого, так і нерухомого й виплатити
за всі роки належну мені частину прибутків.
А що, Петрусю? Що, взяв? Я тепер, як ви-
словлюються в нас, на цілу губу пан. Роду
значного: предок мій, при якомусь польсько-
му королі будши грубником, ударив халявою
мишу, що турбувала найяснішого пана кру-
ля, й забив її на смерть, за що його тут же
винагорожено шляхецтвом, найменовано па-
ном Халявським і в гербовник внесено його
герб, що виображає забиту мишу, а зверху
неї халяву—зброю, що звела її з світу, зав-
дяки відважності мого предка. Отже пряма,
чиста, шляхетна кров текла мені в жилах,
сам собою був я непоганий, навіть гожий,
повертання мої і всі манери чепурні; вклю-
чався значно, ходив поважно і все-таки
гарно. Що невеликого чину,—це нічого: хоч
малий чин, та заслужений. А достатки? Тьху
ти, канальство! Достатки такі, що на, та
сховайся! Скільки душ, землі, хатнього май-
на! Будь я гуцтват, що коли б не виїхав
так швидко з Петербургу, то, певне, таку б

паніматку підчепив, що тільки з-під ручки
на неї подивитись.

Та треба було кидати Петербург. А що я
в ньому бачив і яким він мені здався? Опи-
шу свої вражіння.

Санкт-Петербург місто велике, широке,
просторе, багатолюдне. Пишне, величне, чу-
дове, красиве—все правда; та хитроців у
ньому на кожному кроці: так там люди за-
вчені. Нібито й знайомиться, ніби й прия-
телює з вами, а це за тим, щоб від вас
покористуватись чимнебудь. Я сам робив
так. Поки відшукав свого Горба-Маявецько-
го і був без грошей, то навмисне старався
відшукувати більше приятелів, щоб вони
мене запрошували на обіди, та в театри
водили. Обід—зовсім не обід, аби тільки
гроші зідрати. На театрах нема натури, а
все видурювання грошей, чорти—не чорти,
а виражені люди; буде королівна, а дивись—
вона жінка акторщика. Всі акторщиці зовсім
некрасиві, а так підправлені. В театр запро-
шують, прохаючи зробити своїми відвідина-
ми честь, а грошики беруть. На них дивля-
чись і багато власників домів просять знайо-
мих у гості, на закуску; от і нагодував, а
потім як загвинтить їх у карти—і обід з лиш-
кою поверне. Прекрасна стать справді пре-
красна, навіть буває й дуже красна від без-
мірного додавання собі краси, чи то пак...
фарби. Зовсім не до кохання постаті, на
мужеську стать не дивляться з замилюван-
ням: це я вивірив на собі. Таких жартунів,
як мене в книжечці описав, чимало: начеб
для потіхи іншим збувають свої книжечки—
пусте! Вони за них грошву загрибають, в
противному разі, що б йому за охота була

день і ніч себе мучить вигадуванням та писанням.

І все так, все так, до останнього. Так ось цей Санкт-Петербург! Правда, таким був при мені, а я в ньому був давно; може, тепер і змінився, як і все на світі змінюється.

Але хоч який він був, а я в ньому пробував, що формально й довів Лаврентію Степановичу, нашому таки сусідові. Він був став заперечувати, що я, мовляв, не був у столиці, а це, мовляв, я, наслуховавшись від інших про Неву, про театри, про слова й інші коштовності, вдаю, що бачив сам. Як же я напав на нього! І став йому доводити,—і все петербурзьким стилем, яким у нас не вміють говорити, що я справді бачив, що за гроші, а що й без грошей: мости, будинки, фортеці, кораблі—і все і все. Так він і язика прикусив. То-то ж!

Треба мовити правду, як мені трудно було, прийшовши з Хоролу, переучувати свою мову на петербурзький стиль і говорити все з письменно, як-от я описував вище життя мое в столиці, так важко було мені переучуватись на низький стиль, повернувшись до Хоролу. От з цього погляду Петербург невимовно гарний. Скільки в ньому людей, що говорять по годині без упину, та так добірно, та так високо, що не втямиш і речі, про що вони говорять і що хочуть сказати. Заздро! А коли така голова та ще спише свої думки на папері, та зіб'є з того книжечку! Ох, ти боже мій! Не розлучався б з нею, не випустив би з рук. Майстерність незвичайна! Іменно чудно. Літери й слова руські, але ж прошу глузду дошукатись! І не кажи! Глибочінь премудрости та й годі.

Вподобавши цю методи, я наліг на неї й досить таки встигнув. Де треба, при okazji, блеснути, я й розпустю свою філософію... слухають голубчики провінціяли, нащуривши вуха, й дивуються на мій розум, а мені це нічого не коштує: напором дурниць петербурзьким стилем—і знай наших!

Вирядились ми з Іваном Опанасовичем назад додому. Кузьма сидів зо мною й тут-то він мені порозказував, яким йому здався Петербург. Це чудасія! Я вмирав зо сміху. Він про все мав протилежні думки, ніж я. Коли проїздили через Тулу, я не забув його подратувати догодливим господарем, а Кузьма гнівався й лавав його на всі боки.

Без жодних пригод зробили ми подорож, бо Іван Опанасович усім орудував і щасливо дісталися до свого Хоролу. Мій славетний батьківський берлін нежалісливий Горб-Маявецький проміняв на мотузяні посторожки, потрібні в дорозі. Позбувшись покійного екіпажу, я всю дорогу трясся в проклятій халабудці й мусив був вилежати цілий тиждень, поки виправилося все розтрушене й загоїлося й підбите в багатьох місцях єство мое.

Горб-Маявецький не відпустив мене з свого дому, поки, мовляв, „не закінчу справи й не прийму належного вам маєтку“. Нехай. Мені зовсім непогано було жити в нього. Його донька, колишня Онисьочка, а тепер уже Онися Іванівна, бо була вже дівчина з усіма формами й у повній комплекції, що вимагалось від дівчини на виданні, вона мені після дороги дуже вподобалася, і я намагався вертатися біля неї на петербурзький фасон. Онися Іванівна, помітно було,

і не від того, та, як дівчина, вихована в пансіоні, так усе чинила з маленькою меланхолійністю й вихилясами. Наприклад, коли ми залишалися вдвох, і з усією пристаю я дивився їй у вічі, то вона робила мені симетрію і всміхалася так само мені, як і я їй, але я зідхну, а вона мовчить; я хочу взяти її руку, а вона сховає її під фартух. Забавляючись з нею сидньою вдвох і мовчки, з нудьги запропоную було їй піти на прохідку, вона скривиться й скаже було: „це непристойно“. Чудні міркування були в неї: вважала за краще битих дві години сидіти зо мною й мовчати, а на прохідку не наважувалась. Може вона вважала перше за велику для себе втіху. Я ж, навпаки: я не закохувався в неї й не був до того схильний, а так чинив за натурою й шукав моральности. Але що значить доля, і хто може йти проти меж її? От побачите, що тут вийде.

Горб-Маявецький, повертаючись після своїх справ додому, завжди бувало пожартує з мене й скаже: „А наш молодець все коло панни?“ То жінка його й промовить: „Це щось та не спроста. Чи нема часом чого?“

Я ж, щоб показати чемність і що був по світах, шаркну по-петербурзькому й відпущу слівце просто, по-приятельському: „Та що з вами, це просто без причини, пур пасе летан“.

Вони на таке петербурзьке привітання, не зрозумівши його, й замовкнуть.

Добре. Одного дня Іван Опанасович, повернувшись з судів, став мені з'ясовувати, досить алегорійно, що й тут усі справи мої закінчено й звелено мені прийняти від брата майно. „Так чи бачите,—завершив він,—якою

ви мені подякою зобов'язані? Я, сам я все вам це обробив!“

Тут я став з усією щирістю й досить меланхолійно дякувати йому і виявляти йому свою готовість віддячити, чим він забажає.

— Мені, персонально, нічого не треба,—перебив він,—але я—батько, мені дороге щастя моєї дочки. Вона, я бачу, страждає, я боюсь... і мушу вам відкрити...—Тут він нюхав табаку й не знаходив, що сказати.

Я дуже ясно зрозумів у чому річ й, гадаючи, що не його, а дочку повинен обдарувати за труди, від нього вчинені, вирішив подарувати Онисі Іванівні золотого перстня, що його матінка, дуже шануючи, носила цілий вік, до самого сконання, і на ньому було по-мистецькому виображено півня, що співав.

Гадаючи, що такий подарунок буде пристойним, сказав,—ей-право, без усякого поганого наміру: моє головне бажання влаштувати її щастя (розуміючи перстнем) й коли моє щастя таке...

— Невже?—вигукнув Горб-Маявецький,—так обійми ж мене, коханий зятю!—і за цим словом обійняв мене міцно, гикнувши навіть, і, не давши мені нічого вимовити, загукав: „Онисьочко, іди обійми свого жениха!“

Доля, видко, так влаштувала, що й Онисьочка стояла в цей час за дверима, бо при першому слові ніжного батенька вона вже й тут і—скік просто мені на шию й обгорнула своїми руками і гукнула: „твоя навіки!..“

Нікому б не повірив, як би не зазнав сам, що значить сила кохання й сила долі. Я казав, що не був закоханий в цю Ониську і скажу

без меланхолії, просто: чи є вона чи нема—мені було однаково, а коли й точив перед нею ляс, то щоб не бути перед нею нудним. При чому, як у справі минулій, ґрунтовно признаюсь, що коли обійняв мене Іван Опанасович і назвав зятем, я збирався з'ясувати йому всю справу і що я, замість свого серця, підношу перстень з півнем, і сказав би, справді сказав би, але тут до речі навести слова віршотворця:

„Знати доля так бажала!“—і я не сказав і півслова. А тут Онисьочка як притиснула мене своїм серцем до мого серця, то сталося спіткання наших сердець, а тут, розуміється, з'явився й непроханий роздавач любовного полум'я, сам Купідон чи Амур і вразив своєю полум'яною стрілою моє серце, що так і запалало... Неждано, негадано я зробився страшенно закоханим в Онисьочку, і будь я бестія, коли не від одного тільки її дотику!.. Вся кров моя схвилювалась, в очах зарябіло, нічого виразно не бачу, а когось цілую й не розумію, хто й мене цілує... Для мене це була чудова хвилина...

І слова її, в суті своїй, так флегматичні, та вимовлені були нею зо всією силою кохання, то й відгукнулися по всіх пружинах душі моєї до того, що я мимоволі вигукував: „Твій навіки! який я щасливий!..“

— Ні, я щаслива, що ви обрали мене в подруги свого життя,—так сказала вона, схилившись до мого плеча... О! вона була багато дечого навчена, як виявиться опісля, знала всю чужосторонню мітологію, тому й відповідала з такою гостротою.

Щоб показати себе, що я не дурно жив у великому світі, я став шаркати й збирався

вимовити якенебудь петербузьке бон-мо, яких у мене було в запасі порядна кількість... та тут відкрилася нова зворушлива картина.

Коли ми робили вправи у виявленні кохання, що зародилося в нас, і наділяли одне одного солодкими першими обіймами, тут з'явилися батьки моєї Онисьочки, що віднині стали вже й моїми; стали нас благословляти й називати солодкими іменами: „син... дочка... діти... кохайте одне одного, будьте щасливі!..“ Я не міг утерпіти й пустив скільки радісних, скорботних сліз!

Від дужого почуття я відійшов у бік і став роздумувати. „Хто б повірив, щоб я був такий щасливий? Насилу знайшлася ж дівчина, яка покохала мене до того, що без примусу виходить за мене. Та ще яка дівчина?“ Тут я став дивитися на неї очима пристрасного кохання і знайшов у ній все цілком протилежне моїм першим вражінням від неї.

Все те, що було в ній негарним і навіть не подобалось мені, зовсім щезло і натомість все видалось привабним. На що не поглянь, як не оглядай,—все чудово! Ось яка сила долі й сила кохання! Хто Трохим Миронович Халявський і хто Онися Іванівна Горб-Маявецька? Схід і захід. Де був я і де вона? На півночі і півдні. А тепер доля, все це доля звела й з'єднала в єдине. Доле, доле! хто проти тебе?!

Після перших захоплень і привітань нові батьки мої стали влаштовувати добробут наш призначенням дня з'єднання доль наших в одну; їм бажалося дуже поспішити, та Іван Опанасович сказав, що швидше не

можна, аж поки не затвердять розділ мій з братами. Нічого було роботи—відклали. За весь цей час я не відходив від Онисьочки. І скільки я відкрив у ній здібностей? Тьху ти, батечки мої! Поперше, вона жваво читала всяку російську книгу, скоропис—серединка на половинці, але, протвердивши, вже не спотикалась. Грала на клавирі скілька штукочок і, часом, на варіяції піднімалась. Ото бувало ледве увійду до неї, вона й візьметься за музику; не відповідає мені нічого, а все всолоджує мене пісеньками. В такому ступені було їх кохання до мене! А коли, під грім музики, стане співати, то... о, природо! я нічого вразливішого не чував! До того почуття мої зледеніють, що я нечутно засну і сплю міцно коло неї, всесвіт забуду! Розбуджують уже до обіду, а по обіді знову ті самі заняття наші. Подумаєш, яка сила кохання в людських серцях.

Чудне ж, однак, діло. Коли я сиджу біля своєї Онисьочки, наче Амур біля Венери, тут я відчуваю всю силу кохання, пристрасти полум'я пече мене, і я нарікаю на загайність в завершенні нашого шлюбу. Ладен був би того ж дня все покінчити. Ці почуття опанували мене при ній. Та тільки спускав її з очей—почував у собі досить байдужости. Навіть і не тягло мене до неї ніяке внутрішнє поривання. Що ж? Я забував навіть, що я заручений і маю таку чудову молоду; але тільки-но вийду вранці, з чемности—луп на неї, і як порох спалахнув... до неї—ї не відходжу до самого вечора. Це, очевидно, було в мені змагання природи з коханням. Коли я залишав кохання при Онисьочці й відходив від неї, тоді перемагала природа;

коли ж я стрівався з Онисьочкою, тоді кохання, нерозлучний супутник її розкошів, нападало на мене й проганяло чи присипляло природу. Іншої дефініції, за методом Галушкінського, я не міг вивести.

Признаюся, проте, по совісті: шлюб цей, мені здавалось, принижує в мене славетну кров давнього шляхетностію рода Халявських. Зволите знати: Іван Опанасович був раніш Івась і за спритністю своєї вдачі віданий був від поміщика свого Горбуновського (давнього роду) в науку одному ходакові в судових справах, що їх у пана Горбуновського по різних судах була сила, для ходіння в яких хотілося йому мати свого власного адвоката, з якого міг би правити, на випадок програшу якоїсь справи, бо найняті адвокати часто переходили до ворогів пана Горбуновського і руйнували його без жалю всілякими вимогами.

Івась Маяченко скоро насобачився в справах до того, що товариші його в практиці боялись тягатися з ним. Судові позви свого пана Горбуновського розмножив він до неможливости. З кожного процесу, що їх нараховувалось десятками, він роздур по шість, по сім. Століття потрібні, щоб закінчити їх усі.

При підсуванні сотні прохань Івась Маяченко підсунув панові Горбуновському відпускну собі з роду в рід на вічні часи; а той, не читавши, й підмахнув. Добре. От Івась і влаштувався в якійсь канцелярії й вислужив чина і став уже Іван Маявецький. Пан Горбуновський за своїми процесами цього й не знає, все підписує і zarazом підписав, що Іван Маявецький походить від одного з ним роду шляхетної крові, що колись

іменувався Горб, чому він і пишеться Горбуновський; а друга галузь, що пішла від одного Горба, пишеться Горб-Маявецький, від яких істинно й безперечно походить сам Іван Опанасович Горб-Маявецький і є найближчий йому родич. З таким папером Іван Опанасович проліз у дипломні шляхтичі й покинув усі позви свого пана.

Пан Горбуновський, довідавшись про всю цю справу досконально, закликав до себе колишнього адвоката, прийняв його чемно, поцікавився заглянути в його дипломи, поклав їх на лаві, а на них розклав свого адвоката... та як відчистив!.. що той насилу встав. Пан Горбуновський прочитав тоді всі папери, визнав і ствердив їх правильність, назвав його своїм родичем і чемно відпустив додому. Ось хід справи, як Івась Маяченко зробився з селян пана Горбуновського сам Іваном Опанасовичем Горб-Маявецьким і новим моїм батьком.

Отаке походження мені дуже було прикре, і щоб сказали батенько, якби від них став я ждати згоди на мій шлюб? Нізачо б не згодились змішати свою кров з хлопською. А коли б ще й матінка здумали дожити до цього часу? Ті б уже руками й ногами відмахувались, не згоджуючись, щоб їх невістка та була письменна. О, мамо, мамочко, встаньте хоч на часок з домовини й розгляньте справу! Ви побачите, що вже конче потрібно жіночій статі мати розум. Без того не можна. Треба знати й науки. Нині вже вони не вовтузяться з вашими благодатними речами, залишили цю втіху своїм наймичкам, економкам, а сами... Та що казати! Їх не перевчиш на старий лад.

І отож чи з Онисьочкою я б одружився чи з якоюсь іншою, все б жінка була розумна і вчена. У наш час неминуче мати таку жінку.

Все це я зважаючи в думці своїй, коли був без Онисьочки, отже поза моїм коханням, дуже кривився на нерівність шлюбу, й іноді часами спадали в голову різні думки: то написати листа й викласти всі перешкоди й причини мого небажання або виїхати, не сказавши куди й чого, заїхати десь далі й жити там, поки доленька не влаштує Онисьочку якимось інакше. Перший спосіб був для мене важкий і незручний для виконання: я терпіти не міг ніякого писання. Останнього ж не міг виконати, бо не мав ні шага грошей на дорогу, а без того не можна. В таких думках вагався я насамоті, та коли я входив до нашої компанії, Онисьочка поглядала на мене своїми чорними, блискучими очима, я цілував її на добридень ручку, згадував, що скоро всіма цими коштовностями буду володіти безперечно, вся моя мехлюдія де й минеться, і я займаюся переднішим полу'ям. Подумаєш, яке кохання дуже й всемогутне! Воно не дивиться на нерівність родів, на низькість крові: все рівняє, змушує не зважати ні на що й шукати самих насолод своїх.

Не завжди ми бавились музикою в наших любовних зносинах. Коли набридне Онисьочці бринькати на клавирі, вона й причепиться до мене: „Та годі вам дрімати, обміркуймо, як жити маємо“.

Тут я підбадьорюсь і вдаюся в метикування. У всіх пактах у нас йтиме справа гаразд, та в одному ми не погоджувались тоді і навіть

у подружньому житті: це діти. Онисьочка запевняла, що дуже добре й треба мати дітей якнайбільше, різної статі, бо, мовляв, сини переженяться, дочки віддадуться, сімейство буде велике; з'їдуться, буде весело—грища, танці й різні витівки. Н. В. Онисьочка була веселої комплекції, кохалася в танцях і добре витанцьовувала. Вже як відпече гопака і всі дванадцять фігур, як горішка розкусить... О! вона в пансійні виховувалась. Так от, будь ласка ж, вернімося до нашої матерії. Я ж, навпаки, хотів невеличкої кількості дітей—дві-три штуки і годі! Знаю по собі, скільки було в нас у батенька гармидеру, пискотні, верещання! Як то всіх доглянути, подягати їх? А як виростуть? Пустування, збитки, свавільство... Не хочу великого числа дітей.

Онисьочка бувало й розгнівається, а я тут і піддамся, почну алегорійно згоджуватись, а сам своє думаю. Піддався їй і помирився. Одного дня серед таких ніжностей вона спиталася в мене, коли так жагуче кохаю її, то чим доведу? Доказ свого кохання обіцявся я висловити на папері й завтра подати їй. Вона зраділа невимовно, навіть поцілувала мене й з гримасою, на петербурзький стиль, сказала мені: „Так батенько й матінка кажуть, що треба мене забезпечити на випадок, якби я стала вдовою“...

Я, опанований моїм проектом, спішив відійти від неї й не дуже брав до уваги слова її, вважаючи їх за вплив ніжностей, пішов собі й розташувався думати... що згодом і пощастило мені. Еге, ось що: всі запевнення, всі клятьби, всі ніжності до живої жінки—все можна прийняти за облесливість, за але-

горію, за критику. Ні, голубонько, умри! Ось тут-то я виснажусь горюванням, розпотішу тебе моїм відчаєм. І як ти будеш уже мертва, отже не побачиш і не визнаєш міри мого горювання, то краще я опишу тепер же, як буду по тобі божеволіти, скільки волосся обірву і як лютий відчай охопить мене. Читай і плач про майбутнє моє горювання. Так ухваливши, взявся я до справи: за методом доміне Галушкинського, склав мірку на вірші, схопив папір, перо й пішов писати!.. Ой, як я писав! І що не рядок, то все мужеський, а там жіночий; і так все впереміш, і ні один рядок не перейшов поза мірку; все в обріз. Рима ж була найбагтша: дешевше полтини й не питає. А ось і сюжет.

Починаю проханням, щоб вона вмерла і швидше, щоб я міг довести кохання своє таким горюванням, такою скорботою, відчаєм таким і таким, і пішов і пішов, щодалі, то все вище тоном, і, нарешті, дописався до того, що пишу—„вмер і сам“.

Другого ранку врочисто відніс їй свою—як би назвати по-вченому?—не пісню... ну, епіграму.

Вона прочитала й при перших рядках змінилася в обличчі, папір подерла,—а мені й копії не залишилось—побігла до нової моєї паніматки, але та, спасибі їй, була жінка розумна і з глуздом: вона, не побажавши знати, за що ми посварились, наказала нам помиритись, і так залагодила всю справу.

Ставши знову на любовній крапці, ми заприятелювали знову, і тут моя Онисьочка сказала, що вона жадала іншого доказу мого кохання, а саме: як я, мовляв, багатий, а вона була бідна дівчина, і на випадок моєї смерти

брати мої відберуть все, а її, прогнавши, примусять у старці піти, так, щоб до цього не допустити, не вадило б мені закріпити за нею частину маєтку...

Я з радістю зараз же згодився, все ж таки алегорійно, як і щодо кількості дітей, а думав своє, чим і встиг цілком повернути її до себе й поставити на міцній підвалині.

Новий батько мій, бажаючи прискорити влаштування мого щастя, попереду закінчував наш розділ. На такий кінець просив маршалка нас помирити. Маршалок скликав нас усіх братів, що були на той час удома, і став нам казати все розумне й до діла. Яка добра душа була в нього, так і боронь боже! Найчеснішої вдачі людина! Почав з того, що нам, рідним, не слід сперечатися, а розділитися по згоді, а за тим узявся розписати жеребки й загадав нам узяти їх. Ми витягнули жеребки, і кожен з нас був задоволений своєю частиною.

Належало братові Петрусеві задовольнити нас прибутками на частину кожного брата, бо він сам користувався всім, а нам давав—іншому мало, а іншому, як і мені, зовсім нічого. Батеньки, яка пішла тут різанина! Менші брати, якби не при маршалкові, навкулачки ладні були кинутись. Погляньте ж, що може одна розсудлива людина зробити з розпаленими. Години через дві насилу він уговорив Петруся й нас усіх підписати папір, скільки кому належить одержати. На мою долю припадала чималенька кількість тисяч карбованців.

Треба ще забігти на деякий час уперед. Один з найближчих батенькових родичів, буди людина визначного в наші часи ро-

зуму, що багато подорожував по всіх кутках Російської держави і що підмітить цікавеньке, те й купить. Таким побитом він придбав достатню кількість люльок, табакерок різних гатунків, сідел, нашійників собачих, цизориків, брилів кумедних, гудзиків усяких комплекцій та інших подібних тому кумедних речей. Нащо й для чого—окрім його ніхто не скаже, та, треба віддати належне, всі ці речі були добрячої якості й фасону. Крім того, він, через свою комплекцію дуже кохався в книгах. І яких тільки книг не настягав він!? Це розкіш! Тепер таких книг і в книгонош не відшукаєш. Як тепер, скільки пам'ятаю, там було: Походеньки Клавеланда, позашлюбного сина Кромвеля; Пригоди Маркіза Г.; Любовний Вертоград Камбера й Арісени; Бок і Зюльба; Економічний Магазін Поліціона, Хороброго Царевича і Херсона, сина його, й багато різних інших визначних титулів. Та все книги томні, не по одній, а по кілька під однією назвою; однієї—якоїсь держави історії та якогось абата—книг по десяти. А в яких палітурках! Диво! Всі в шкіряних, і листки від фарби так позліплювались, що ледве й роздереш.

Ось цей родич всі ці речі й книги старанно беріг і вкладені в скрині ніколи не розпаковував, щоб чогось не пошкодить, і в такому становищі вмер. Як же був бездітний, то, в міру своєї прихильності, заповідав родичам, за призначенням, речі. Через особливу прихильність свою до мого батенька, заповідав їм своє книгосховище.

Коли все це привезено до батенька, то вони спершу розлютувались дуже за таку, на їх

думку, дурницю, а походивши довго по подвір'ю й обміркувавши зо всіх боків, вирішили прийняти, мовивши: „Може, мої хлопці, цебто ми, сини його, будуть дурніші за мене, не вигадують, до чого кориснішого взятися, як до книжок. Сховати їх добренько“. Ось це книгосховище й заховали в льох, де стояли барильця з наливками. Там воно й пробуло до теперішнього поділу.

Поділившись всяким барахлом, в нас дійшло й до книг. Як ними ділитися, питання було невіршене. Петрусь, як геній розуму, зразу меланхолійно запропонував: вибрати йому належну кількість книг, за числом усієї маси; за ним вибираю я стільки ж, і так далі, до останнього брата, якому залишиться решта.

Менші брати, будучи натуральні, за книгами не падали і, щоб виявити моральність перед старшим братом, зараз же й згодились, але я, я, санктпетербурзький мешканець, що просяк тамошніми хитрощами, я запропонував нову методи ділитись книгами—ледве чи бувала така десь до нас і дуже корисна своєю натуральністю і яку повинні взяти за зразок усі брати, що розподіляють батьківське книгосховище.

Ось моя метода: „Брате Петрусь! Ви в нас старший, ви беріть перший том; я, по черзі за вами, візьму другий, за мною бере Сидорко третій, Юхремцьо четвертий і Юрочко п'ятий. Це книги томні. А одинарні й решту томних, за недостатнім числом братів, поставити за порядком і брати кожному по книзі, починаючи з старшого брата“. Метода моя дуже вподабалась маршалкові: він од утіхи так і порснув і зайшовся від сміху

й дуже похвалив мою вигадку. Так Петрусь же на стіну поліз! Кричить, сперечається й вимагає, щоб цікаву книгу не роз'єднувати. „Покірний слуга. Так це й віддай усього Клевеланда, а самому „тюті?“ Ні, коханий братику! Книга визначна, цікава, і я хоч частину її бажаю мати. Що мені за діло: чи друга, чи четверта, це без початку повість, без закінчення, та Клевеланд—моє, мені за правом спадщини належне. Не здамся ні на які пропозиції“. Так я різав братові Петрусеві і хоч він геній, а я петербур... не знаю як дописати—гець чи жець?—він з розумом, а я з хитрощами, я й переміг його в суперечці; а менші брати йшли за вітром: хто дужче гукав, вони з тим і згоджувались.

Справжня матінчина комплекція була в них, а особливо щодо речі, яка не цікавить їх; не додай же їм якогось карбованця, тут спалахне батенькова природа, і різатись ладні.

Отож, відтягавши своє право, я з усіх визначних книг одержав другі й сьомі томи. Брат Петрусь, переглянувши свої, як забігає, що в нього неповні твори. Менших братів зараз же й одурив: вимантив у них перші томи чудового пісенника, що його написав Михайло Чулков, і Російського Фетра, твір Верьовкіна; ті дурні й обмінялись на якісь господарські. Хотів був і мене піддурити, мов доміне Галушкинський. Дуже йому хотілося загилити другі частини, що достались мені: Економічного Магазина, не пам'ятаю чий твір, і Мірамонда, твір знаменитого й на віки безсмертного Ф. Еміна. Пропонував мені якусь архітектуру з малюн-

ками. А на чорта вона мені? Я не тесля, а гарненьке для розривки люблю й сам почитати. Хоч скільки брат бився, хоч скільки просив, та я твердо пам'ятав правило ухвалене в нас на випадок розділів: чого братові хочеться, не поступайся ні на які пропозиції, ні на які просьби; добре, що маєш нагоду вчинити неприємність тому, хто відбирає в тебе належне тобі. Не будь його на світі, не треба було б тобі й ділитись. І я вдержав книгу для себе, на чималі веселощі нашого шановного маршалка, що ввесь час вихваляв, як вигадку як і незламність мою, і довго реготів.

Залишався ще один заперечливий пункт. Була одна діляночка, десятин на двадцять, і на ній лісу будівельного дванадцять десятин, і в ньому садок з видатних щеп різного сорту. Батенько покійні дуже старанно доставали з Опішні овочевих живців і сами своїми руками щепили й очкували. Одне слово, садок був чудовий! В садку—пасіка, вуліїв до двохсот, при ньому ставок з рибою й млин, що давав прибутки. Місцина ця подобалася всім нам, і ні один з братів не згоджувався відступити іншому хоч кроку. Крикові й наріканням не було кінця.

Бідний маршалок, умовляючи нас, знемігся. За мене обстоював наречений батько мій, Іван Опанасович, і якимись словами так заплутав усіх братів, що ті—пик... пик!..—зняковіли, і це місце ось-ось досталось би мені, коли брат Петрусь, що був, як я завжди казав про нього, людина незвичайного розуму і на випадок невдачі кидав одну мету й хапався за іншу, щоб сплутати

все, враз накидається на мого нареченого батька, дорікає йому, що він заволодів моїм глуздом, одібрав мене й змушує мене, кволого, нерозсудливого, оженитися з своєю дочкою, забувши те, що він, Іван Опанасович з підлого походження й колишній підданий пана Горбуновського.

Господи! Як же сказиться мій новий батько! Зразу оговорився, що не має на меті нанести Петрусеві особисту образу, а далі й сипнув наріканнями, докорами, доказами в таких справах, що чудо! З болотом його змішав! І пішло й пішло! До речі тут мовити, що і я устрив за свою кривду. Так таки публічно назвати мене нерозсудливим, а майбутню дружину мою підлого роду? Ми з ним позивалися і виграли справу. Коштувало це нам кожному до п'ятисот, а присудили Петрусеві заплатити новому родителю моему за безчестя два карбованці й п'ятдесят копійок, а проти мене надалі бути скромнішим. А що, Петрусю? Що, взяв? Перемога була на нашому боці. Та ця справа—осібна собі: розказано про п'ятилітню тяганину для блезіру. Вернімося до нашої речі.

Хоч як мучився з нами маршалок, але нічого не встиг, а ми з досади одне на одного й, не бажаючи, щоб хтось з нас дістав вигоду від того хутірця, ухвалили: ліс та садок вирубати, бджіл передушити й медом поділитись, греблю знищити. Кожен з нас радів і в вічі сичав один одному: „А що хапнув? Скористував садочком, медком від бджіл? От візьмеш! Маршалок ледве нас розвів і, скінчивши справу, майже прогнав від себе. На цьому замирінні ми ще більше пересварились, ніж до того були, і вже ніколи не

були в злагоді, за винятком хіба, коли виникала потреба одного до одного. Тоді зацікавлений і приїде, помириться алегорійно; і як доскоче свого бажання, знову засперечається, глузує, що той повірив йому—і пішло по-колишньому.

Я дуже здивувався, коли Петрусь, бажаючи задовольнити мою потребу в житлові, запропонував мені жити в своєму домі. А який це дім, так це картина! Мурований, на два поверхи, під залізним дахом—не бійся нічого. В кожному поверсі по дванадцять кімнат. Диво! Це такий дім устругнув брат Петрусь. Незвичайний розум! От він, з першого слова, дає мені цілий поверх, та ще верхній, парадний, добре оздоблений, і дає з тим, що кожен з нас є цілковитий господар свого поверху (Петрусь залишив собі нижній, а мені, як майбутньому жонатому, парадний), і має повне право за своїм смаком переробляти, ламати й змінювати, не питаючись один в одного ні поради, ні згоди. Добре. На тому закінчили й підписали папери й потім усі пункти, замість погодження, кінчили, як я описав.

Маршалок навіть перехрестився, випровадивши нас, і згодом скрізь описував нас дуже невігідно. Йому можна вибачити. Він прийшов до нас з іншої губернії, і це перша зустрілася йому казусна справа наша. Потім він прикусив язичка: де дільба, там і сварки. Заможні сваряться, бо є чим ділитися, а бідні сваряться, бо нічим ділитись. Це не від нас вигадано.

Ще ось чим чудний мені маршалок. Чув я, що він, на стороні оповідаючи про нашу дільбу, винував моїх батенька й матінку, що

не дбали про наше виховання і не прищепили нам шляхетних правил.

Наше виховання було для всіх явне, своїми ж дітьми не міг похвастатись: сухі й худючі, наче тріски. А правила нам викладали і пан Книшевський і доміне Галушкинський по всіх предметах. Які ж інші правила були б у нас, окрім шляхетних, коли ми найшляхетніші і в нас тече стародавня шляхетська кров? Не подобалось маршалкові, що ми за своє різались і, при зайвому карбованцеві, забували, що маємо діло з рідними братами. Та це, за його правилами, що братові тільки вподобалось, то й віддавай йому, а сам задовольняйся його ніжним обіймами? Ні, прошу заждати! Це вони заводять таку методу, а чи буде вона корисна зокрема, ще побачимо. На мою думку: чи брат він мені, чи сват, а свого, хоч на ніж готовий, не попусти. Багато про це можна б наговорити, та нинішні люди не зрозуміють нас. Замоначімо й звернімося до приємнішого сюжету.

Як з дільбою покінчено, зникли всі перешкоди до моєї долі. Новий батько мій зробив обрахунок, що коштувала подорож в С.-Петербургу, життя там і тут, в його домі, всі витрати на справу й на все це вимагав від мене векселя—це рімо. Потім, вважаючи конче потрібним, щоб моя жінка принесла за собою добрий посаг, замовив усе поставити з Полтави й з роменського ярмарку, все це моїм коштом. А наостанці тетьочок мій обчислив, скільки припаде на частину моїй дружині, коли я помру, з рухомого й нерухомого, й на все це підсунув мені для підпису папір, що закріпляв усе це за нею ще за життя. Та ні, новий мій батеньку! Я

вам не Горб, колишній ваш поміщик, з яким ви що хотіли те й робили, я вам не піддамся.

Розглянувши папери й розібравши, я побачив, що Онисьочка буде для мене дуже не дешева. За всю суму, що платитиму за неї, можна б купити порядне село, а тут я беру одну тільки штуку. Змізкувавши все це, я став не згоджуватись і делікатно з'ясовувати, що не хочу так дорого платити за жінку, яка, коли доводиться вказати правду, не дуже-то мені й подобається (Онисьочки на той час не було тут, і тому я був поза коханням), і коли я згоджувався одружитися з нею так це з чемности, за його участь у справах моїх; почувавши ж після подорожи в Санкт-Петербург (тут, для пихи я вимовляв кожне слово окремо й виразно) в собі незвичайні здібності, я можу знайти собі дружину ліпшу за його дочку—і все таке подібне я з'ясовував йому.

Новий, чи краще мовити, сумнівний батенько мій дуже зніяковів від моїх слів щиросердних, упрів, витирався й, набравшись сміливости, почав—та як?—і лякав мене судом, стяганням безчестя, вічним процесом; та я, наче гора, був твердий і вже починав був розпалюватись, а боронь боже мені розпалитись! Тут я нікого й нічим не шаную; не слухаючи нічого, наговорю такого, що і в душу не полізе; але, щоб одвернути все це, враз де не взялась—Онисьочка! Здається, батько моргнув, щоб за нею збігали. Вона, в легкому вбранні, що якимось настроює на кохання, раптом вискочила і прожогом, просто до мене на груди... шельма! знала силу своїх розкошів... і давай мене обнімати, притискати, голубити, цілувати й різними невин-

ними іменами називати. „Він підпише“,—знай гукає—він підпише, він розумненький, він дусінька, він красунчик“... і се й те, все від широкого серця мені твердить: „він підпише“...

Бух!.. засипаний її ласкою, ніжностями, не заперечуючи нічого, я визволив з її рук свою й підписав усе, що мені підсунули. І хто б не підписав навіть смертного на себе вироку, коли б навертала його до того молоденька дівчина, в ранішньому платтячку, що напівзакриває все таємне, охопила своїми ручками, цілує вас... не вона, так канальські розкоші її переконають, як і мене. Я ні про що не думав, нічого не дочисляв, а тільки дивився... ні!—скажу просто—велика сила кохання над нами смертними!..

Як тільки я підписав усе, так усе пішло іншим порядком. Онисьочка пішла до себе, а батьки стали порядкувати всім до весілля. Зо мною були ласкаві й обертали все, навіть мої слова в жарт, що і я, ради спокою, підтримував. Не на стіну ж мені було лізти, коли діло так далеко зайшло; я бачив, що вже неможливо було зруйнувати. Почмихував іноді сам до себе, але ж... мене приваблювало майбутнє раювання!..

Не забарилося все влаштуватись. Посаг увесь привезли—і що за добрячий був! Пошили, влаштували все, склали, призначили день весілля й запросили рівно сорок чоловік гостей.

Треба вам сказати, що нова моя мати була з справжньої шляхетської фамілії, але бідної й дуже численної. Новий батько мій одружився з нею для підтримання свого гонору, що в мене, мовляв, жінка шляхтянка й багато родичів, усі шляхетні. Тіточок і дядьків

була сила-силенна, а про братів і сестер з племінництвом в різних ступенях і казати нема чого. Тим-то й набралось стільки проханих з неминучости.

Хоч як піклувався новий мій батенько, щоб ні перед ким із прошених чогось не проминути, з чемности, щоб не наразитись на неприємність, та не встерігся. Розіславши до всіх листи одного числа, до однієї племінниці в других писав уже на другий дев'ять. Та, дізнавшись про таку помилку, прислала до нас з тяжким докором, що Іван Опанасович і вся його дурна родина шанує родичів у третіх більше, ніж у других,—що послав до неї запросини після всіх, що після цього будь вона проклята дочка, коли не тільки на весілля, але й ніколи в нас не буде, знати не хоче й зневажатиме нас вічно.

Однією тіточкою в мене стало менше—що ж робити!

Настав день весілля. З вечора ще з'їхалися всі гості й гуляли на дівич-вечір без усяких рахунків. Онисьочка моя була весела, чим і викликала кохання моє, від чого я був в куражі й намагався знайомитись з новими родичами, та через велику їх кількість плутовався в іменах і називав одного замість іншого. Вгощення всім було рівне й добряче.

В день визначений для зміни моєї долі я вирядився яко-мога ліпше, за найостаннішою модою в Санкт-Петербурзі мені зшитою й при тому доповнив, чим тільки міг, щоб здаватися цілком санкт-петербурзьким франтом. Від захоплення собою й тому, що, на рещті, я женюсь, я землі не почував під собою, не проминав жодного дзеркала, щоб не помилуватися з себе, безперестанку обер-

тав голову, милуючись на жмут моєї товстої коси, що метлявся в мене ззаду. Зачіску волосся мені дуже добре влаштував перукар городничого, що змалку вчився в Санкт-Петербурзі.

Я також милувався крицевими гудзиками на каптані й безперестанно наводив їх на сонце, щоб відбивали світ на стіні. Кудина в мене була вигаптована різними шовками, та як мистецьки! Пряжки на ногах і далі блискучі... одне слово, цілковитий петиметр!

Коли зібралися всі гості й посідали ладком, тоді вивели не Онисьочку вже, а Онисію Іванівну. Тьху ти, батечки! Що за делікатес! Як пава впливля.

Убрання на ній було все добряче й дорогоцінне.

— Діамант!—гукнув я сам до себе, дивлячись на неї.

Справді, було на що подивиться! Не вмію описати, як вона була вбрана, а знаю, що блиску багато було.

Я потопав у захваті, знаючи, що це все мсе і для неї куплене.

Нас благословили й повінчали, як водиться. Одного з родичів одягли за маршала, прикрасили квітчастими перев'язами, в руках у нього була превелика булава, також прикрашена різнокольоровими стрічками, що так і маяли.

Шість бояр, з рожевими бантами на руках, виконували всі його доручення. Ці урядовці йшли поперед нас до вінця й од вінця.

Треба гадати, що я був дуже гарний, коли стояв під вінцем. Всі присутні тоді дівчата дивилися на мене з приємністю й тихо пере-

шіптувалися поміж собою. Інакше ж не можна. В мені була сила приємностей.

По завершенні мого щастя, коли ми повернулися додому батьків наших, вони зустріли нас хлібом і сіллю. Оркестра музик у шість чоловіка гриміла на всю вулицю. Нас посадовили за стіл, і всі гості сіли на вказані їм місця за розрахунком маршалка.

Не встигли до ладу посідати, як одна з гостей—вона була не кривна родичка, а хресна мати моєї Онисі Іванівни, як тепер пам'ятаю її на ім'я Хима Борисівна—на весь голос питає мою нову матінку:

— Олесю Хомовно, коли я хрестила у вас Онисю Іванівну, в якій парі я стояла?

— У першій, як же? В першій,—відповідала моя теща.

— А ось ця паніматка?—сказала Хима Борисівна, показуючи на даму, що сиділа вище за неї.

— У другій.

— А чому ж це, коли дійшла справа до вшанування, так мені йти на задки, бог зна до кого? Чому вона у вас вище вшанована?

— Крім того, що вона й кума, хоч і з другої пари,—відказала теща, але ж вона дружина мого брата в третіх, то через це...

— То через це? Нізащо в світі не витерплю такої кривди!—загукала Хима Борисівна. Очі їй розжеврїлись, вона зірвалася з стільця, жбурнула серветку на стіл і не переставала гукати: „Хтось там женився, бог зна з ким і для чого, може треба було поспішати, а я терпи безчестя. Нізащо в світі не залишуся... Ноги моєї в вас не буде“...—і хотіла виходити.

Як та паніматка, що сиділа вище Хими Борисівни, враз підстрибнула, та за руку її й давай гукати:

— Стривайте! А чому-то я паніматка? Чому я бог зна хто? Чому я спішила заміж? Доведіть! Гості кохані! Прошу послухати. Я на неї подам прохання. Батеньку, Іване Опанасовичу, обороніть скривджену в вашому домі. Ви на те господар...

Та-та, та-та... і пішла баталія! Обидві пані зчепилися між собою й кричали обидві вкупі.

Хоч як їхгосподар і маршал стримували, хоч як умовляли, та не могли нічого зробити.

Вони обидві поїхали з обіду, поклявшись ніколи вже в нас не бувати.

Ще на дві тіточки костям легше.

Як вони пішли, все заспокоїлося й пішло гаразд. Вкупі з роздачею гарячого стали випивати за здоровля. Почали з нас, молодожонів. Весело, канальство! Коли маршал стукне щосили булавою об підлогу й загукає: „За здоровля молодят, Трохима Мироновича й Онисі Іванівни Халявських“,—я вам кажу, чудова хвилина! Якби молоді люди розуміли солодкість її, для цього вони б поквапились одружитися.

Після нашого здоровля пили за здоровля батьків, родичів, посаджених; потім дядечок і тіточок рідних, первошніх і далі, за ними йшла честь братикам і сестрицям тим же порядком... Як ось в цьому відділі, коли маршал загукав: „За здоровля братика в третіх молоді, Тимохтея Сергійовича й дружини Дарії Михайлівни Гнидинських“ і стукнув булавою, враз серед столу підводиться

одна особа, а саме: Марко Маркович Тютюн-Ягелонський і, вдаючись до господарів, каже:

— Вельмикоханий дядечку, Іване Опанасовичу й вельмикохана тіточко, Олено Хомовно! Дякую вам найпокірніше за хліб за сіль і вгощення, а особливо за вшанування вашого племінника в других. А від дальшого гостювання прошу великодушно звільнити.

— Як? Через що? — спитали новий мій батенько:—Хіба?..

— Честь моя вимагає вийти з-за столу, де дано преферанс передо мною вашому племіннику в третіх, а я, здається, в других...

— То що ж, що в других?—з притиском сказали батенько.—Та ж ти холостяк, а Тимохтей Сергійович одружений, ти ще не маєш чину, а він майор. Посидь, питимемо й за твоє здоровля.

— В свинячий голос? — сказав азартно Тютюн-Ягелонський,—дякую за честь. Невже я мушу бути, коли в мені вашої дружини кров, і принижений за те, що в Тимохтея Сергійовича пузо в позолоті?

Тимохтей Сергійович, як майор, мав на собі куцину з позументами й був череватий.

Майор так і закипів був за честь свою, та враз отямився й мовив:

— Але ж я не баба, щоб через дурниці псувати апетит. Дообідаю й побалакаю з тобою.

— Не турбуйтеся ждати,—сказав Тютюн-Ягелонський,—я зрікаюся не тільки обіду, але й рідні. Ноги моєї не буде у вас, і не визнаю вас за дядька через зневагу моєї чести.

За цим словом пішов і він.

От і браток один геть з рахунку.

Гадаю, коли б обід іще тривав і пили б далі за здоровля, то всі б родаки знайшли причини вважати себе приниженими, розсердилися би й покинули б нас самих закінчувати весільний баль.

Та остання частина обіду закінчена гаразд, і за здоровля усіх, за розписом, випито спокійно. По обіді пішли танці. Слід було бачити мене в польському, як я манірно виступав з своєю молодістю. Після неї я зробив честь усім дамам і панам, протанцював з ними польського, і потім почались веселі танці. Тут уже визначалась моя Онися Іванівна, і якими викрутасами вона виводила кожний танець, так навдивовижу. Я міг би й сам пуститись витанцювувати, хоч і не вчився зовсім, ступити не вмів, та мені, що був у Санкт-Петербурзі, все зійшло б з рук: коли б фалш яку й помітили б, не вважали б за фалш, подумали, що так треба викидати ногами по-санкт-петербурзькому. Отже, я все сидів із скромними стариками й бавився розмовами. Я їм оповідав про Санкт-Петербург, про тамошні звичаї, що чувати було там за мого перебування.

Слухачі дивились на мене з великою пошаною. Еге, в нас не просто дивляться на того, хто побуває в столичному місті Санкт-Петербурзі. За те ж і балакай—не бійся, набреш, чого хочеш, всьому повірять. Вони вважають, що там усе незвичайне. Здалека так, а побувай, от як я побував, обдивись усе так уважно, як і я, то, ей-ей...ні, ліпше замовчу.

Яку ж відчубувив зо всіма штуку брат

Петрусь, так навдивовижу! Бувши розуму незвичайного і вдачі заповзятливої, здумав так усіх нас образити, що нікому й на думку не спало.

Серед розпалу нашого весілля, коли молоді танцюють, а статечні люди сидять і частуються напитками, враз подають листа мойому новому батенькові. Вони, гадаючи, що то є щось важливе, при всіх розпечатують; прочитавши, трохи бліднуть, мнуть листа, кидаються схопити післанця, та його й духу вже немає, наче щез.

Отямившись нешвидко від своєї зніяковілості, потім показали мені цього жахливого листа... і що ж? Якийсь Терешко Маяченко, начебто дядько Івана Опанасовича, мого нового батька, пише до нього й дорікає, що не покликав його, як найближчого свого родича, на весілля своєї донечки Ониськи й таке інше.

Ні цього дядька нема на світі, ніхто й листа не писав, а це брат Петрусь вступив таку штуку, щоб допекти мойому батенькові й мені. Його, запевне, досада взяла, що я молодший за нього, і вже втішаюся подружнім життям, а він все ще парубкує. От він і взявся на кпини. Руку його я враз упізнав і сказав новому батенькові. Вони були сказалися зразу он-як! Хотіли листа приєднати до справи і подати нове на Петруся прохання, позивати за безчестя... та згодом і присіли, затихли й замовкли, а листа знищили, видко, боялися, що на допиті виявилось би, що Терешко справді найближчий нам родич.

Вигадлива вдача Петрусева цим не задовольнилася: він іще вигадав нам нову гри-

зоту. Дуже раненько на другий день весілля, коли я ще в „храмі кохання“, цебто в парадній спальні спочивав на розкішній постелі й солодко спав, враз почув я жахливе стукання в двері, зачинені від нас.

Зляканий, кинувся я до дверей і, не відчиняючи, спитав, хто стукає й за чим?

— Трохиме Мироновичу! — сказав голосно грубий голос, — скажіть підданій пана Горбуновського, Онисці, що тепер у вас, щоб хутчій поспішала до свого пана на кухню мити посуд...

Сквапно схопив я верхній одяг, відчинив двері, кинувся за нахабою, гукнув людей, але ніде не могли його знайти, а оповідали, що коло воріт зупинялася трійця і в візочку сидів брат Петрусь. Його великого розуму була ця нова мені образа, що про неї я не сказав ні батенькові, ні навіть мойй Онисі Іванівні. Вона пробувала в глибокому сні й нічого не чула.

Вранці, після звичайних уклонів батькам, піднесення їм від мене подарунків, що їх вони сами для себе купили, і прийнявши від них купи побажань здоровля, добробуту, купи дітей і всього, всього, що зо всією щедрістю бажаного, ми взялися обдаровувати нових моїх родичів. Та хоч як дбали, щоб кожному було пристойне й відповідне ступневі родацтва, та не передбачили всього й наразились на неприємність.

Майорові подарували срібного газету на кудину. Він, роздивившись, жбурнув його межі очі Онисі Іванівні, мовивши:

— Не личить, голубонько, срібла дарувати мені на камізельку, коли я вислужив золоту...

Він був піхотний майор і носив червону камізельку з золотими галунами.

Особливо від жіночої статі було багато нарікань: одна гнівалася, що подарована їй матерія зовсім не до лиця буде, й вона здаватиметься старішою ніж є, друга жбурляла свій подарунок з призирством тому, що подальшій родичці піднесли ліпше, ніж їй, ближчій.

Були розрахунки і в тому, кому перше й кому пізніш піднесли подарунок. Літня панна, образившись, що їй дарували темного кольору матерію, а не ясного, жбурнула мені, новому родичеві, і сказала:

— Візьміть назад собі: як умре ваша жінка, то й накрийте її цим дрантям.

Ось така-то була від усіх подяка, коли не за щирість, так за повинність нашу, виконану дуже неохоче, особливо від мене, бо все це закуплене було моїм коштом. Суперечки, дорікання, образливі слова чути було від них цілий ранок, і вся ця ображена рідня по обіді (а обідати таки зосталася) зараз і пороз'їжджалася.

Ми не були скривджені, догадуючись, що вони так вчинили від алегорики; вдавали себе за ображених, щоб не дотримались політики й не віддаровувати нас взаємно. Ми сподівалися такого пасажу від них.

Спочивши трохи після весільного гармидеру, нові мої батьки стали пропонувати мені, щоб я переїхав з дружиною до свого села, бо їм, мовляв, не вигідно нас, цілу сім'ю, мати на своєму утриманні. Я поспішив вирядитись, велике мав бажання справити весільний баль для всіх сусідів і для тих пишних колись панночок, що за мене не

хстили попервах виходити. Як то вони будуть дивитись на мене, що я без них оженився! Нехай мучаться!

Ху, який значний дім брат Петрусь на вернув, так це на диво! І верхній поверх мій!.. Та які кімнати, яка обстановка!.. Туди повернешся—там дзеркало й крісла, сюди поглянеш—тут канапи й столи... та чого? все й скрізь було доладу, і я, що був у столиці, зараз примітив, що все за Санкт-Петербурзькою метою.

Надто втішав мене ключник, який сказав, що хоч всі ці речі й обстановка пана його, Петра Мироновича, але, як нікуди їх винести, то вони залишаться в моєму розпорядженні до якогось часу, з тим, однак, щоб усе було справним повернуте й без суперечок! Я охоче згодився й секретно дякував братові за таку полегкість. Де б я міг дістати стільки чудових речей і в такий короткий час?

Оглянувши все в домі, я подбав, щоб розміркувати й розчислити, чи буду я мати змогу справити бажаний баль?

На мою втіху, все було в порядку й ні в чому не було потреби. Птиці й іншої живності, за метою покійної матінки вигодованої, як також усього іншого, було досить; зоставалося накупити вин і всього потрібного, і в мене була змога все це зробити; грошей хоч багато витратив, та брат Петрусь винен мені більш за те, й вексельок від нього лежав у мене за пазухою. Я намірився блиснути. Новий мій батенько закликав сорок персон, а я катнув на вісімдесят. Знай наших, Халявських! Цілий вечір і навіть за північ, я, все з нудьги без

жінки, писав листи з запрошеннями і тільки вдосвіта заснув.

Що ж? В той саме час, коли я пробував у найприємнішому становищу й, кажучи піітично, божок Морфей обсипав мене маківими пелюстками, цебто коли я з усією ніжністю спав солодким сном, враз мене розбуджено страшенним ревом і гурканням!.. Спросоння мені здалося, що це нова моя матінка галасує з наймичками, що я, живши в них, чував кожного ранку; та ні—вслухавшись, зауважив, що все це грубіш і дужче. Посилаю чоловіка довідатись, що це таке, і мені кажуть, що це брат Петрусь забавляється, звелівши своїм псарям трубити у всі ріжки щосили. Недосить того—туди ж приведено ще й собак, що підняли жахливе виття.

Я розгнівався дуже й послав Петрусев сказати, щоб він вгомонився з своєю чортячою музикою й не заважав би мені спати.

„Він у своїй половині дому може робити, що схоче, а я в своїй чиню на свою волю“,—біла відповідь від Петруся, і гудіння ріжків подужчало, собаки знову заскавучали й додалося ще порскання псарів.

Що накажете робити! Петрусь мав право чинити в себе, що схоче, і я не міг йому заборонити. Намірявся піти до нього й побратерському пошукати з ним замирення, та амбіція забороняла мені принижуватись й кланятись перед ним. Нехай, думаю, тішитесь з перемоги; настане година, коли віддячу і я йому.

Я з ним не стрічався, але коли, давши всьому лад, збирався їхати до своїх, то—нічого не поробиш!—послав до нього ска-

зати мій уклін, що я днів через три буду з моєю дружиною, а на другу неділю буде в мене тут весільний баль, і що гостей вже запрошено, то щоб зробив мені братерську послугу, не трубив би щоранку й нічим би не турбував нас щоночі й підчас балю, за що зостануся йому повіки вдячний.

На мое здивування, він доручив мені відповідати делікатно, що за весь час, поки житиме тут його вельмишановна невісточка, він ні її, ні гостей моїх не потурбує нічим.

Я поїхав спокійніший, і хоч не був певен, що той додержить слова, та ніяк було змінити: гостей усіх прохано в це село, і я не мав на увазі іншого місця для балю. Покладаючи сподіванки на братову честь, я гонив від себе неспокойні думки.

В домі нових моїх батьків ми швидко впакували свій посаг і відрядили в село—чи повірите?—на сорока підводах! Само собою, розкладено на кожную всього потроху, та все ж сорок! Всі, що бачили всю цю валку, з цікавістю розпитували, що везуть, і, дізнавшись, вигукували:

„От Горб-Маявецький який багач, що стільки за однією дочкою дає. Та видко й пан Халявський (до мого одруження мене, звичайно, називали тільки паничем, а з того часу цілим „паном“ величать почали) не дурний, що таку підхопив“.

А того й не знали, що посаг моїм коштом зроблено, та міркування їх тішили мій гонор та амбіцію.

Прибувши в село, я погруз в роботу до останнього: призначив квартирі для сподіваних гостей, забезпечував усім потрібним, в домі також до останнього бідкався; а моя

миленька Онися Іванівна, як то кажуть, і пальцем ні до чого не торкнулася. Лежала собі з усією ніжністю на розкішній постелі, а перед нею дівки шили їй нове плаття до балю. Досада мене брала на таку її байдужість, та, завдяки ніжності мого почуття, що я трохи ще відчував до неї, вибачав їй.

Скажу вам про нашу переміну. З самого дня весілля Онися Іванівна перестала бути до мене ласкова й зовсім не виявляла пестощів, яких я сподівався від молодшої жінки. А від того, як я оповідав вам про свою комплекцію, що без її ласки не почував до неї любовного потягу, то тепер, після шлюбу, я спостеріг, що при її байдужості до мене і я робився байдужим.

Видко реверендісіме Галушкинський, як у всьому, так і в цьому казав правду. Він риторично доводив, що божок Амур є великий штукар і великий мучитель людського роду, що втішається стражданнями нас, закоханих. Розпалить в обох полум'я і, зробивши ніжно закоханих щасливими від кохання, вмить відлітає, вирвавши й самі стріли з прострелених сердець, і тоді на цих коханців з їх коханням хоч наплювати. Очевидячки й ми стали такими. Побачимо, які будуть наслідки.

Ночі ми проводили спокійно, цебто з боку брата Петруся не було ні трублення в ріжки і ніякого гуркоту, як він і обіцяв; та все ж не прийшов познайомитись із своєю люб'язною невісткою, як то годилося з його боку, за респектом до прекрасної статі. Правда, він не був у Санкт-Петербурзі, як, приміром, хоч би і я.

Все до балю було вже влаштоване. Не було вже в нас міського кухаря, як давніше,

за життя покійних моїх справжніх батьків; кухаря вченого я в себе не мав, і за собою жінка в посаг не привела...

О, вже мені цей посаг! Додав він мені багато боргів і потім турбот — виплачувати їх... та не про те мова. Отож, як прості куховарки, що готували нам страви, не могли скомплектувати нам „проханого обіду“, чи, як це звалось за часів батенька, бенкету, то я й мусив був відшукати відомого своїм мистецтвом кухаря. Такий був у нашого маршалка. Він учився у фахівців цієї справи — німців і підчас закладин намісництва в нашому краї був при кухні намісника. Вславився знавцем своєї справи й розумівся на кондитерстві. Я його запросив до себе; він спитався, на скільки персон готувати; договорився за ціну й зажадав дати йому у всьому волю. При договорі я спитав у нього, на скільки змін він передбачає стіл? Та він посміявся над минулим часом, розкритикував минуле, похвалив сучасне й став вимагати продуктів цілі гори.

Ось уже й п'ятниця. Надвечір приїхали наші найдорожчі батьки. Ми їх зустріли зо всією політикою й бундючно. Вони були з нас задоволені. Хвалили все. Новий мій батенько заохочували мене пильніше дбати про господарство і стягати більше прибутків, а нова моя матінка обстоювали, щоб я не складав грошей і, не жалкуючи їх, постачав би втіхи, що їх забажає дружина моя, „яко в цілому світі єдиний друг мій“. В таких корисних для нас і приємних, особливо для жінки моєї, а їх доньки, порадах і розмовах провівши весь вечір, лягли спокійно спати.

В суботу мені забракнуло встати раненько

й зійти вниз. Я поспішаю на парадні східці... і—уявіть мое здивування!—не знаходжу східців, вони счезли... виламані від самого низу й ознаки не залишилося, що вони були тут.

Не маючи часу розмішляти, від чого і як це трапилось, я побіг на домашні східці... і, о, жах! і там те саме. Ні найменшої ознаки східців!.. Я вдався в нез'ясований захват! Як? Я, дружина й нові мої батьки залишилися сами в порожньому домі, як на безлюдному острові. Ми сами, цебто одні наші персони були тут, а все, без виключення все, в чому й до чого ми могли мати потребу, все залишилося в коморах і, взагалі, внизу. Як пройти туди? Як зійти вниз? Як достатись куди потрібно? Надвечір же стануть приїжджати гості, як ми їх введемо, без східців, до себе? Не на мотузках же їх піднімати вгору й спускати вниз.

Після таких заплутаних ідей і жорстоких турбот мені спало на думку: а чому ж це східців немає? Чи не поламав хто їх? І хто б це так наштукавав? Пригнічений і думками і всім, я спершу став бурчати, потім говорити, а далі вже кричати, тулаючи спере-сердя дуже ногою. І не забачив, звідкіль з'явився внизу браток Петрусь і обіззався до мене, нібито і з щирим серцем, з привітанням:

— А, здоров, любий Трошку! (чи годиться ж одруженого чоловіка називати півіменем? Підіть же з ним). Здоров? Чи здорова моя вельмишановна невісточка? Чи не завгодно вам, по-родацькому, завітати до мене, чайку попити?

Я, за власною моєю комплекцією, не підозріваючи, що він говорить алегорикою, з

подякою відповідав йому, що охоче б завітали я й дружина моя, та в нас східців не стало...

— Нічого, браток! сказав він, — можна зстрибнути. Воно не так високо, як здається.

— Добре туди, а звідтіль як? Ти мені, братику, скажи, де поділися наші східці?

— Східці?.. перепитав меланхолійно, начебто просив собі шклянку води попити, — я звелів їх зламати.

— Нащо?—гукнув я, вже починаючи впадати в пасію.

— Вони були мені цілком непотрібні, то я й звелів їх зламати.—Ці слова він вимовив з великим сміхом, що мене ще більше сконфузувало.

— Як же ви насмілились їх зламати? Як же я буду тепер без східців? Як мені зійти вниз?

— А мені яке діло до того? Нижній поверх і що на ньому є, все моє власне; я маю право тут порядкувати.

Як сказав він ці слова, в мене дух сперло.

Справді, так за розподілом, зробленим при маршалкові, точнісінько так ухвалено. Тепер я всерединно загинув у цьому жахливому домі, звідкіль ні нам зійти, ні до нас нікому прийти неможливо. А темперамент Петрусів мені досконально був відомий: він нізащо не змилується над нами, хоч що б тут з нами трапилось.

Та, залишаючи в стороні всю мою сварку з братом Петрусем, що зазнавав я від теперішньої його штучки, скажу акуратно, що отакий пасаж могла встругнути тільки його голова. Розберіться в тонкощах, скільки тут незвичайного розуму! Запевняю вас, що він

і ногою не ступив у Санкт-Петербурзі, а які його хитрощі, га? Приватно запевняю вас, що мешканець санктпетербузький, що родився й зріз у цьому хитрому місті, ледве чи вигадав би таку інтермедію! Це ловко—скільки розуму! Щоправда, вчинок злий, та дуже хитрий, і, при всьому тому, він мав законне право так учинити. Низ, цебто нижній поверх є його власністю.

Мою досаду змінила справедливість, а згодом, начебто в чужій справі, взяв мене сміх, бачачи, в якому жалюгідному становищі ми опинилися.

Брат Петрусь не переставав знущатися з мого становища і преспокійно пропонував мені зстрибнути згори. Та, залишивши його жарти, я став побоюватись, як не вигадано нічого до нашого виходу, що станеться з нами? Як ось заявилися мої нові батенько, без всякого убрання, і над місцем, де були східці, стали опустивши руку й нахиливши голову вниз, цілком наготові посвистати з нагоди такого незвичайного казуса.

Незабаром прибула й наша жіноча стаття, засуджена вкупі з нами на бідування. Це були дружина моя й матінка її. Вони не могли й слова промовити та плакали тихо, а ойкали голосно!.. Новий мій батенько, здається, стояли просто, та винайшли рішучість. Вони з великим запалом стали гримати на брата Петруся, що все низу стояв і тишився з наших невимовних мук.

— Ти катюга... ти вбивця... ти зазіхаєш на життя наше... ти руйнуєш наше здоров'я!.. — Піна, що зібралася їм у роті у великій кількості, перешкоджала їм з'ясувати справу у подробицях.

А Петрусь префлегматично стояв собі внизу, реготів і тільки й знав, що на всі наші вимоги та ойкання прекрасної статі відказував:

— А мені яке діло?.. Мені однаково... мені байдужісінько!..

Нарешті, новому моему батенькові з властивої їм розсудливості, якої в них, треба сказати, була купа, прийшла, з жалощів до нас і, власне, до себе, щаслива думка: підобритись до брата і підчепити його різними хитрощами, щоб дав спосіб вільно сходити згори.

Скільки не підпускав Іван Опанасович різних йому лестощів, скільки не вмовляв, як дуже не доводив, що він це робить негарно, по-дурному, підло й нечесно, та Петруся нічим не урезонити. Нарешті батенько сказали йому: „Ну, візьми з нас хоч гроші, тільки влаштуй сполучення“.

Брат Петрусь зрадив цьому, і почався торг. Хоч як галасували, хоч як наполягали мій новий батенько, щоб Петрусь в чомусь поступився, але не домоглись нічого, і Петрусь не відступив від своєї вимоги—знищити папір, за яким він мені повинен був заплатити скільки тисяч за прибутки, що він їх одержав. Дорого, правда, коштувала нам воля; та я якби Петрусь зажадав, я б і одного з хуторів віддав би йому за волю.

Що робити? Ми пробували в найскрутніших обставинах. Довго сперечаючись і сварячись, зважились ми з батеньком розірвати векселя Петрусевого; але для цього треба було створити умови, що забезпечували б нас у всіх пактах.

Наближався полудень, гості незабаром ста-

нуть з'їжджатися, а в нас нічого не влаштовано, і ми не тільки не снідали, а й гарячого не пили. Щоб усунути ці неприємності, ми, що були в облозі, заявили осадникові нашому Петрусеві, що здаємося на умови, від нього запропоновані, але щоб привести все в ясність, треба Іванові Опанасовичу злізти вниз і кінчати всю справу.

Поставили драбину, і по ній, як договорилися, спустили Івана Опанасовича.

Брат Петрусь дав зобов'язання негайно поставити східці, як вони й були, і за весь час балю й навіть ніколи не знімати їх і, одне слово, не чинити нам і гостям нашим ніяких турбот.

Тоді знищено і його векселя.

Східці, що не були зруйновані, а тільки розібрані, вмиті поставили й прилаштували, і ми незабаром мали приємність скористуватися волею; та чого це нам коштувало! Гризота замучила мене, коли все не влаштується до приїзду гостей. Заходившись, одначе, зо всією пильністю порядкувати, я влаштував усе раніше, ніж стали з'їжджатися гості.

Ніхто не відмовився від запрошень, і екіпажі щохвилини в'їжджали, і гостей розводили по квартирах, для кожної родини призначених. Там вони, вирядившись, увечері збирались до нас і гаяли час в приємних розмовах.

Як господар, я мусив був заводити розмови, щоб не нудьгували гості. Найулюбленішою й твердою матерією було в мене вояж мій у Санкт-Петербург, і я починав описувати його від самого дому, через кожную станцію, до самої столиці. Про тульський

та деякі інші пасажі, що трапились мені навіть в Санкт-Петербурзі, я вмовчував, зате вже санктпетербурзьке життя й особливо театри з'ясовував гостям з усім моїм красномовством, і все петербурзьким стилем, вставляючи часом модні словечка. Признаюсь, весело було моєму честолюбству розсипатися в оповіданнях того, чого ніхто з моїх гостей не чув та й не тямив досі. Всі вони слухали мене, роззявивши роти, а деякі дрімали.

Так утішно провівши вечір і повечерявши не парадно, розлучались до ранку. Треба згадати, що всі гості зробили мені честь, навідавшись зо всіма діточками, найменшими і навіть немовлятами.

Опріч гостей, треба було вгостити і всіх мамок, мамочок і няньочок привезених дітей, наймичок різних і всякого народу. А скільки було гостьових коней? Інші забрали всі свої стайні, привезли навіть і породистих жеребців, начеб для того, щоб похвастатись ними на такому з'їзді.

Буду я добре пам'ятати свою чванливість! Ці три дні вгощання, запевне, дорівнювались трьохрічному життю звичайного поміщика. Та нічого було робити: звичаїв нам змінювати не годиться. А скільки, власне, було мені клопіт!

Моя кохана дружина не втручалася ні до чого, все бавилася своїми вбраннями й мало сиділа з гостями: посидить, посидить, та й майне поніжитись, мовляв, вона полежить.

Вона вже починала почувати себе недужою. Скрізь я сам морочив голову.

Після розсилки по квартирах кожній родині транспортів, чаїв і кофій гості, вирядженні в пух, зовсім не по-санктпетер-

бурзькому, а кожне за своїм смаком, зібрались на баль.

Не встиг закінчитися величезний сніданок, як поспів і обід. Убив мене, собачий син, цей виписаний кухар своїм обідом! Окрім надзвичайних витрат, послухайте, скільки було мені конфузу.

Коли відчинили двері в їдальню, то справді пишнота й влаштування стола здивували всіх. Що правда, то правда. Що добре, не сховаю й не погудю. Уявіть собі довгий стіл, що його накрито чистими скатерками, заставлено вісімдесятьма приладдями, прикрашено карафками з різнокольоровими винами, і все впоміш. Картина чудова! А посеред столу—от штука!—зроблено зелену гору, прикрашену різними квіточками, а зверху цієї гори—чашечка, а з цієї чашечки б'є червоне вино, цівкою вгору на піваршина. Це диво, та й годі! Будь ласка ж, це ще не все.

Попід цієї горою посаджено дві лялечки—чоловік і жінка; він на неї накладає вінка, а вона на нього теж, обидві ці лялечки дивляться одне в вічі другому й усміхаються. Біля ніг чоловіка був вензель Т. Х., а біля ніг жінки О. Х. Чоловік виображав мене, Трохима Халявського, а жінка—дружину мою, Онисю Халявську, репрезентувала. Над нами, цебто ляльками, що виображали нас, біс його знає, як він примудрував, не видно й до чого прикріплено й повішено, божка Амура, що держав над нами двоє палаючих серць. А мовити правду, цей штукар, роз'ятривши наші серця, давно полетів від нас. Та все ж таки думка була багата й ловко виконана.

Цього мало. З обох кінців стола стояли

два шкляних слоїки, зав'язані золотим папером. А що в слоїках було? Розкіш! Вода, правда й проста, та в оцій воді плавало скільки живих різних рибок. Любо було мені дивитись на цю прикрасу.

Затим стіл заставлено двома вазами гарячого, шістьома блюдами з різними холодними, дванадцятьма соусниками, шістьома різними печеннями й до них квашеними овочами, а на закуску пишалося по чотири печева. Все це, встановлене систематично, робило вигляд чудовий, що заохочує до їжі.

Коли увійшли до залі, я просив дорогих гостей, як усіх однаково для мене любих і шановних, сідати за стіл за віком. Нехай—думав я—рахуються між собою скільки завгодно, а моє діло сторона. Не зроблю преферансу ні сватові ні братові, і нарікань не буде на мене. Пішли дідусі й бабусі між собою пересідати, а холості, підтоптані мужчини, що мають ще гріховні думки, що схиляють їх до шлюбу, ті сідали так, серединка на половинці—до дідів не доходили й від молодих не відставали. Дівчата ж, так ті безпардонно бігли на самий кінець і намагались захопити останні місця.

— І встругнув же штукку хазяїн!—казав один гість до другого, не бачачи мене, що йшов за ними.—Як то ж ловко влаштував!

— Видко, що в Петербузі був,—відказав йому його товариш.

— То-то й є. І сам би щось вигадав, так ніщо й у голову не лізе.

Сказавши це, вони пішли на свої місця; а я, потираючи руки від захоплення, почував невимовну насолоду, бачачи, з яким блиском все влаштувалося в мене.

Коли ж усі посідали, і музики, яких було шість чоловіка, вдарили щось на зразок марша, тут я мимоволі зідхнув і майже голосно сказав:

— О, любі мої справжні батенько й матінка! Встаньте з могил своїх! Прийдіть подивіться, як ваш син Трошко, ваш, матінко, пестунчик, які балі завдає! Чи можуть ваші бенкети зрівнятися з його бальом? У вас була простота, а тут яка краса, пишнота... канальство! У вас пищали сурми й стукали бубни, а в мене гремить хор музики безперестанку—дві скрипки, бас, флейта, цимбали й бубон. Катай. У вас тільки й знали подавати меди, пива та наливки, а в мене розливною річкою ллються вина таких назв, що я й вимовити не вмію! Знай наших!.. Але тут же й припинились мої вигуки, і я вдався в найжорстокішу тугу від страмовища, що спало на мене.

Тисячу разів дякую naturі, що вона не виконує людських побажань. Що б з мене було, коли б мої справжні батьки, цебто покійники батенько з матінкою серйозно встали з могил і прийшли на наш баль? Що б сталося з ними, коли б вони побачили, що за таким пишно прибраним столом, заставленим, на око, рясно добрячими наїдками, гостям нічого було їсти? О! коли б вони тільки встали і, від незвички ходити по наших східцях, сяк-так досталися б до залі, я б,—божуся вам!—тут же їх за ручки й повів би назад, та й сам з ними ліг би в могилу навіки! Будь я бестія, коли б не зробив такої штуки! Так-то ввірилося мені все—і цей закликаний кухар, і ці заморські напитки, і все таке, все.

Уявіть, що відбувалося! Відкрили гарячі—о, фортуно!—тонко, ріденько й, мовляв, матінка покійниця „небо видко“. Рознесли. Дєкому не стало, хто ж і дістав, не їдять—холодне, як учора з вогню. Холодні—ні се ні те: все на гірчиці, на оцті, а істотного, м'яса й не питай! Підливи—щось наче мазі; ложкою нічого захопити і в них обсмажені кісточки, дєсь звідкись зібрані. Печені напівсирі, й те все застигле. Печива наче й путні, але як верхні гості брали побільше, то нижчим і не стало. Я палав від сорому!

В довершення жалю, штучка, що забавляла гостей, зіпсувалася. Перестала бити цівка вина, і веселощі, що їх вона робила, припинилися. Через те ж, що біжуче вино стікало з гори й підтекло під лялечку, що знаймувала собою Онисьочку, від чого приклейка підмокла й лялечка, захитавшись, враз...—бабах!—повалилась догори ногами й упала непристойно... За нею незабаром зробив те саме й любий божок, з тієї ж причини, і з усіх розкошів залишився один я, або лялечка мого імени, з усмішкою на обличчі і з вінком у руці. Гості, бачачи це, учиняли веселий сміх.

В додачу конфузу, у винній галузі виявились великі зловживання. Хорольський винопродавець не міг постачити замовленої кількості пляшок вин, для чого зважився наповнити їх усілякою бурдою, засмолив і причепив ярлики з різними написами: Французьке, рейнське, лондонське, Петеште й інших чудернацьких назв нагородив. Я, не розуміючись на винах, знай підношу гостям і припрошую випити по повній. Ніхто і в рот не бере. Нарешті, вже один з моїх гостей,

по дружбі, шепнув мені, що всі мої вина—просто нісенітниця, і їх вживати не може ніяка натура.

Я гадаю, що від самого створення світу ні один господар при частуванні гостей не зазнав подібної поразки! Я остовпів, як закам'янілий мармур!.. Враз підбігає льокай і питає мене, чи пора вже розрізати печені? Я дозволяю; та, знаючи, що це розрізування надовго затягнеться, велю давати підливи.

Мені кажуть, що вже всі розносили. Я взявся ревізувати соусники, які після піднесення мусили бути знову поставлені, як і інші страви, на стіл, щоб не псувати симпатії; оглядаючи, доходжу до одного, відкриваю... і що ж? В ньому сир, або, попетербурзькому, „творог“ і недоїдені скибки хліба... Гості, що бачили це, зареготили, і я цілком, по родинній комплекції, наслідуючи матінчину натуру, ладен був зомліти, та втримався, маючи з опалу думку справді втікати до могили, що містить у собі останки моїх батьків, і тіням їх скаржитись на нові порядки, що зганьбили мене з ніг до голови. Я й побіг був... та в сінцях дався мені на очі катюга, виписаний кухар, що наробив мені стільки конфузних ударів. Я спересердя ледве не прибав його, а що лаяв—так дуже голосно.

Що ж, шибенник! Таки викрутився! Мо-да вимагає виставляти всі страви до останньої на стіл; поки встановлять,—перші вистигнуть. У них, у добрячих кухмайстерських, є спостереження, що з десяти осіб одна відмовляється від страви; отже, готуючи на вісімдесят, він не додавав на вісім осіб. Ще є в них правило: готувати велику кіль-

кість страв, але, як не вигадаєш повного комплекту підлив, то треба в соусники накласти чого попало, аби стояв і не порушував порядку.

— Тепер,—додав він,—ваша дурна старовина, щоб тільки обгодовувати гостей, минула; тепер робиться тільки для очей.

„От тобі й нова мода!“—думав я, вертаючись до стола й чухаючи свою фігурну зачіску до того, що пудра сипалась з мене, як з мельника мука.

Сяк-так, п'яте через десяте, гості пообідали й, уставши, дякували мені за добре вгощення; та я, знаючи, що це вони роблять алегорійно, для однієї оригінальності, я з такою ж шанобливістю дякував їм за зроблену мені честь. Не втримався, зрештою, щоб не відкрити деяким, що всі ці недоладності були не від конфузу, а що цього вимагає мода. Багато гостей, розібравшись добре й докладно, зробили висновок, що ця мода й правила нових кухмайстрів надзвичайно вигідні. Непотрібно, мовляв, піклуватися про красу стола, а наготувати чогонебудь найпростішого й подешевше, однаково гості нічого не будуть їсти. Багато з господарів ухвалили завести і в себе таке положення, і справді незабаром всі перейняли цю „моду“, і людині з порядним апетитом, от хоч би й мені, ніде й пообідати добре.

Тепер уже, в цей час, цю методу забули, і я з приємністю бачу, що люди згадали, що їх створено й живуть вони для того, щоб їсти й пити, й, пам'ятаючи короткість буття людського, спішать втішатися цим добром. Слава їм за виправлення непорядку, що заведений був нашим середнім віком!

Ну те, вернімося до своєї речі. Моя Онися Іванівна не брала участі зо мною ні в частуванні, ні поділяла зо мною гризот від конфузів; вона дуже часто, почувавши різні млости, виходила з-за столу, прохаючи двох молодих людей підтримувати її. Зрештою, я примічав, що ця метода її була хитрощами, вона поверталася без усякого пошкодження на обличчі, але чимраз більше „розгардероблювалася“ і під кінець стола була вже напіводягнена. Тільки й клопоталася цими молодим людьми, а з іншими поводитася собі негляже ні на кого.

По обіді музика заревла, і почалися танці. Молоді, що здебільша вибула в полки, було мало, а хто й був, так ті не вмiли танцювати, а особливо кондратанців, що їх затівали панночки, які навчилися в пансіонах і тому могли виконувати їх бездоганно.

Як же я сказав, що в танцюристах була нестача, то панночки танцювали одна з одною.

Тут знову вийшло ніяково: тих, що вмiли стрибати в кондратанцях, було небагато, то решта й сиділа ні при чому, і тільки, за звичаєм, перебирала пальчиками. Коли ж танцюристи перестрибали все, що вмiли, то, робити нічого, взялися до горлиць, метелиць санжарівок та інших веселих, живких танців, дивившись на які, тільки душа стрибала й дух вертівся вкупі з танцюристими. До того стрибання всіх захопило, що багато, попервах холостяки, що засиділись, потім жонаті, статечні, а далі й самі пані кинулись туди ж, в коло, вертiтись, стрибати, підскакувати аж до нестями.

Перервані були наші веселощі розумними

вигадками брата Петруся. Враз підчас стрибків розітнувся дужий гук ріжків, у які брат звелів трубити вниз. Та деякі з присутніх тут гостей, його приятелів, пішли до нього і вговорили його замовкнути, що він і зробив на чималу втіху товариства. Добре, що на цей раз спекатись ріжкового концерту не коштувало мені нічого. Коли б не його приятелі, то я мусив би йти до нього й купити в нього тишу.

Веселощі наші тривали до часу вечері, і коли стали накривати стіл, то всі посідали гратися „в фанти“. Це теж на зразок „королів“, як бувало на передніших бенкетах, тільки вже з варіяціями. „Ох, болить серце“ та інше, такі двозначності забавляли нас дуже. Молодь не сумувала—цілувалися між собою пресправно, все йшло за переднішим звичаєм, коли враз бабахнула вістова гармата, і всі кинулися до вікон. То готувалися до „фейварку“. Як бути бальові без такої потіхи? Запалились ракетки й полетіли вгору. Шипіння їх, тріскотнява, бахкання, і в кімнаті крик, верескотня лякливих з прекрасної статі, регіт, оповідання мужчин робило пречудову гармонію.

Самих ракет пущено з п'ятдесят, потім колеса, дзиги, цівки й іншого такого втішного штук з двадцять.

Потім враз запалав вогонь і з'явився „шлейф“ мій та Онисі Іванівни, ловко сплетений і яскраво палаючий!. Всі від захвату заплескали в долоні, що мені нагадувало санктпетербурзький театр і миленьких тамошніх акторищиць... музика вдарила „многі літа“, а гармати бухали салют, і нас усі віншували. Слідом за цим прошено всіх до вечері.

Ліпше б ця вечеря щезла раніш від свого виготовлення! Уявіть собі, замість гарячого підносять гостям чайні чашки... Я думав, чай, кава, пунш, або щось подібне, а тому взяв мене великий конфуз!.. Але виявилось, що це, за новою модою, той же суп подавали в чайних чашках!.. Я дав кухмайстерові повну волю витворяти по-модному і, не втручаючись, дивився, як замість належних страв, подавали якісь венігreti, зроблені з того й сього, а більше з пустяковини: піріжки, печення—й біс його зна на що все це було подібне! Я тільки стискав руки, сидючи збоку, потихеньку приказував: „матінко!.. о, матінко!..“

На другий день терпець мій увірвався: виписаного кухмайстера—в тришя; звелів власним куховаркам зготувати обід по-стародавньому, і гості поїли в мене все пресправно і розіхались, дякуючи сердечно, з усією щирістю, без найменшої алегорики.

Коли ми zostалися з моєю Онисьєю Іванівною, от запанувала нас нудьга! Уявіть, двоє нас тільки; як балакати нема про віщо, то ми й сидимо по кутках та мовчимо, а ще й місяць не минув після того, як побрались!

Вона вже в розмовах із знайомими перестала мене називати, як годиться, а надавала мені один займенник „він“. Як вам здається? Та я, щоб примусити її взятись за розум і втриматися від уживання, навіть увічі „ти“, я, з політики, завжди називав її делікатно на „ви“. Але ніщо не допомогло. Вона не відповідала навіть на мої запитання.

Не знаю, що б з такого солодкого життя нашого вийшло коли б не сталася зміна.

Вже ми доживали медовий місяць нашого щасливого подружжя, і я, будши то в полі, то на току, повертався додому з таким настроєм, як в колишні дні підходив з невивченим віршем до пана Тимохтея Книшевського, коли враз навідались до нас, один за одним, ті молоді люди, що на їх спіралася ліктями Онися Іванівна, коли їй робилося млосно на нашому весільному балю. Що ж? Як рукою зняло! Онися Іванівна стала веселенька, губки складає в усмішечку, часто ховається до себе для зміни наших або нагрудних хусточок, та все біля дзеркал фігуриться. Навіть зо мною зробилася ласкава; не вживала грубого „ти“ чи „він“, а завжди з прикрасою ніжності й з додатками вигуків, наприклад: „Ох, друже мій!“ „Ой, він мені миліший над усе на світі!“ Признаюся в кволості мого темпераменту. Я, вислухуючи все це, танув від захвату і вважав себе найщасливішим із смертних.

Скажіть, будь ласка, чи багато людині потрібно? Впоений відновленим щастям, я не виходив з вітальні, крутився коло жінки і, гадаючи, що передніша похмурість відбувалася в ній від її становища... радів, що до смаку прийшлися їй гості, і вона вернулася до звичайного самопочуття, а тому, сповнений до вдячності за їх приїзд, я безперестання забавляв їх то цікавим оповіданням про життя моє в столиці Санкт-Петербурзі, про акторщиць і танцюристок, то водив їх на тік, або чим-небудь подібним веселив їх. Коли враз дружина моя, не покидаючи займеників та вигуків, вдалася до приємеників: — Ой, друже мій, ти сьогодні не був у полі! Ой, дивися, купідончику, не зруйнуй

свого здоровля! Поїдь, прокатайся годинки зо три... Ох, ви не знаєте (це вона говорила в множині до гостей), ви не знаєте, який він мені дорогий! Його здоровля тільки мене й оживляє. Ідь же, мій тютінько! (Це все стосувалося до мене. А чому я був тютінька, по сей день не знаю. Чи не скорочене часом Трохим? Мабуть).

Чуючи такі пестоші, я не тільки їхати, а згоден був би летіти, як сизокрилий голубок, щоб догодити своїй білогрудій голубці, та для політики вдався в пристойність і сказав:

— Як же, дусінько (ніжніш цього називного я не вигадав)... а з гостями ж як?..

— О, мій друже, гості нічого.

— Ми у вас—без церемонії,—сказали обидва, випереджуючи один одного словами.

— Коли так, так так,—мовив я, дякуючи в думці, що фортуна послала гостей, які відкинули всі церемонії. Після чого сів собі в таратайку й поїхав обдивлятися поля і спостерігати, як достигає хліб.

Я, дбаючи і з свого боку за здоровля, проїздив більше призначеного часу, і при повороті мене зустріли дружина зо всіма щирими ласками й обидва гості. Вони, спасибі їм, прожили в нас кілька днів, у які я підтримував своє здоровля прогулянкою по полях і, повертаючись, мавприємність заставати дружину завжди веселою, приємною й ласкавою до мене і не менше також гостей моїх.

Пожили гості, пожили та й поїхали, і хоч обіцялись часто бувати, та все без них нудно нам було. Жінка моя випускала лише вигуки, а вже займенників з пестливими прикметниками не вживала. Як от моя нова ма-

тінка, присилаючи до нас кожного дня то за сим, то за тим, одного дня пише до нас, як новину, що до них, у Хорол, прийшов, мовляв, кватирувати Єлецький полк, і в них стало дуже весело.

Цур тобі пек! Що за життя мені настало! Вже не тільки найсолодші називні й чудові вигуки полились рікою, а моя мила Онися Іванівна не випускала моєї шиї з своїх обіймів, поки я не згодився переїхати в місто на місяць... „Тільки на один місяць“—так благала вона мене.

Прошу ж зятимити й пам'ятати.

Сам не знаю, як ми скоро впакувались і зібралися. Не встиг я отямитися, як уже валку виряджено, як уже наша віденська коляска біляганку—і моя мила Онися Іванівна сидить у ній і квапить мене хутчій сідати, та все з ласками, з приголублюванням.

В місті ми найняли квартиру, пристойну фамілії й становищу нашому. Жінка моя не відходила від вікон і все милувалася з військових. Як же з них і не милуватись? Окрім того, що багато в полку було прегарних молодців, розуміється, з їх благородій,—наші брати сержанти, каптали й інші панове в порядний рахунок не йдуть,—та, головне, що всі вони оборонці наші й батьківщини, як же прекрасній статі не мати до них атенції? Як не віддавати їм преферансу? Як не зтягати їх до знайомства, щоб вони в товаристві з прекрасною статтю забули всі труднощі й прикrostі похідного життя?

Так міркувала моя дружина, і я з нею від душі був згоден. Під її керівництвом, буваючи в інших домах, знайомився з військовими й запрошував їх до себе.

Спершу прийшов один—жінка моя взулася в новенькі черевички. Цей один згодом привів другого—жінка моя звузила платячко.

Прийшло ще троє,—понадягала хусточки з посагу, ще не надівані. За цим і пішло... пішло... кожного дня ми з жінкою постачали втіху оборонцям нашим бесідою, в якій я, правда, рідко брав участь, бо мене посилала жінка за різними потребами; та все ж гостям нашим, запевне, було приємно в нас, бо вони не покидали нашого дому.

Швидко дуже моя мила Онися Іванівна з ласками зауважила мені, що й серед утіх не треба кидати господарства без догляду, для чого й просила мене поїхати до маєтку, оглянути всі галузі господарства, дождатись прибутків і привезти побільше грошей, бо в місті, мовляв, вони дуже потрібні... та як при цьому поцілувала... канальство!..

З цілковитою щирістю поїхав я на село, загруз весь у господарстві й тільки те й робив, що висилав моїй Онисі Іванівні гроші. Тільки було повідомляю, що скоро порадою її скорим поворотом, аж—дивись!—вона шле нове мені доручення; то до сусідки верстов за двадцять з'їздити, то діждатись, поки вибілється нею замовлене полотно або щонебудь таке, то я й не їду, а все господарюю.

Нарешті, коли вже термін нашої місячної квартирі наближався до кінця, я вирідив підводи, щоб забрати з міста мій та її фураж та інше все домашнє, і сам вибрався, щоб привезти на село мою милу дружину й бути з нею нерозлучно. Та лиш заявив їй про це, як вона й слухати не схотіла, і сказала мені, що я, як хочу, а вона не переїде, договорила,

мовляв, квартиру на рік і інакше жити не може, як у місті,

Здивувався я дуже та мусив замовкнути й погодитись з нею. Одначе ж, з цікавістю став примічати, що б її так веселило в місті? Примічав, примічав, як от і не сховалося: в нас з раннього ранку до пізнього вечора набито офіцерів, і вона, моя пані-матка, поміж ними і крутиться, й вертиться, й ходором ходить і наряджається, й сміється, й регоче...

А-га-а-а-а!..

Офіцерів же, як підбрано! молодець до молодця—й молоді, й красиві, й проворні, й веселі... і всі підряд поручики!..

Я не знаю, на що ці поручики в армії існують! Всім їм або дати підвищення, або чинів позбавити, аби лиш знищити цей ненависний для мене гатунок людей. Я не скажу нічого більше, але я їх терпіти не можу!..

Іще цього мало. Вернувшись раз із села, куди я вже й без виряджень дружини часто їздив і проживав, дружина моя, якось ненавмисне залишившись зо мною сама, враз сказала мені:

— А я без тебе обновку дістала.

— Яку?—спитав я, романтично зідхнувши.

— Істерику.

— Віншую,—сказав я, зрадівши щиросердно, і від утіхи намірився поцілувати в неї руку.

— Ой, який же ти дурень!—гукнула вона, скривившись на мене,—Віншувати з хворобою! Певне, ти й досі не знав, що так зветься одна з хвороб.

— Не знав, дусінько, будь я бестія, коли

знав! Та й від кого мені знати французькі назви хвороб?—Тут я став розпитувати, якої властивости й комплекції ця хвороба.

— От побачиш!—сказала вона меланхолійно.

І справді я побачив!

Скоро стали збиратися поручики й оточили її. Вона була весела, жартівлива й щось до речі сказала одному з них, якесь вельми потішне „бон-мо“.

Всі зареготіли, і я, повний задоволення до її гострого слова, зареготів, а підійшовши до неї близенько, за правом чоловіка, хотів поцілувати її ручку... Батечки мої! Враз вона: гі-гі-гі-гі... ну, неначе крикливиця, і пішла на різні голоси... та й—бах!—на руки одному поручикові. Той не втримав, та й спустив її на канапу, а вона й очки заплющила, та кликала, кликала, а там і замовкла.

Поручики ж усі збіглися, гукають: води, води, оцту... пір'я... і розбіглися всі. Я преспокійно вийняв з кишені папірця, згорнув його дудочкою й гостреньким кінчиком до носа їй—і намірився полоскотати в носі...

Вона зірвалася як навіжена й, оглядівшись, бачить, що поручиків голубчиків нема біля неї ні одного, накинулася на мене й навіть вигукнула:

— Забирайся геть з своїми дурницями! Не смій мені ніколи цього робити.

— Та як же, дусінько?—став я казати романично,—це в нас спадковий випадок від моєї матінки покійниці. Вони, бувало, часто збираються зомлівати, та й нічого, а як не втримаються, зомліють покотом, насправді, так батенько покійник їм папірцем

у носі полоскочуть—і наче рукою зняло... „Гі-гі-гі-га-га-га“—й пішли з граматики всі вигуки й ойкання, і айкання, і у, і о, і все таке вигукувала вона, поки поручики, як по барабану на тривогу, збіглися і давай їй помагати... а вона, голубонька, і очок не може розплющити, тільки все ручкою махає на мене й зо стогоном лепече:

— Геть... геть його від мене!.. він згадує покійників... хутчій, хутчій заберіть його від мене!..

Вмить два поручики схопили мене під руки й повели в кабінет і стали, правда дуже ввічливо, переконувати, щоб я цілий день не показувався на очі найдорожчій моїй дружині, в противному разі знову учиню їй істерику...

Нічого було діяти, просидів преспокійно й безвихідно в одній кімнаті цілий день. Хоч скоро мавприємність чути, що вона й поручики з нею голосно регочуться, та боявся показатися до неї, щоб не звалити її з ніг знову. При тому не безпідставно гадав, що може й поручики заїстеричились від неї...

Що вам далі оповідати? Від появи в нас у домі цієї проклятущої істерики, яку я звав і „химерикою“, бо вона ні з чого, так, завжди майже при моему наближенні напала на Онисю Іванівну, називав її і „поруцьською хворобою“, бо Онися Іванівна буде здорова одна і навіть зо мною говорить і розпитує дещо, та лиш навалили поручики, моя жіночка й загікає і бах!—на підлогу, чи куди попало! Так от, з появою цієї-то модної хвороби життя мое змінилося цілком. Для своєї дружини я зробився цілком чу-

жий і навіть навісний! Лише поручики на поріг,—я з дому і блукаю сам-один.

На село поїду—нудьга й господарство набридло; в місті ж,—купивши дім, ми, з волі дружини, поселились назавжди—сиджу безвихідно в своїй кімнаті, щоб не викликати істерики в жінки.

А тут,—ні звідси, ні звідти,—діти кругом обсипали. Сам не знаю, звідкіль вони брались! На дозвіллі якось порахував наявних, так жах! Мирончик, Юричко, Трохимцьо, Пазінька, Настусінька, Марточка, Химочка—ну, прошу покірно! Так поставила на своєму Онися Іванівна! Виконала намір, ухвалений нею ще до її шлюбу, і я не переспорив її.

Ну, й біди в тому нема. Діти, так діти, не на вулицю ж їх викидати. Я було хотів, щоб вони всі вдома росли,—куди! Як це можна? Коли такі дурні будуть коло мене вертітись, так мене будуть вважати за со-рокалітню бабу. Не хочу їх бачити! А ні, то...—ох, ох, гі-гі-гі!—й заістеричила! Треба знати, що й поручики давно пішли в похід, а ця химерика таки зосталась при ній. Весела, сумна, заговорили, замовкли... і вона,—бух!—і зомліла. Так, без нічого, зомлівала й—ох!—і тепер у неї такий темперамент. Навіть під старість істеричничає.

Нічого робити! Треба було шанувати бажання хворої дружини, не дати ж істериці задушити її. Розвіз синів по різних школах. А скільки було клопоту, як влаштовував їх! Подай свідоцтва про законне їх народження, про звання, і все це мусив був достати—і таки влаштував.

Ви, може, гадаєте, що я навітішався радощами родинного життя? Нічого не бувало.

Мої влоцюги, всі до останнього, не знаю тільки в кого пішли, всі вдалися в глибину наук. Додому неохоче їздили, все над книгами; зате, як охляли!..

І науки скінчивши не взялися за розум. „Пустіть нас визначатись на полі чести, або вмерти за батьківщину“. Тьху на вас, головорізи! По кілька годин бився з кожним і з'ясовував їм мораль, що людина мусить любити життя й берегти його, і се й те їм казав. Докладно оповідав їм, що я перетерпів на військовій службі, в походах з роти до полковника... ніщо не допомогло!

Пішли. Правда, нахапали чинів, всі їх поважають, та це суєта суєт.

А що женилися, то вже так! Цілковиті чужоземки їхні жінки! Слова не мовлять без форб'є. І дітей так ведуть. Дитина, мовляв, не повинна чути руського слова. Ех, ви, мамзели, мамзели! Забрати б у вас дітей, ви їх і мати негідні. Побачимо згодом.

Чи ж повірите? Батька, матір, богом даних їм родителів, і що їх бог звелів почиувати, шанувати, вони, замість пестливого називного: „батенько, матінка“, інакше не кличуть, як „папаша, мамаша!“ І дійсно кличуть, як кличуть собак. Хто їх зрозуміє? В критику їм я свого старого пуделя прозвав „папаша“, і що ж? Ці щенята, цебто внуки мої не соромляться галасувати: „папаша, папаша“. Батько дурень—поміж нами будь сказано—і відгукується: чого, мовляв, Тиня? (і це візьміть в резон, це християнське ім'я Тимохтей, а по їхньому—біс його зна по якому—Тиня!) А молокосос і заливається від реготу: „Я, мов, не тебе, а пуделя!“ І батько-папа регоче слідом за дурнем... І ма-

маші така сама честь буває, в очі сміються! Як на мене, коли вже припустити моє народження казати мені „ти“, то дуже легко почути від нього: „ти, папаша, дурень, ти, мамаша, дурна“. І не гнівайтесь, найніжніші папаша й мамаша! Наполягав я, правда, за своєю владою родоначальника, щоб ця дрібнота з малих вігтів привчалася шанувати батьків, так куди! „Фі! це по-руському: нудно. Треба ж знати, що це і їх „фі“ є дуже подібне до матінчиного „тьху“. Підіть же з ними: все змінили!

При дітлахах інспекторів, як ото при нас був доміне Галушкинський, немає, а є „гувернери“. Воно те саме, тільки ті бували в халатах і керях, а ці у фраках; ті призначали собі утримання на рік одиницями карбованців, а ці тисячами; ті боялися своїх господарів, торопіли перед ними й за нещастя вважали прогнвати їх, а ці порядкують в домах, де живуть, і вимагають задовольняти їхні примхи. Користь же від них однакова: Галушкинські нічого не вчили, сами не знавши нічого, а викладали саму бурсацьку мову; і гувернери не вчать нічого, бо не знають нічого, а викладають саму французьку мову. Одне, одне й те саме: все чужомовний діялект, і користь від обох однакова.

Онися Іванівна моя,—не зважаючи ні на що, все ж таки „моя“,—так вона то хитро вчинила, дарма, що в Санкт-Петербурзі не була. Їй дуже прикро було бачити, що її сини поодружувалися; а як пішли в них діти, так тут істерика ледве не задушила її. „Як, мовляв, я дозволю, щоб у мене були внуки?.. Невже я припущу, щоб мене вважали ба-

бою? Я помру від істерики, коли почую, що мене стануть величати бабусею!“

— Не турбуйтеся маман!—сказала старша невістка,—мої діти будуть чудово виховані: вони слова не знатимуть по-руському і вас не інакше будуть кликати, як „гран-маман“...

— Дурниці,—загукала хитра Онися Іванівна,—я не дозволю себе низько ставити, я сама вигадую пристойне собі найменування.

І справді вигадала. Та як хитро! цілком по-санктпетербурзькому: „бусінька“. Як вам здається? Воно й не грубе „бабуся“, а ще пестливіш самої бабці, бабусеньки та інш. „Бусінька“—підіть ви з нею; цілком на новий смак і згідно з теперішньою атмосферою, цебто з розумінням про все.

Тільки я зостався не перехрищений. Дідусю—й годі. А хто інакше назове або насмілиться на мене тикнути, тому я наперед оголосив моє прокляття, виключення з роду Халявських і позбавлення спадщини.

— Останне тільки й небезпечне,—сказав з критикою „Гого“ або Гриць, дванадцятилітній онук мій, щеня, явний фармазон! От нинішні діти! Які то з них будуть люди?..

З числа гувернерів є один: ну, так собаку з'їв. Я оповідав уже, хто він і оскільки корисний для другої невістки. Та його варто послухати, коли він при чаєві, за пуншом (він інакше не п'є чаю, як з добавкою), почне говорити, так є що послухати! І резонно, і наставительно, і для всіх морально. Наприклад:

— Нащо,—казав він,—і казав добірним високим стилем, а я буду передавати по-своєму,—нащо молодих людей, дітей, пта-

шенят, знесилювати навчанням? Для чого час, даний їм добродійною природою для пізнання життя і щоб користуватися всіма насолодами її, обертати в нудьгу, в утиски, в досаду? Виховавши стільки юнаків, я з досвіду знаю, що всі науки для них підчас навчання незрозумілі, а в житті непотрібні через нерозуміння їх замолоду. Облиште юнака чинити на свою волю, потурати всім його бажанням, і не стримуйте його від задоволення бажань його. Зазнавши їх всі докладно, він пересититься ними, зненавидить їх і буде віддалятися, наче від пересичення холодним борщем, що готують його в руських з їх дурного квасу.

Розум людський є повновладний пан. Він не любить утисків, примусу; він має деякі капризи; почніть набивати його знанням, він начебто приймає й зберігає його, проте, разом викине все передане йому, так що і з свічкою і шматочків не знайдеш. Дайте йому волі, нехай покоїться, пеститься, не діє, та коли він є „розум“, то, на випадок потреби, він просипається, починає діяти й виконувати те, чого той, що вчився всього, не годен вчинити й за десять років.

— Правда твоя, мусю, — гукав я тоді внутрішньо, слухаючи його, — і тепер кажу: правда. Ну, що з того, що мій розум з самого дитинства всіма науками наповнювали і пан Книшевський і доміне Галушкинський? Може мій розум і прокинувся, що все спізнав: і швидко розбирати словотитла, і латинські вокабули, і синтаксис, і Пітагорову таблицю помноження; коли ж тільки я став мужнім, то мій розум, розвередувавшись, все й викинув із себе. Підіть же тепер!

Лише тільки забракне щонебудь потрібне для мого розуму, він тут прокинувся й працює. Скільки було періодів у моєму житті, коли, якби розум у мені не діяв, так чого б я не наштукарих сам по собі? І тепер, спасибі розумові моєму, от і описав життя своє, все дякуючи йому. Куди б уже мені самому відробити двісті сторінок? Потрібен мені розрахунок економічний; що мені з арифметики, що її мій розум і знати не схотів? Ми з ним зачинимось вдвох, наріжемо паперу, розкладемо, розраховуємо і так вірно все наведемо, що люлі!

Ні, гувернер резонно казав. Його метода дуже до вподоби нинішнім молодим людям.

Інше він казав:

— Для чого служити на будь-якій службі? Хіба мало в Росії цих баранів, мужиків? Ну, нехай несуть свої голови на смерть, нехай порпаються в паперах і обливаються чорнилом. Та спадкоємцям багатих маєтків це не личить. Як ставити себе нарівні з простолюдом, з нікчемним від злиднів шляхтичем? Перед ним попереду вищі чини, значні посади. Неук буде в справах? Візьми бідного, що все знає, плати йому гроші, а сам одержуй нагороди без усяких турбот.

— Правда, правда, тисячу разів правда твоя, пане мусю. Ну що було б з мене, якби я продовжував військову службу? Мучився б, хирів би, а все б не дійшов вище за пана капрала. Тепер же навіть губернатором можу бути. Достатки в мене добрі, можу знайти двох-трьох з добре тямущих людей, буду їм платити щедро, і служив би чудово, Підіть же ви з теперішньою молоддю! І слу-

хати не хочуть. Все б їм самим служити, не як предки наші... Псується світ!

Іще мус'ю каже:

— Пошана до заслуг, чинів, гідностей, а особливо до старости—дурниця, ні до чого й терпіти її навіть не варто. Кожен мусить себе цінувати вище за все і дивиться на всіх, як на щось, що можна тільки терпіти. Старики ж? Фе! вони не повинні вимагати до себе ніякої уваги. Бо вони старики, а що старе, то для вжитку непридатне. Дурне правило в руських: шанувати батьків є та кож дурниця. І що то за батьки? Ті ж старики!..

Тут я впадав у лють, я не міг витримувати таких кривих толкувань, але, оскільки я не міг спинити мусью гувернера, бо все мое покоління, що жадібно слухало його, повстало б проти мене, то я мовчки підводився, кликав свого папашу-пуделя і йшов у свою кімнату розмишляти, тужити й повторювати вигук, що ним і почав опис мойого життя.

— Цур тобі, пек! Не надивуєшся, ей-право, як світ змінюється!..“

545 675

З М І С Т

Частина перша	7
Частина друга	171

248 298

хат
як
І
—
осо
й т
себ
всі
Ста
до
ста
пра
кож
рик
Т
вати
я н
мое
пов
вод
у сі
втор
мой
—
во,

== НЕ ЗАБУДЬТЕ ==

ПЕРЕДПЛАТИТИ

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ:

„РОМАНИ й ПОВІСТІ“

щомісячне періодичне видання з най-
кращих творів українських, російських
та чужоземних письменників.

Це — найдешевша українська книжка.

„КУЛЬТРОБІТНИК“

ілюстрований, двохтижневий журнал
культроботи. Орган культвідділів
ВУРПС, ХОРПС та ВУК'ів спілок

**„ВІСНИК ПРОФРУХУ
УКРАЇНИ“**

двохтижневий професійний журнал,
орган ВУРПС і ВУК'ів спілок.

**ПЕРЕДПЛАТУ НАДСИЛАТИ ДО ПРА-
ВЛІННЯ ВИДАВНИЦТВА АБО ДО ФІЛІЙ
І УПОВНОВАЖЕНИХ**

ха
як

ос
й
се
вс
Ст
до
ста
пра
ко
ри
Т
ват
я н
моє
пов
вод
у с
вто
мой
—
во,

ЦЕНТРАЛЬНИЙ
БІБЛІОТЕЧНИЙ КОЛЕКТОР
ВУРПС ТА ВИДАВНИЦТВА
„УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК“

ХАРКІВ, ПАЛАЦ ПРАЦІ

- КОЛЕКТОР** допомагає бібліотекареві й передвижникові в його повсякденній практичній роботі.
- КОЛЕКТОР** допомагає бібліотекареві в комплектуванні бібліотек всіх типів— від найменшої передвижки до найбільшої центральної заводської бібліотеки— літературою, найбільше потрібною для робітничого читача.
- КОЛЕКТОР** має за своє завдання допомагати бібліотекареві в комплектуванні бібліотеки, головним чином, українською книжкою.
- КОЛЕКТОР** складає списки на комплекти з літератури руської, єврейської, німецької, польської, татарської й інш. і комплектує бібліотеки з літератури цими мовами.
- КОЛЕКТОР** сприяє самоосвіті бібліотекаря й передвижника через відділ „На допомогу бібліотекареві“.
- КОЛЕКТОР** бібліотечно обробляє книжку для допомоги бібліотекареві в його роботі.
- КОЛЕКТОР** веде через бюлетень консультаційну роботу з бібліотеками.
- ЧЕРЕЗ КОЛЕКТОР** можна набути всі форми бібліотечної техніки БЦК і Укр. Книжкової Палати.

Ціна
95 к.

Бібліотека імені Мечникова